

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ
ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՄՏՆԵՐԸ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՑՔՈՒՄ
ԵՎ ԴՐԱՆՑ ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

հշ
**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԺՈՂՈՎՐԱԳՐԱԿԱՆ
ԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՄՏՆԵՐԸ
ՅԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՅԶՈՒՄ
ԵՎ ԴՐԱՆՅ ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

5212
Գիտական հոդվածների ժողովածու – 2015

Ժողովածուն նվիրված է հայոց ցեղասպանության
100-րդ փաթեկիցին (1915-2015)

ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
2015

ՀՏԳ 94 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (5Հ)
Հ 241

Երաշխավորված է հրատարակության ՀՀ ԳԱԱ
Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Գիտական խմբագիր՝
պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ

Ա. Մարության

Հեղինակներ՝ Վ. Հարությունյան, Գ. Կիրակոսյան, Ա. Թամազյան,
Ա. Աստոյան, Ա. Մակարյան, Թ. Մանասեթյան,
Թ. Հարությունյան, Ա. Զեյդաբեյան, Ա. Բաղդասարյան,
Ս. Լազարյան

Հ 241 Հայ ժողովրդի ժողովրդագրական և նյութական կորուստները
ցեղասպանության ընթացքում և դրանց հատուցման հիմնա-
խնդիրները / Ա. Մարությանի խմբագրությամբ - Եր.: ՀՀ ԳԱԱ
«Գիտություն» հրատ., 2015. - 184 էջ:

Ժողովածուն նվիրված է հայոց ցեղասպանության 100-րդ տա-
րելիցին (1915-2015):

Գրքում ընդգրկված հոդվածները պատկերացում են տալիս
հայոց ցեղասպանության պատճառած ժողովրդագրական, նյու-
թական ու ֆինանսական կորուստների և դրանց հնարավոր հա-
տուցման ուղիների վերաբերյալ: Այն պատրաստել է ՀՀ ԳԱԱ
տնտեսագիտության ինստիտուտը՝ ներգրավելով տարբեր ոլորտի
մասնագետներին:

ՀՏԳ 94 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (5Հ)

ISBN 978-5-8080-1169-4

© ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոթանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտ, 2015թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱՇՈՒԹՅՈՒՆ	4
1. ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ ՅԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՅ ԲՆՈՐՈՇ ՀԱՏՎԱՆԻՇՆԵՐԸ	5
2. ԱՐԹՈՒՐ ԹԱՄԱԶՅԱՆ ԺՊՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ, ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ, ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՄՏՆԵՐԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ	45
3. ԱՆԱՅԻՏ ԱՍՏՈՅԱՆ ՀԱՅԵՐԻ ՈՒՆԵՅՐԿՈՒՄԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՅՈՅ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԴՐՎԱՊԱՏՃԱՌ	66
4. ԱՆՆԱ ՄԱԿԱՐՅԱՆ ԹՈՒՐԶԻԱՅԻ ԿՈՂՄԻՅ ԷԶՊՊՐՈՊՐԻԱՅՎԱԾ ՀԱՅԵՐԻ ԳՈՒՅԶԻ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԵՎ ԴՐԱՆՅ ԴԻՄԱՅ ՏՐՎՈՂ ՓՈԽՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՄԱՐԲՈՒՆԻ ՓԱՍՏԱՐԿՆԵՐԻ ՀԻՄՆԱՆ ՎՐԱ	95
5. ԹԱԹՈՒԼ ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ ԹԱՄԱՐԱ ԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ԵՎԵԳԵՅԻՆԵՐԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՆԵՐՈՒԺԸ ՅԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՅԸՈՒՄ	121
6. ՎԼԱԴԻՄԻՐ ԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԹԱԹՈՒԼ ՄԱՆԱՍԵՐՅԱՆ ԱՐՄԱՆ ԶԵՐՈՐՅԱՆ ՅԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՄՏՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆ ԸՍՏ ՀՀ ԱՅԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎՈՒՄ ԴԱՅՎՈՂ ՀԱՅՏԱՐԱՐԱԳՐԵՐԻ	144
7. ԱՐՄԵՆ ԲԱՂՎԱՍԱՐՅԱՆ ՀԱՅՈՅ ՅԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԻՋԱՅԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԴԱՏԱՄԱՆԱՏՎՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ԶԵՎԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԸՈՒՐՑ	154
8. ՍԵՐԳԵՅ ԼԱԶԱՐՅԱՆ ՅԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖՈՆԴԻ ՍՏԵՂՇՈՒՄ. ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ՓԱԹԵԹԻ ԶԵՎԱՎՈՐՈՒՄ	171
ՄԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ	183

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարեկիցին ընդառաջ ՀՀ ԳԱԱ Մ.Զոքանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտը, ակադեմիկոս Յուրի Սուվարյանի առաջարկությամբ և Վլադիմիր Հարությունյանի գլխավորությամբ ձեռնամուխ եղավ «Հայ ժողովրդի ժողովրդագրական և նյութական կորուստները ցեղասպանության ընթացքում և դրանց հատուցման հիմնախնդիրները» խորագրով գիտական թեմայի կատարմանը: Անշուշտ նման պատասխանատու ուսումնասիրությունը միայն տնտեսագետ հետազոտողների խնդիր լինել չի կարող: Ուստի ինստիտուտը պայմանագրային հիմունքներով սկսում է ներգրավել նաև մասնագետներ այլ գերատեսչություններից (ՀՀ Ազգային ժողով, ՀՀ վարչապետի աշխատակազմ, գիտական կենտրոններ), ինչպես նաև այլ մասնագետներ (պատմաբաններ՝ ԵՊՀ-ից, իրավաբաններ): Իսկ կատարված գիտական հետազոտությունը խմբագրել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության բաժնի վարիչ, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Արմեն Մարությանը:

Վլադիմիր Հարությունյան

*Բնաբնական պատմության
տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր*

**ՃԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄՆԵՐԸ
ԵՎ ԴՐԱՆՅ՝ ԲՆՈՐՈՇ ՀԱՏԿԱՆԻՇՆԵՐԸ**

Համաշխարհային նորագույն պատմության մեջ ռասայական, ազգային, էթնիկական կամ կրոնական հատկանիշներից ելնելով մարդկանց ոչնչացումը որպես ցեղասպանություն իր իրավական գնահատականը ստացել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան Թուրքիայի կողմից հայերի զանգվածային ոչնչացման հետևանքով¹: Ինչպես նշում է ամերիկյան հետազոտող Մ. Ադալբերգը, 20-րդ դարում Եվրոպայում ցեղասպանությունների հիմնական պատճառը որոշ՝ մասնավորապես գերմանացի և թուրք ժողովուրդների կողմից բացառիկության զգացողությունն էր, ինչը հանգեցրեց ազգային և ռասայական ռազմական բախումների²:

Պետք է նշել, որ միայն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո ցեղասպանությունը պաշտոնապես որակվեց որպես մարդկության դեմ կատարված ծանրագույն հանցագործություն, որը չունի վաղեմության ժամկետներ: Ցեղասպանության մասին իրավական ակտերի հիմքում դրվեցին հիտլերյան Գերմանիայի ռազմական հանցագործներին դատապարտած Նյուրնբերգի միջազգային զինվորական տրիբունալի կողմից մշակված հիմնական սկզբունքները: Հատկանշական է, որ Նյուրնբերգյան գործընթացում ցեղասպանու-

¹ Николаева Ю.В. Преступления против мира и безопасности человечества. М., 1999г. стр. 29, Панов В. П. Международное уголовное право. М., 1997г. стр. 59-60.

² Adalberg M. A. Races at War: Nationalism and Genocide in Twentieth Century Europe. Abstract of Thesis degree of M.L. Naval Postgraduate School, California, 2005.

թյունը բնութագրվեց որպես քաղաքացիական բնակչության ազգային կամ ռասայական խմբերի կանխամտածված և համակարգված ոչնչացում՝ դրանց վերացման նպատակով: Այսպիսով, առաջ քաշվեց այն գաղափարը, որ ցեղասպանությունը միակողմանի զանգվածային սպանություններ է, որի ժամանակ պետությունը կամ այլ գերիշխող ուժը նպատակ ունի ոչնչացնել ազգային, էթնիկական և կրոնական խմբերի զգալի մասին, շատ հաճախ այդ խմբերի պատկանելությունը ինքնությունն որոշելով³:

ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 3-րդ նստաշրջանում ընդունվեց ցեղասպանության մասին կոնվենցիան, որն ուժի մեջ մտավ 1951 թվականին: Շատ հեղինակների կարծիքով, նշված կոնվենցիայի ընդունմամբ սկիզբ դրվեց ցեղասպանության վերաբերյալ ժամանակակից միջազգային իրավունքի ձևավորմանը: Համաձայն նշված կոնվենցիայի գաղափարախոսության, ցեղասպանությունը հանցագործությունների հանցագործությունն է⁴:

Ընդհանուր առմամբ, «ցեղասպանություն» հասկացությունը 1944 թվականին շրջանառության մեջ է դրել քրեական և միջազգային իրավունքի մասնագետ, փաստաբան Ռաֆայել Լեմկինը: Ցեղասպանություն՝ «գենոցիդ», հասկացությունն առաջացել է հունարեն «ռասա» կամ «ցեղախումբ» և լատիներեն «սպանել» բառերի համակցումից: Այդ հասկացությունը մա առաջարկեց հրեաների նկատմամբ նացիստական Գերմանիայի կողմից իրականացված բարբարոսական գործողությունների դասակարգման նպատակով: Մասնավորապես, դրա վերաբերյալ Ռ. Լեմկինը նշում է. «Ցեղասպանության

տակ մենք նկատի ենք առնում ազգի կամ էթնիկական խմբի ոչնչացումը... ցեղասպանությունն ուղղված է ազգային խմբի՝ որպես ամբողջության, դեմ, իսկ ձեռնարկվող քայլերն ուղղված են մարդկանց՝ ոչ թե առանձին անհատների, այլ որպես ազգային խմբի անդամների դեմ»⁵: Սակայն, նրա կարծիքով, ցեղասպանությունը կարող է դրսևորվել ոչ միայն ֆիզիկական, այլև «մշակութային ոչնչացման» միջոցով⁶: «Ամբողջությամբ ցեղասպանությունը պարտադիր չէ, որ նշանակի ազգի ակնթարթային ոչնչացում...: Այն, ավելի շուտ, ենթադրում է գործողությունների կոորդինացված պլան՝ ուղղված ազգային խմբավորումների գոյության հիմքերի ոչնչացմանը՝ այդ խմբերի բնաջնջման նպատակով: Նման պլանի բաղկացուցիչ մասերն են քաղաքական և հասարակական ինստիտուտների, մշակույթի, լեզվի, ազգային ինքնագիտակցության, կրոնի, տնտեսական հիմքերի ոչնչացումը, ինչպես նաև անձնական ազատությունից, անվտանգությունից, առողջությունից, արժանապատվությունից զրկումը»⁷: Այս կապակցությամբ պետք է նշել, որպես ցեղասպանության առանձին տեսակներ գրականության մեջ տարբերակվում են լինգվոցիդը և էթնոցիդը⁸: Հատկանշական է այն, որ դեռևս 1933 թվականի հոկտեմբերին միջազգային քրեական իրավունքի ունիֆիկացման հիմնադրոք կոնֆերանսում Ռ. Լեմկինն առաջարկեց ժողովուրդների իրավունքների դեմ հանցագործությունները լրացնել մի շարք արարքներով, մասնավորապես, բարբարոսու-

⁵ Lemkin Raphael. Axis Rule in Occupied Europe. Washington. Carnegie Endowment for International Peace. 1944, p. 79-95.

⁶ Бем М. В. Эволюция концепции геноцида Р. Лемкина//Российский юридический журнал. 2013 г., № 6//СПС «КонсультантПлюс»

⁷ Lemkin Raphael. Axis Rule in Occupied Europe. Washington. Carnegie Endowment for International Peace. 1944, p. 79-95.

⁸ Додонов В. Н., Капинус О. С., Щерба С. П. Сравнительное уголовное право. Особенная часть. Монография/Под ред. С. П. Щербы. - М.: Юрлитинформ. 2010. С. 516).

³ Кибальник А.Г., Соломоненко И.Г. Преступления против мира и безопасности человечества. СПб., 2004г. стр. 84.

⁴ Cassese A. International Criminal Law. Oxford, 2003. P. 96.

թյան և վանդալիզմի ակտերով: Առաջիններին նա վերագրում էր «էթնիկական, կրոնական կամ սոցիալական խմբերի» ոչնչացմանն ուղղված գործողությունները, անկախ դրանց շարժառիթներից (քաղաքական, կրոնական և այլն), իսկ երկրորդներին՝ «գեղարվեստական և մշակութային ժառանգության համակարգված և կազմակերպված ոչնչացումը»:

1946 թվականին, երբ Նյուրնբերգի միջազգային ռազմական տրիբունալը մացիստական ղեկավարությանը դատապարտեց մարդկության դեմ իրագործված հանցագործությունների մեջ, «ցեղասպանություն» բառը ներառվեց դատավճռում, սակայն որպես նկարագրական, այլ ոչ թե իրավական եզրույթ⁹: 1946 թվականի դեկտեմբերի 11-ին Միացյալ ազգերի կազմակերպության գլխավոր ասամբլեան առաջին մատաշրջանում ընդունեց բանաձև, որում մասնավորապես նշված էր. «Ցեղասպանությունը նշանակում է հրաժարվել մարդկանց խմբերի գոյության իրավունքը ճանաչելուց: Դա մարդկային արժանապատվության վիրավորանք է, հանգեցնում է մարդկության համար մեծ կորուստների, զրկում նրանց մշակութային ու այլ արժեքներից և հակասում է Միավորված ազգերի կազմակերպության նպատակներին, ոգուն և բարոյական օրենքներին»¹⁰: Պետք է նշել, որ նշված բանաձևը որոշակիորեն տարբերվում էր մի շարք պետությունների (Կուբա, Պանամա, Հնդկաստան) կողմից առաջարկվածից: Վերջինս նպատակ էր հետապնդում ցեղասպանությունը ճանաչել որպես հանցագործություն, որը կարող է իրականացվել ոչ միայն պատերազմական, այլ նաև խաղաղ ժամանակներում:

Այդ նույն մատաշրջանում գլխավոր ասամբլեան առաջարկեց ՄԱԿ-ի տնտեսական և սոցիալական խորհրդին «զբաղվել հարցի անհրաժեշտ ուսումնասիրությամբ՝ ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի նախագծի կազմման համար և այն ներկայացնել հաջորդ մատաշրջանի քննարկմանը»:

1948 թվականի ապրիլի 5-ին ցեղասպանության դեմ պայքարի միջազգային կոնվենցիայի մշակման նպատակով ստեղծված կոմիտեն սկսեց քննարկել ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի կողմից նախապատրաստված կոնվենցիայի նախագիծը, որը պաշտպանության չարժանացավ ԽՍՀՄ պատվիրակության կողմից մի քանի պատճառներով:

Առաջին, որպես ցեղասպանության օբյեկտ, ռասայական և ազգային խմբերին զուգահեռ, առաջարկվում էր դիտարկել նաև «քաղաքական խմբերին»¹¹: Խորհրդային պատվիրակության կարծիքով, դրա ընդգրկումը կհակասեր «ցեղասպանություն» հասկացության բովանդակությանը: Բացի այդ, կար նաև մտավախություն, որ այդ դեպքում որպես ցեղասպանություն կհամարվեին նաև Խորհրդային Միությունում իրականացված զանգվածային ռեպրեսիաները:

Երկրորդ, նշված նախագծով առաջարկվում էր ստեղծել ցեղասպանության հարցերով միջազգային տրիբունալ, որը խորհրդային պատվիրակության կարծիքով կդառնար վերպետական մարմին և քաղաքական նպատակներով կօգտագործվեր պետությունների ինքնիշխանության դեմ:

Հաջորդ օրը, 1948 թվականի ապրիլի 6-ին, խորհրդային պատվիրակությունը քննարկման ներկայացրեց ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի իր նախագիծը, որը բնութագրվում էր հետևյալ առանձնահատկություններով:

⁹ Приговор Международного военного трибунала [Электронный ресурс]. URL: [http:// historic.ru/books/item/ f00/s00/ z0000021/st048.shtml](http://historic.ru/books/item/ f00/s00/ z0000021/st048.shtml) (дата обращения: 03.04.2014).

¹⁰ Генеральная Ассамблея ООН. Резолюция I-й сессии (1946 г.) [Электронный ресурс]. URL: <http://www.un.org/ru/ga/ 1/docs/1res.shtml> (дата обращения: 04.04.2014).

¹¹ Черновицкая Ю. В. «Косвенный» геноцид в современном обществе (социально-философские аспекты) // Вопросы философии. 2008. № 10. С. 165.

Առաջին, առաջարկվում էր ցեղասպանություն համարել ոչ միայն «բնակչության խմբերի ոչնչացումը ռասայական, ազգային, կրոնական շարժառիթներով», այլ նաև նշված խմբերի ոչնչացմանն ուղղված կյանքի պայմանների ստեղծումը:

Երկրորդ, առաջարկվում էր ցեղասպանություն համարել նաև «ազգային-մշակութային ցեղասպանությունը», որի տակ նկատի էին առնվում ազգային լեզվի օգտագործման, ինչպես նաև ազգային մշակույթի դեմ ուղղված քայլերը և գործողությունները: Որպես այդպիսիք դիտարկվում էին.

- ազգային լեզվի օգտագործման արգելումը կամ սահմանափակումը ինչպես հասարակական, այնպես էլ մասնավոր կյանքում, դպրոցներում ազգային լեզվի դասավանդման արգելքը,
- ազգային լեզվով գրքերի կամ այլ տպագիր միջոցների հրատարակման արգելումը կամ ոչնչացումը,
- պատմական և կրոնական հուշարձանների, թանգարանների, փաստաթղթերի, գրադարանների և ազգային մշակույթի այլ առարկաների ոչնչացումը¹²:

Երրորդ, առաջարկվում էր պատասխանատվություն սահմանել ցեղասպանության ազդեցության, ինչպես նաև դրա նախապատրաստմանը և իրականացմանը համամասնակցության համար:

Չորրորդ, առաջարկվում էր ազգային օրենսդրության մեջ ներառել ցեղասպանության համար քրեական պատասխանատվության նորմեր:

Հինգերորդ, ստորագրող պետությունները պարտավոր էին արգելել այն կազմակերպությունների գործունեությունը, որոնց նպատակը ազգային, կրոնական և ռասայական թշնամանքի

սերմանումն էր և ցեղասպանության գործողությունների իրականացումը:

Եվ, վերջապես, նախատեսվում էր ցեղասպանության համար դատական կարգով պատասխանատվություն կիրառել միայն ազգային դատարանների կողմից:

Պետք է նշել, որ 1948 թվականի դեկտեմբերին ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի քննարկման ժամանակ վերը նշված առաջարկություններից որոշ սկզբունքային բնույթ ունեցողները ստացան աջակցություն ՄԱԿ-ի անդամ մի շարք պետությունների (հիմնականում նախկին սոցիալիստական երկրների) կողմից, իսկ որոշները մերժվեցին՝ հիմնականում արևմտյան պետությունների կողմից: Ընդունված առաջարկությունները, նախ և առաջ, վերաբերում էին ազգային մշակութային ցեղասպանությանը, ցեղասպանության քարոզչության համար պատասխանատվության սահմանմանը, ինչպես նաև ազգային, կրոնական և ռասայական թշնամանք սերմանող կազմակերպությունների գործունեության կասեցմանը: Նշված քննարկման ժամանակ մերժվեցին նաև մի շարք այլ առաջարկություններ, մասնավորապես, այնպիսի գործողությունների իրականացման համար պատժի սահմանումը, որոնք միտված են սեփական բնակավայրից բնակչության հարկադիր արտագաղթին՝ դաժան վերաբերմունքի վտանգից խուսափելու համար: Ցեղասպանության հարցերով հայտնի մասնագետ, Իռլանդիայի ազգային համալսարանի պրոֆեսոր Ա. Շաբասի կարծիքով, դրանով ցեղասպանության սահմանման ոլորտից բացառվեցին «էթնիկական զտումները»¹³: Պետք է նշել, որ այս հանգամանքը չէր ենթադրում, որ էթնիկական զտումները

¹² Трайнин А. Н. Защита мира и уголовный закон. Избранные произведения. – М.: Наука, 1969. С. 416.

¹³ United Nations Audiovisual Library of International Law//Уильям А. Шабас. Конвенция о предупреждении геноцида и наказания за него [Электронный ресурс]. URL: http://legal.un.org/avl/pdf/ha/cppcg/cppcg_r.pdf (дата обращения: 05.05.2014).

կամ մշակութային ցեղասպանությունը համարվում են անպատժելի արարքներ, պարզապես այստեղ խոսքը գնում էր դրանց՝ որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործության դիտարկման մասին:

1948-ի դեկտեմբերի 9-ին Միավորված ազգերի կազմակերպությունն ընդունեց «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիան, ըստ որի ցեղասպանությունը սահմանվում է որպես միջազգային հանցագործություն, և ստորագրող պետությունները պարտավորվում են կանխել, ինչպես նաև պատժել այն իրականացնողներին: Կոնվենցիայի առաջին հոդվածով ցեղասպանությունը ճանաչվեց ոչ միայն հանցագործություն (անկախ նրանից, այն իրականացվում է պատերազմական, թե խաղաղ ժամանակներում), այլ նաև պարտավորեցրեց այն ստորագրած պետություններին միջոցներ ձեռնարկել ցեղասպանության կանխարգելման ուղղությամբ: Համաձայն հոդված 1-ի, «Պայմանավորվող կողմերը հաստատում են, որ ցեղասպանությունը, անկախ նրանից՝ կատարվում է խաղաղ, թե պատերազմական պայմաններում, ըստ միջազգային իրավունքի հանցագործություն է, որը նրանք պարտավորվում են կանխարգելել և պատժել այն կատարելու համար»:

Կոնվենցիայի երկրորդ հոդվածով ցեղասպանությունն ճանաչվում է հետևյալ գործողություններից ցանկացածը՝ կատարված ազգային, էթնիկական, ցեղական կամ կրոնական որևէ խմբի, որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակի ոչնչացման մտադրությամբ.

(ա) այդ խմբի անդամների սպանությունը,

(բ) այդ խմբի անդամներին մարմնական լուրջ վնասվածքներ կամ մտավոր վնաս պատճառելը,

(գ) որևէ խմբի համար կյանքի այնպիսի պայմանների միտումնավոր ստեղծումը, որոնք ուղղված են նրա լրիվ կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը,

(դ) այդ խմբի միջավայրում մանկածնությունը կանխելուն միտված միջոցների իրականացումը,

(ե) երեխաների բռնի փոխանցումը մարդկային մի խմբից մյուսին:

Կոնվենցիայի 3-րդ հոդվածով պատժելի արարքներ համարվեցին՝

(ա) ցեղասպանությունը,

(բ) ցեղասպանություն կատարելու նպատակով դավադրությունը,

(գ) ցեղասպանության ուղղակի և հրապարակային հրահրումը,

(դ) ցեղասպանություն կատարելու փորձը,

(ե) հանցակցությունը ցեղասպանության կատարման մեջ:

Ցեղասպանության համար պատասխանատվության սուբյեկտներ ճանաչվեցին նշված արարքներից որևէ մեկը կատարած անձինք՝ անկախ այն բանից, նրանք սահմանադրությամբ պատասխանատու ղեկավարներ են, թե պաշտոնատար կամ մասնավոր անձինք:

Կոնվենցիայով պայմանավորվող կողմերը պարտավորվեցին դրա դրույթները գործողության մեջ դնելու համար ընդունել իրենց սահմանադրություններին համապատասխան անհրաժեշտ օրենսդրություն և, մասնավորապես, սահմանել արդյունավետ պատժամիջոցներ ցեղասպանության մեջ կամ 3-րդ հոդվածում նշված մյուս արարքներից որևէ մեկում մեղավոր անձանց համար:

Կոնվենցիայով սահմանվեց, որ այն անձինք, որոնք մեղադրվում են ցեղասպանություն կամ 3-րդ հոդվածում թվարկված որևէ արարք կատարելու մեջ, դատվում են այն երկրի

իրավասու դատարանի կողմից, որի տարածքում կատարվել է այդ հանցագործությունը, կամ այնպիսի միջազգային քրեական դատարանի կողմից, որը կարող է իրավագործություն ունենալ կոնվենցիայի՝ այդ իրավագործությունը ճանաչած կողմերի նկատմամբ: Ընդ որում, ցեղասպանությունը և 3-րդ հոդվածում թվարկված մյուս արարքները հանձնման նպատակների համար չեն դիտվում որպես քաղաքական հանցագործություններ: Նման դեպքերում պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում են հանձնումն իրականացնել իրենց օրենսդրության և գործող պայմանագրերի համաձայն:

Կոնվենցիայով սահմանվեց, որ յուրաքանչյուր պայմանավորվող կողմ կարող է դիմել Միավորված ազգերի կազմակերպության իրավասու մարմիններին՝ Միավորված ազգերի կազմակերպության կանոնադրությանը համապատասխան ձեռնարկելու այնպիսի գործողություններ, որոնք նրանք անհրաժեշտ են համարում ցեղասպանությունը՝ և 3-րդ հոդվածում թվարկված որևէ այլ արարք կանխարգելելու և ճնշելու համար: Ընդ որում, պայմանավորվող կողմերի միջև վեճերը՝ կապված կոնվենցիայի մեկնաբանման, կիրառման և կատարման հետ, ներառյալ նաև ցեղասպանություն կամ 3-րդ հոդվածում թվարկված որևէ արարք կատարելու համար այս կամ այն պետության պատասխանատվության վերաբերյալ վեճերը, հանձնվում են Միջազգային դատարանի քննարկմանը՝ վեճի կողմերից յուրաքանչյուրի պահանջով: Կոնվենցիայով սահմանվեց, որ պայմանավորվող կողմերից յուրաքանչյուրը կարող է ցանկացած ժամանակ, Միավորված ազգերի կազմակերպության գլխավոր քարտուղարին ծանուցելու միջոցով, կոնվենցիայի կիրառումը տարածել այն բոլոր տարածքների կամ ցանկացած տարածքի նկատմամբ, որոնց

արտաքին հարաբերությունների համար ինքը պատասխանատու է:

Կոնվենցիան ուժի մեջ մտավ 1951 թվականի հունվարի 12-ին, իսկ արդեն 2013 թվականի վերջին, դրա ընդունումից 65 տարի հետո, միացած պետությունների թիվը գերազանցում էր 140-ը: Մասնավորապես, ԽՍՀՄ կողմից այն վավերացվեց 1954 թվականին, Մեծ Բրիտանիայի կողմից՝ 1970 թվականին, իսկ ԱՄՆ կողմից՝ 1988 թվականին: Սակայն, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ կոնվենցիան ունի միջազգային ընդհանուր իրավունքի կարգավիճակ, այն պարտադիր է բոլոր պետությունների համար:

Մասնագիտական գրականության մեջ շատ հաճախ նշվում է, որ 1948 թվականին ընդունված ցեղասպանության կոնվենցիայով տրված սահմանումը զգալիորեն «չհիմնավորված կերպով նեղացված է և զրկված է իր գործնական կիրառման հնարավորությունից»¹⁴: Տվյալ հարցի վերաբերյալ հետևյալ կերպ է արտահայտվել պրոֆեսոր Ա. Շաբասը. «Կոնվենցիան ենթարկվեց զգալի քննադատության իր կիրառելիության շրջանակների սահմանափակության պատճառով: Դա, առաջին հերթին, բացատրվում է զանգվածային չարագործությունների համար միջազգային իրավունքի կիրառման ոլորտի անբավարար վիճակով: Ինչպես ցույց է տալիս պատմությունը, այդ հիմնախնդիրը կարող է լուծվել ցեղասպանության սահմանման ընդլայնման ճանապարհով և ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում համապատասխան փոփոխություններ կատարելու միջոցով՝ այն փոխկապակցվածության մեջ դնելով

¹⁴ Лупу А. А., Оськина И. Ю. Международное уголовное право. М.: Дашков и К0, 2013. С. 237.

մարդկության դեմ ուղղված մյուս հանցագործությունների հետ»¹⁵:

Կոնվենցիայի ընդունումից հետո որոշ գիտնականներ առաջարկել են ավելի համընդգրկուն սահմանումներ: Մասնավորապես՝ 1959 թվականին իրավագետ Փիթեր Դրոստը ցեղասպանությունը սահմանել է որպես մարդկանց՝ որևէ խմբի պատկանելիության համար կյանքից կանխամտածված զրկելը:

Ցեղասպանության հանրագիտարանի խմբագիր Իսրայել Չարնին առաջարկել է հետևյալ սահմանումը. ցեղասպանությունը, ընդհանրական իմաստով, զգալի թվով մարդկանց զանգվածային սպանությունն է, որն իրականացվել է ոչ թե թշնամու զինված ուժերի դեմ ռազմական գործողությունների, այլ զոհերի անպաշտպանվածության և անօգնականության պայմաններում:

Պետք է նշել, որ ՄԱԿ-ի կոնվենցիան քաղաքական խմբի անդամների սպանությունը չի սահմանում որպես ցեղասպանություն, սակայն շատ ցեղասպանագետներ պնդում են ցեղասպանության սահմանման մեջ ներառել նաև այդ կետը: Նշանավոր ցեղասպանագետ և սոցիոլոգ Լեո Կուպերը գտնում է, որ ժամանակակից աշխարհում քաղաքական տարածայնություններն առնվազն նույնքան կարևոր հիմք են կոտորածների և ոչնչացման համար, որքան ռասայական, ազգային, էթնիկ կամ կրոնական տարբերությունները: Ի լրումն կոնվենցիայում քաղաքական խմբի սպանությունը՝ որպես ցեղասպանություն դիտվող սահմանման բացակայության, գիտնականներ Թեդ Գուրը և Բարբարա Հարֆը շրջանառության մեջ են դրել «պոլիտիցիդ» տերմինը:

¹⁵ Уильям А. Шабас. Конвенция о предупреждении геноцида и наказания за него [Электронный ресурс]. URL: [http:// legal.un.org/avl/pdf/ha/cppcg/ cppcg_r.pdf](http://legal.un.org/avl/pdf/ha/cppcg/cppcg_r.pdf) (дата обращения: 05.05.2014).

Պոլիտիցիդ կամ քաղաքական սպանություն՝ ցեղասպանագիտության մեջ հենց այս եզրով է սահմանվում ցեղասպանության զոհ հանդիսացող ազգի կամ ժողովրդի ազգային, քաղաքական, հասարակական, ռազմական, գիտական և մշակութային գործիչների կանխամտածված ու զանգվածային ոչնչացումը ցեղասպանությունն իրականացնող դահճի կողմից: Նպատակը մեկն է՝ ցեղասպանության իրագործումից առաջ կամ դրա ընթացքում զրկել տվյալ էթնոսին ինքնապաշտպանության կազմակերպումն ստանձնելու կարող ուժից:

Ցեղասպանություն հանցագործության կանխման և պատժման կոնվենցիան, ինչպես արդեն նշվեց, ընդունվել է 1948 թվականին Միացյալ ազգերի կազմակերպության գլխավոր ասամբլեայի կողմից, ուժի մեջ է մտել 1951թ. հունվարին և վավերացվել է 137 պետությունների կողմից: Ըստ էության, առաջին անգամ այդ փաստաթղթով է տրվել ցեղասպանության իրավական սահմանումը: Կոնվենցիան բոլոր երկրներին կոչ է անում կանխել և պատժել ցեղասպանության գործողությունները պատերազմական և խաղաղ իրավիճակներում:

1948 թվականի դեկտեմբերի 10-ին ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեան ընդունում է մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը (դեկլարացիա), որը մարդու իրավունքների առաջին հատուկ փաստաթուղթն էր: Մարդու հիմնական իրավունքներին են վերաբերում, մասնավորապես, ապրելու, ազատության և անձի անձեռնմխելիության իրավունքը, պատվի, հեղինակության ու բնակարանի անձեռնմխելիությունը: Դրա հիման վրա մասնակից պետությունների համար մշակվում են իրավականորեն պարտադիր Մարդու իրավունքների պակտեր, որոնք ընդունվում են 1966 թվականի դեկտեմբերի 16-ին: Քաղաքացիական ու քաղաքական իրավունքների մասին միջազգային պակտը յուրաքանչյուր մարդու անկապտելի

իրավունքն է համարում ապրելու իրավունքը և այն դրույթը, որ ոչ ոք չպետք է ստորուկ լինի կամ անգոր և ենթարկվի տանջանքների կամ դաժան, անմարդկային, կամ արժանապատվությունը ստորացնող վերաբերմունքի: Պակտը հավաստում է, որ ազգային, ռասայական կամ կրոնական առերևույթյան ամեն մի դրսևորում պետք է արգելվի օրենքով:

1954 թվականին ՄԱԿ-ի միջազգային իրավունքի հանձնաժողովը, գլխավոր ասամբլեայի հանձնարարականով, մշակեց խաղաղության և մարդկության անվտանգության դեմ հանցագործությունների օրենսգրքի նախագիծը: Որպես այդպիսի գործողություններ դիտարկվեցին «պետական իշխանությունների կամ մասնավոր անձանց գործողությունները, որոնք նպատակ են հետապնդում մասնակիորեն կամ ամբողջությամբ ոչնչացնելու ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբերին, ներառյալ.

- նման խմբերի անդամների սպանությունը,
- խմբի անդամներին ծանր մարմնական վնասվածքներ հասցնելը,
- խմբի անդամների համար կանխամտածված այնպիսի կենսական պայմաններ ստեղծելը, որոնց նպատակն է նրանց մասնակի կամ ամբողջական ֆիզիկական ոչնչացումը,
- խմբի ներսում մանկածնության կանխմանն ուղղված քայլերի իրականացումը,
- երեխաների բռնի տեղափոխումը մեկ խմբից մյուսը»¹⁶:

1954 թվականի դեկտեմբերի 4-ին ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեան որոշեց «դադարեցնել նախագծի հետագա քննարկումը

դրանում «ագրեսիա» հասկացության բացակայության պատճառով: Սակայն 1981 թվականին ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեան առաջարկեց միջազգային իրավունքի գծով հանձնաժողովին վերսկսել ընդհատված աշխատանքները և մշակել խաղաղության և մարդկության անվտանգության դեմ հանցագործությունների օրենսգրքի նախագիծը: 1996 թվականին հանձնաժողովի կողմից ներկայացված նախագծում ուղղակիորեն խոսվում էր այն մասին, որ մարդկության անվտանգության և խաղաղության դեմ ուղղված հանցագործությունների շարքին է պատկանում նաև ցեղասպանությունը: Համաձայն նախագծի հոդված 17-ի, «ցեղասպանություն է համարվում ցանկացած գործողություն, որը կատարվում է ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբի մասնակի կամ ամբողջական ոչնչացման նպատակով, այդ թվում

- խմբի անդամների սպանությունը,
- խմբի անդամներին ծանր մարմնական վնասվածքներ հասցնելը,
- խմբի անդամների համար կանխամտածված այնպիսի կենսական պայմաններ ստեղծելը, որոնց նպատակն է նրանց մասնակի կամ ամբողջական ֆիզիկական ոչնչացումը,
- խմբի ներսում մանկածնության կանխմանն ուղղված քայլերի իրականացումը,
- երեխաների բռնի տեղափոխումը մեկ խմբից մյուսը»:

Փաստորեն, 1954 թվականին մշակված նախագծի համեմատությամբ 1996 թվականի նախագծում բացակայում էր այն դրույթը, ըստ որի ցեղասպանությունը կարող է իրականացվել պետական իշխանության կողմից:

Ցեղասպանություն հանցագործության սահմանումը առկա է նաև միջազգային դատարանների կանոնադրություններ-

¹⁶ Работа Комиссии международного права [Электронный ресурс]. URL: http://www.un.org/ru/publications/pdfs/work_of_the_ilc_vol1.pdf (датаобращения: 06.04.2014).

րում, որոնց իրավագործության տակ է գտնվում նման հանցագործությունների գործերի քննությունը: Միջազգային քրեական դատարանի Հռոմի կանոնադրությունում (1998 թվական) առկա է նորմ «հանցագործությունների տարրերի» մասին, որոնք օգնում են դատարանին մեկնաբանել և կիրառել ցեղասպանության մասին հոդվածները:

Հանցագործության տարրերը վերաբերում են «յուրաքանչյուր հանցագործության հետ կապված հանգամանքներին, հետևանքներին և վարքագծին»¹⁷: Միջազգային քրեական դատարանի փաստաթղթերի համաձայն, խոսքը գնում է ցեղասպանության հետևյալ տարրերի մասին.

ա) «սպանության միջոցով» ցեղասպանության տարրեր.

1. կատարողը սպանել է մեկ կամ մի քանի անձանց,
2. այդ անձը կամ անձինք պատկանել են կոնկրետ ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբին,
3. կատարողը նպատակ է ունեցել մասնակիորեն կամ ամբողջությամբ ոչնչացնել տվյալ ազգային, էթնիկական, կրոնական կամ ռասայական խմբին,
4. նշված արարքները խմբի դեմ ուղղված կոնկրետ վարքագծի հետևանք են, որը հանգեցրել է կամ կարող էր հանգեցնել ոչնչացման:

բ) «ծանր մարմնական վնասվածքներ կամ հոգեկան խանգարման հասցնելու միջոցով» ցեղասպանության տարրեր.

1. կատարողը հասցրել է լուրջ մարմնական վնասվածքներ կամ հասցրել է մտավոր խանգարման մեկ կամ մի քանի անձանց,
2. տվյալ անձը կամ անձինք պատկանել են կոնկրետ ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբի,

3. կատարողը նպատակ է ունեցել ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն ոչնչացնել տվյալ խմբին,

4. կենսական պայմանները ուղղված են եղել տվյալ խմբի ամբողջական կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը,

5. նշված արարքները խմբի դեմ ուղղված կոնկրետ վարքագծի հետևանք են, որը հանգեցրել է կամ կարող էր հանգեցնել ոչնչացման:

գ) «Երեխաների բռնի փոխանցման միջոցով» ցեղասպանության տարրեր.

1. կատարողն իրականացրել է մեկ կամ մի քանի անձի բռնի փոխանցում,

2. տվյալ անձը կամ անձինք պատկանել են կոնկրետ ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբի,

3. կատարողը նպատակ է ունեցել ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն ոչնչացնել տվյալ խմբին,

4. փոխանցումն իրականացվել է մարդկանց մեկ խմբից մյուսին,

5. տվյալ անձը կամ անձինք մինչև 18 տարեկան են,

6. կատարողը իմացել է կամ պարտավոր էր իմանալ, որ տվյալ անձը կամ անձինք մինչև 18 տարեկան են,

7. նշված արարքները խմբի դեմ ուղղված կոնկրետ վարքագծի հետևանք են, որը հանգեցրել է կամ կարող էր հանգեցնել ոչնչացման:

Այսպիսով, որպեսզի արարքը որակվի որպես ցեղասպանություն, անհրաժեշտ է հետևյալ հատկանիշների առկայությունը.

ա) բնակչության խումբը պետք է հանդիսանա որպես ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խումբ,

բ) պետք է իրականացվեն ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հոդված 2-ում սահմանված գործողությունները բնակչության նշված խմբի հանդեպ,

¹⁷ Элементы преступлений. Официальный сайт ООН. Международный уголовный суд [Электронный ресурс]. URL: http://www.un.org/ru/documents/rules/icc_elements.pdf (дата обращения: 22.11.2014).

գ) պետք է լինի տվյալ խմբին ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն ոչնչացնելու նպատակ,

դ) ցեղասպանություն իրականացող անձինք պետք է լինեն 18 տարեկանից բարձր:

1948 թվականին կոնվենցիան ընդունած պետություններն արձանագրեցին, որ «ամբողջ պատմության ընթացքում ցեղասպանությունը հանգեցրել է մարդկության մեծ կորուստների»: Նշված հանգամանքը թույլ է տալիս շատ հեղինակների որպես ցեղասպանություն որակել նաև մինչև կոնվենցիայի ընդունումը տեղի ունեցած շատ հանցագործություններ: Համաձայն հայտնի սոցիոլոգ Հ. Կելմանի, ցեղասպանությունը արտոնված զանգվածային սպանություններն են¹⁸: Իսկապես, ցեղասպանությունն առանց պետության և իշխանության թույլտվության հնարավոր չէ: Այս առումով, ծագում է հետևյալ հարցը. արդյոք պետությունը հանդիսանում է ցեղասպանության սուբյեկտ թե ոչ: Մասնագիտական գրականության մեջ այդ խնդիրը որոշակիորեն վիճահարույց է, և առկա են տարբեր տեսակետներ: Մանավորապես, ՈՒ. Շաբասը գտնում է, որ պետությունը գործնականում կարող է իրականացնել ցեղասպանություն, սակայն, որպեսզի պետությունը պատասխանատվություն կրի ցեղասպանության համար, անհրաժեշտ է, որ պետական գործիչները ներգրավված լինեն այդ հանցագործության մեջ¹⁹:

Ինչպես նշվում է ՄԱԿ-ի մի շարք փաստաթղթերում, «ցեղասպանությունը գործնականում հանդիսանում է կանխամտածված ռազմավարություն, որը շատ դեպքերում իրականացվում է պետությունների կամ պետական ապարատը

վերահսկող խմբերի կողմից: Պետությունն ինքը, որը կոչված է պաշտպանելու սեփական քաղաքացիներին, սկսում է նրանց ոչնչացնել, և պոտենցիալ զոհերը այլ տեղ պաշտպանություն գտնելու հնարավորություն չունեն, քան դրա սահմաններից դուրս»²⁰: Հենց այդ պատճառով է ցեղասպանության նախագծուղացման և կանխարգելման պատասխանատվությունը դրվում այն պետության վրա, որի տարածքում իրականացվել է այդ հանցագործությունը:

2005 թվականին տեղի ունեցած համաշխարհային սամբիթում ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի ընդունած բանաձևում պետությունների ղեկավարները և կառավարությունները միաձայն հաստատեցին, որ «յուրաքանչյուր պետություն պարտավոր է սեփական բնակչությանը պաշտպանել ցեղասպանությունից, ռազմական հանցագործություններից, էթնիկական զտումներից և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններից: Այդ պատասխանատվությունն իր հետ բերում է նման հանցագործությունների կանխարգելման անհրաժեշտություն, այդ թվում նաև համապատասխան միջոցների ձեռնարկում»²¹: Նրանք հաստատեցին, որ միջազգային հանրությունը պարտավոր է համապատասխան դեպքերում պետություններին օգնություն ցուցաբերել բնակչության պաշտպանության հնարավորությունների ընդլայնման համար մինչև հակամարտությունների և ճգնաժամերի սկսվելը: Միաժամանակ, պետությունների ղեկավարները և կառավարությունները հաստատեցին, որ եթե այս կամ այն պետությունը ակնհայտորեն ի վիճակի չէ պաշտպանելու սեփական բնակչությանը նշված չորս հանցագործություններից, ապա միջազ-

¹⁸ Kelman, H. C. & Hamillton, V. L. Crimes of Obedience. New Haven: Yale University Press, 1989, p. 12.

¹⁹ Уильям А. Шабас. Указ. паб.; Schabas W.A. Genocide in International Law. Cambridge University Press. Cambridge, United Kingdom. 2000, p. 444.

²⁰ «Геноцид в Руанде и ООН»

<http://www.un.org/ru/preventgenocide/rwanda/neveragain.shtml>.

²¹ www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/outcome2005_ch4.shtml

գային հանրությունը պատրաստ է ձեռնարկել կոլեկտիվ գործողություններ Անվտանգության խորհրդի միջոցով և ՄԱԿ-ի կանոնադրությանը համապատասխան²²:

Բացի այդ, հիշյալ փաստաթղթում ներկայացված են երեք հիմնական ասպեկտներ պետությունների կողմից սեփական բնակչության պաշտպանության ուղղությամբ.

1. Յուրաքանչյուր պետություն պարտավոր է սեփական բնակչությանը պաշտպանել ցեղասպանությունից, ռազմական հանցագործություններից, էթնիկական զտումներից և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններից: Այդ պարտավորությունը ենթադրում է նաև նման հանցագործությունների կանխարգելման ուղղությամբ համապատասխան միջոցների ձեռնարկում:
2. Միջազգային հանրությունը պարտավոր է միջոցներ ձեռնարկել պետությունների հետ համագործակցելու և օգնելու համար այդ պարտավորության իրականացման նպատակով:
3. Միջազգային հանրությունը պարտավոր է նաև օգտագործել համապատասխան դիվանագիտական, հումանիտար և այլ խաղաղ միջոցներ բնակչությանը նման հանցագործություններից պաշտպանելու գործում համագործակցելու համար: Միջազգային հանրությունը պարտավոր է կոլեկտիվ քայլեր ձեռնարկել ՄԱԿ-ի կանոնադրությանը համապատասխան, եթե ազգային իշխանության մարմիններն ակնհայտորեն ի վիճակի չեն պաշտպանելու սեփական բնակչությանը:

1968 թվականի փետրվարի 26-ին ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեան ընդունում է ռազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված ռմբակոծությունների նկատմամբ

²² <http://www.dissercat.com/content/genotsid-kriminologicheskoe-issledovanie>

վաղեմության ժամկետը չկիրառելու մասին կոնվենցիան, որը մասնակիցներին պարտավորեցնում է ձեռնարկել յուրաքանչյուր օրենսդրական կամ այլ միջոց, որպեսզի ազգային օրենսդրությամբ սահմանված վաղեմության ժամկետը և այլ սահմանափակումները չկիրառվեն փաստաթղթում թվարկված հանցագործությունների համար հետապնդման և պատժի դեպքերում: Կոնվենցիան մարդկության դեմ ուղղված ռմբակոծությունների շարքին է դասում նաև ցեղասպանությունը:

Ցեղասպանության՝ որպես մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցանքի, դատապարտումը առկա է նաև ՄԱԿ-ի այլ փաստաթղթերում, մասնավորապես՝ ռասայական խտրականության բոլոր ձևերի վերացման, ապարտեիդի դատապարտման և այլնի մասին մի շարք բանաձևերում ու կոնվենցիաներում: ՄԱԿ-ի մի շարք կարևոր փաստաթղթերում տրված է ցեղասպանության բնորոշումը՝ որպես միջազգային ռմբակոծության: Բնորոշման հիմքում ընկած են Միջազգային զինվորական ատյանի հրովարտակի (1945 թվականի օգոստոսի 8) դրույթները, որոնք իրենց հաստատումն են գտել ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 1946 թվականի դեկտեմբերի 11-ի և 1947 թվականի նոյեմբերի 27-ի բանաձևերում՝ որպես միջազգային իրավունքի ընդհանուր ճանաչում գտած սկզբունքներ: 1946 թվականի դեկտեմբերի 11-ի բանաձևը հռչակում է, որ ցեղասպանությունը միջազգային իրավունքի նորմերով հանցագործություն է և դատապարտվում է ամբողջ մարդկության կողմից: 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ին ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեան ընդունեց Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիան, որտեղ տրված է ցեղասպանության ծավալում սահմանումը, խոսվում է ցեղասպանության հրահրման կամ գոր-

ծաղրման համար մեղավորի՝ լինի դա պետություն, առանձին պաշտոնյա կամ անձ, պատասխանատվության մասին:

Գեղասպանության մեկնաբանությունների վերաբերյալ որոշակի ձևակերպումներ գոյություն ունեն մաս ՄԱԿ-ի Անվտանգության խորհրդի բանաձևերի հիման վրա ստեղծված Ռուանդայի և մախկին Հարավսլավիայի գծով միջազգային տրիբունալների կողմից ընդունված փաստաթղթերում: Մասնավորապես, Ռուանդայի միջազգային տրիբունալի կանոնադրության 2-րդ հոդվածով ցեղասպանությունը սահմանվում է որպես ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական որևէ խմբի մասնակի կամ լրիվ ոչնչացման նպատակով իրականացված գործողություն: Որպես այդպիսիք դիտարկվում են.

- ա) խմբի անդամների սպանությունը,
- բ) խմբի անդամներին մարմնական կամ մտավոր լուրջ վնասվածքներ պատճառելը,
- գ) խմբի անդամների համար կանխամտածված այնպիսի պայմանների ստեղծումը, որոնք հանգեցնում են նրանց լրիվ կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը,
- դ) խմբի անդամների նկատմամբ ծնելիության կանխման միջոցների կիրառումը,
- ե) բռնի կերպով այդ խմբից երեխաների տեղափոխումն այլ խմբեր:

Գործնականում ցեղասպանությունը բառացիորեն նույն կերպ է մեկնաբանվում մասնախմբի Հարավսլավիայի գծով միջազգային տրիբունալի կանոնադրությամբ: Ընդ որում, երկու միջազգային տրիբունալների կանոնադրությամբ պատիժ է սահմանվում այնպիսի գործողությունների համար, ինչպիսիք են.

- ա) ցեղասպանությունը,

բ) ցեղասպանության իրականացման մասին պայմանավորվածությունը,

գ) ցեղասպանության իրականացման ուղղակի և հանրային հրահրումը,

դ) ցեղասպանության իրականացման փորձը,

ե) ցեղասպանության իրականացմանը համամասնակցությունը:

Պետք է նշել, որ նշված փաստաթղթերում ցեղասպանության իրավական մեկնաբանությունը գրեթե չի տարբերվում Նյուրնբերգյան փաստաթղթերում այդ հանցագործության մեկնաբանությունից: Տարբերությունը կայանում է միայն նրանում, որ Նյուրնբերգյան տրիբունալի փաստաթղթերում «ցեղասպանություն» հասկացությունը չի օգտագործվում և ընդամենը խոսք է գնում մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների մասին:

Ամփոփելով, պետք է նշել, որ ավելի քան 65 տարի ցեղասպանության վերաբերյալ կոնվենցիան է հանդիսացել այն հիմնարար փաստաթուղթը, որով այն ճանաչվել է առավել ծանր հանցագործություն, հիմք է հանդիսացել ազգային օրենսդրությամբ դրա քրեականացման, ինչպես մասնախմբի հիմք ցեղասպանության գործերով միջազգային դատարանների կողմից համապատասխան գործերի քննության համար: Միևնույն ժամանակ, պետք է նկատի ունենալ մասնախմբի հանգամանքը, որ միջազգային հարաբերությունների զարգացման արդի ժամանակաշրջանում ցեղասպանությունների կանխարգելման և դատապարտման համար անհրաժեշտ է լրացուցիչ ջանքերի գործադրում՝ այդ թվում մասնախմբի հանցագործության իրավական և քաղաքական մեկնաբանությունների և սահմանումների հստակեցման առումով:

1. ԶԱՆԳՎԱԾԱՅԻՆ ԶԱՐԴԵՐԻ ԵՎ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների առումով իր ծանր հետևանքներով հատկապես առանձնանում է ցեղասպանությունը, որը մասնագիտական գրականության մեջ հիմնականում մեկնաբանվում է երեք իմաստով. ֆիզիկական (մարդկանց ոչնչացում), կենսաբանական (ծնելիության կանխում) և ազգային-մշակութային (ավանդական էթնիկական մշակույթի ոչնչացում)²³:

Նախ և առաջ, անհրաժեշտ է պարզել, թե ինչ է ցեղասպանություն հանցագործությունը: Այն կարելի է բնորոշել իբրև կանխամտածված արարքների (սպանություններ, լուրջ մարմնական վնասվածքների կամ մտավոր խեղման պատճառում, կանխամտածված կյանքի այնպիսի պայմանների ստեղծում, որոնք միտված են խմբի լրիվ կամ մասնակի ֆիզիկական ոչնչացմանը և այլն) ամբողջություն, որոնք միտված են որևէ ազգային, ռասայական, կրոնական կամ էթնիկական խմբի՝ որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակի ոչնչացմանը:

Օտարերկրյա հեղինակների կողմից ցեղասպանության էությունը հիմնականում ներկայացված է գլոբալ համատեքստում, այն փոխկապակցելով բնակչության առանձին խմբերի քաղաքակրթվածության մակարդակի հետ: Մասնավորապես, Ս. Լամբերտի կարծիքով, միջազգային հանրությանն ինտեգրված պետություններում ցեղասպանության հավանականությունն ավելի փոքր է: Իր հերթին, մեկուսացված կամ ինքնամեկուսացված պետությունները հիպոթետիկ առումով ավելի հակված են ցեղասպանության բնույթի երևույթ-

ների: Նման փակ պետություններում հաճախ գերակայում է ազգայնական գաղափարախոսությունը, ինչը հող է ստեղծում դաժան ռեպրեսիաների և ցեղասպանությունների իրականացման համար²⁴:

Կարող ենք արձանագրել, որ 1948 թվականին ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը շրջադարձային հանդիսացավ դրա՝ որպես մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործության դատապարտման գործում: Ընդ որում, հատկանշականն այն է, որ այդ փաստաթղթով ցեղասպանությունը չդիտարկվեց ռազմական հանցագործությունների կամ պատերազմական գործողությունների համատեքստում: Համաձայն Ե. Տրիկոզի տեսակետի, ցեղասպանության հիմնական տարբերությունը մյուս հանցագործություններից կայանում է նրանում, որ այս դեպքում գործ ունենք ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբերի կամ դրանց ներկայացուցիչների ֆիզիկական ոչնչացման հետևանք խաղաղ ժամանակներում²⁵: Համաձայն որոշ տեսակետների, ժամանակակից միջազգային իրավունքում մարդու իրավունքների և ազատությունների այնպիսի կոպիտ խախտումներ, ինչպիսիք են ցեղասպանությունը, ապարտեիդը, ռասայական խտրականությունը, մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունները չեն կարող դիտվել միայն որպես տվյալ պետության ներքին իրավասության ներքո գտնվող քրեորեն պատժելի արարքներ: Հետևաբար, տվյալ պետության տարածքում կատարված հանցագործությունների համար ազգային դատարաններում սեփական քաղաքացիներին կամ այլ անձանց դատելու պետության իրավասությունը չի բա-

²³ Международное уголовное право. 2-е изд. Под ред. В. Н. Кудрявцева. М., 1999г. стр. 129, Трайнин А.Н. Защита мира и уголовный закон. М., 1969г. стр. 408.

²⁴ Lambert S. Genocide in Global Context: How World Culture Affects the Likelihood of Genocide. Abstract of Thesis degree of Ph.D. Arizona State University, 2001.

²⁵ Трикоз Е. Н. Преступления против мира и безопасности человечества: сравнительный и международно-правовой аспекты. М., 2007г. стр. 150-151.

ցառում կատարված միջազգային հանցագործությունների համար ֆիզիկական անձանց նկատմամբ քրեական պատասխանատվության կիրառում մաս միջազգային տրիբունալների կողմից²⁶:

Համաձայն մասնագիտական գրականության մեջ գոյություն ունեցող տեսակետների, ցեղասպանության և դրանով պայմանավորված հակամարտությունների կանխարգելման համար խիստ կարևոր է դրանց պատճառների ուսումնասիրությունը: Հայտնի է, որ կոնֆլիկտները կարող են ունենալ տարբեր պատճառներ, սակայն ցեղասպանության հետ կապված կոնֆլիկտները հիմնականում պայմանավորված են բնակչության այս կամ այն խմբի հետ: Նման հանցագործությունների հավանականությունը խիստ մեծ է այն հասարակություններում, որտեղ առկա են ազգային, ռասայական, էթնիկական կամ կրոնական տարբեր խմբերի միջև հակամարտություններ նրանց այս կամ այն խմբին պատկանելությանը պայմանավորված: Հետևաբար, ցեղասպանության կանխարգելման համար, մախ և առաջ, անհրաժեշտ է լուծել նման հակամարտությունները:

1948 թվականին ընդունված Ցեղասպանության կոնվենցիայով իրենց զարգացումն ստացան Նյուրնբերգյան գործընթացի հիմնական սկզբունքները: Համաձայն Ա. Նաումովի, չնայած «ցեղասպանություն» հասկացությունը չի օգտագործվում Նյուրնբերգյան տրիբունալի դատավճռի և կանոնադրության տեքստի մեջ, սակայն կոնվենցիայով ցեղասպանությանը տրված բովանդակությունն ուղղակիորեն բխում է այդ տրիբունալի կողմից մարդկության դեմ ուղղված հանցա-

գործությունների մեկնաբանությունից²⁷: Ինչպես նշում է Ե. Տրիկոզը, Նյուրնբերգի տրիբունալի կանոնադրությամբ ամրագրված միջազգային հանցագործությունների համընդհանուր դասակարգմամբ ցեղասպանությունն առավել մոտ է մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններին: Միևնույն ժամանակ, այն տարբերվում է բնակչության առանձին խմբերի դեմ ուղղված ռեպրեսիաներից իր մասշտաբներով և հստակ արտահայտված նպատակներով: Ի դեպ, այն որոշակիորեն մոտ է մաս ռազմական հանցագործություններին, քանի որ իրականացման ժամկետների առումով կարող է համընկնել ռազմական գործողությունների իրականացման ժամանակահատվածին: Սակայն ցեղասպանությունը մյուս հանցագործություններից տարբերվում է հետապնդվող հատուկ նպատակով, այն է բնակչության առանձին ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբերի ֆիզիկական ոչնչացման հնարավորություն մաս խաղաղ ժամանակներում²⁸: Ե. Պանկրատովայի կարծիքով, ցեղասպանությունը մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություններից տարբերվում է, մախ և առաջ, բռնությունների մասշտաբներով: Իսկապես, մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների զոհերը պարտադիր չէ որ պատկանեն կոնկրետ ինչ-որ խմբի, մինչդեռ ցեղասպանության զոհերը պարտադիր կերպով հանդիսանում են որոշակի ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբի ներկայացուցիչներ²⁹: Ա. Տրայնինի կարծիքով, ցեղասպանությունը ձևավորվում է առանձին գործողություններից. սպանություն, տանջանք և այլն, որոնցից

²⁷ Наумов А.В. Нюрнбергский процесс и международный правовой порядок. Без срока давности. К 60-летию Нюрнбергского процесса. М., 2006г. стр. 44-45.

²⁸ Трикоз Е.Н. Преступления против мира и безопасности человечества: сравнительный и международноправовой аспекты. М., 2007г. стр. 150-151.

²⁹ Панкратова Е.Д. Уголовно-правовая характеристика геноцида: автореф. дисс. канд. юрид. наук. М., 2010г. стр. 19.

²⁶ Сафиуллина И. П. Нюрнбергские принципы и их влияние на формирование международных уголовных судов в современных условиях: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Казань, 2003г. стр. 6.

յուրաքանչյուրի օբյեկտ է հանդիսանում մարդու կյանքը, առողջությունը և բարեկեցությունը: Միևնույն ժամանակ, պետք է հաշվի առնել, որ ցեղասպանության հիմնական առանձնահատկությունը, որով նա տարբերվում է մարդկության դեմ ուղղված մյուս հանցագործություններից, կայանում է նրանում, որ այն ուղղված է ոչ թե առանձին մարդու, այլ մարդկանց խմբի դեմ: Ցեղասպանության ժամանակ, իհարկե, պարբերաբար կիրառվում է բռնություն և մարդկանց հետապնդում, սակայն դա ոչ թե ինքնապատասխան է, այլ խմբի ոչնչացման միջոց: Այդ իսկ պատճառով ցեղասպանության գոհերը ոչ թե առանձին, կոնկրետ մարդիկ են, այլ այն անձինք, որոնք ունեն որոշակի խմբի պատկանելության ընդհանուր բնածին հատկանիշներ³⁰:

Այսպիսով, կարող ենք նշել, որ ցեղասպանության և մարդկության դեմ ուղղված մյուս հանցագործությունների հիմնական տարբերակիչ հատկանիշը որոշակի ձգտումն է կամ նպատակը մասնակիորեն կամ ամբողջությամբ ոչնչացնելու մարդկանց խմբին: Միջազգային տրիբունալների վճիռներում նշվում է, որ մարդկության դեմ ուղղված այնպիսի հանցագործություններ, ինչպիսիք են սպանությունները և բնաջնջումը, իրենցից ներկայացնում են տարբեր, սակայն սերտորեն միմյանց հետ կապված հանցավոր վարքագծի տեսակներ, որոնց նպատակն անմեղ մարդկանց ոչնչացումն է: Պետք է նկատի ունենալ, որ բնաջնջումը հանցագործության տեսակ է, որն իր բնույթով ուղղված է անձանց որոշակի խմբի դեմ: Բացի այդ, բնաջնջման նպատակով կատարվող գործողություններն իրենց մեջ պարունակում են զանգվածային ոչնչացման տարրեր, ինչն առկա չէ սպանությունների դեպ-

քում³¹: Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ դեռևս ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի քննարկման ժամանակ Բրազիլիայի ներկայացուցիչը նշել է, որ ցեղասպանությունը բնութագրվում է խմբի՝ որպես այդպիսին ոչնչացնելու ընդգծված ձգտմամբ: Այդ չափանիշի բացակայության դեպքում, ինչպիսին էլ լինի մման ակտերի դաժանությունը, դրանք չեն կարող բնութագրվել որպես ցեղասպանություն³²:

Ինչ վերաբերում է ցեղասպանության և ապարտեիդի սահմանումներին, ապա Մ. Գիզենեշվիլիի կարծիքով ապարտեիդը չի կարող համարվել ցեղասպանության հատուկ դրսևորում: Այն, չնայած ցեղասպանության օբյեկտիվ կողմի հետ ունեցած նմանությանը, հանդիսանում է առանձին հանցագործություն: Տարրերի առումով հիմնական տարբերությունը կայանում է գոհերի շրջանակի և սուբյեկտիվ կողմի բովանդակության մեջ³³: Ապարտեիդի գոհեր կարող են լինել բացառապես ռասայական, իսկ ցեղասպանության՝ կրոնական, էթնիկական, ազգային և ռասայական խմբերը: Սակայն ցեղասպանության և ապարտեիդի գլխավոր տարբերությունը կայանում է նրանում, որ ցեղասպանության դեպքում հիմնական նպատակը խմբի ամբողջական կամ մասնակի ոչնչացումն է, իսկ ապարտեիդի դեպքում՝ դիսկրիմինացիան: Այս առումով, որոշ հեղինակներ ցեղասպանությունը բնորոշում են որպես դիսկրիմինացիայի ծայրահեղ ձև³⁴:

³¹ Prosecutor v. J.-P. Akayesu. Case № ICTR-96-4-T. 2 September 1998. § 591; Prosecutor v. C. Kayishema and O. Ruzindana. Case № ICTR-95-1-T. 21 May 1999. §§ 146-147; Prosecutor v. G. Rutaganda. Case № ICTR-96-13-T. 6 December 1999. § 84.

³² Трикоз Е.Н. Преступления против мира и безопасности человечества: сравнительный и международно-правовой аспекты. М., 2007г. стр. 157.

³³ Гигинейшвили М.Т. Апартеид: предпосылки и перспективы криминализации в уголовном праве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Краснодар, 2013г. стр. 19-20.

³⁴ Аванесян В.В. Геноцид: криминологическое исследование: автореф. дисс. канд. юрид. наук. М., 2010г. стр. 13.

³⁰ Трайнин А.Н. Защита мира и уголовный закон. М., 1969г. стр. 409.

Պետք է նշել, որ վերջին տարիներին որոշ քննադատություն է հնչում ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի վերաբերյալ: Մասնավորապես, Ջ. Բեչմենը ցեղասպանության կանխարգելման ուղղությամբ միջազգային հանրության գործադրած ջանքերի անհաջողության հիմնական պատճառը տեսնում է ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի դրույթների մեջ, որոնք չեն բխում ժամանակակից իրողություններից³⁵: Հ. Հալդորսոնը գտնում է, որ ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը դարձավ 2-րդ համաշխարհային պատերազմի գլխավոր արդյունքներից մեկը, սակայն ներկայումս դրա որոշ դրույթներ վերանայման կարիք ունեն: Մասնավորապես, անհրաժեշտ է ցեղասպանությունը տարանջատել մյուս առավել ծանր հանցագործություններից՝ մասնավորապես զանգվածային, սերիական, ատելության և այլ պատճառներով կատարված սպանություններից³⁶:

Հարկ է նշել, որ ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիան հիմնականն է տվյալ հանցագործության վերաբերյալ միջազգային իրավական փաստաթղթերի մեջ: Միևնույն ժամանակ, այն միակը չէ այդ հանցագործությունն արգելող միջազգային իրավական փաստաթղթերի շարքում: Ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմն ամրագրված է տասնյակ այլ միջազգային իրավական փաստաթղթերում, մասնավորապես՝ Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրությունում (հոդված 6), նախկին Հարավսլավիայի (հոդված 4) և Ռուանդայի (հոդված 2) համար ստեղծված ad hoc

միջազգային քրեական տրիբունալների կանոնադրություններում և այլն:

Պետք է նշել, որ ցեղասպանության դեպքեր արձանագրվել են մարդկության պատմության տարբեր ժամանակահատվածներում, նույնիսկ «ցեղասպանություն» հասկացության ի հայտ գալուց շատ ավելի վաղ: Ժամանակակից միջազգային իրավունքի տեսանկյունից այնպիսի իրադարձություններ, ինչպիսիք են Հին Սպարտայում հիլոտների զանգվածային պարբերական ոչնչացումը, Բարբոտիմեոսյան գիշերը, միջնադարյան ինկվիզիցիայի որոշ դրսևորումներ, կարելի է բնորոշել որպես ցեղասպանության դրսևորումներ: Դրանով հանդերձ, պետք է նաև նկատի ունենալ, որ ցեղասպանությունը ոչ բոլոր ժամանակաշրջաններում է դիտվել իբրև հանցագործություն: Հին աշխարհում և նույնիսկ միջնադարում ցեղասպանության քաղաքականությունը, ըստ էության, արգելված չէր: Սակայն մարդու անօտարելի իրավունքների ամրագրումը նորմատիվ փաստաթղթերում էական ազդեցություն ունեցավ միջազգային իրավունքի վրա: Այդ փոփոխությունների արդյունքում ցեղասպանությունը (որի տակ նկատի էր առնվում որևիցե ռասայական, ազգային, կրոնական կամ էթնիկական խմբի ամբողջովին կամ մասնակի ոչնչացմանն ուղղված կանխամտածված գործողությունները) նախ սկսվեց դիտվել որպես բացասական, իսկ հետագայում նաև՝ արգելված և միջազգային իրավունքով պատժելի արարք: Արդեն 18-րդ դարավերջից սկսեցին ի հայտ գալ ցեղասպանությունն արգելող՝ ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերի որոշակի տարրեր: Վերը նշվածը թույլ է տալիս արձանագրել, որ ցեղասպանությունն իբրև սոցիալական երևույթ, գոյություն է ունեցել միշտ կամ գրեթե միշտ, պատմական զարգացման տարբեր փուլերում: Այլ խնդիր է, որ դա դատապարտող

³⁵ Bachman J. The Genocide Convention and the Politics of Genocide Nonprevention: thesis degree of Ph.D. Northeastern University, 2013.

³⁶ Haldorson H.M. Genocide: A Philosophical Criticism of Genocide and it is Defined in the United Nations' «Convention on the Prevention and the Punishment of the Crime of Genocide». Abstract of Thesis ... degree of M.A. Concordia University, 1994.

իրավական նորմերը և կանխարգելիչ գործողություններն ի հայտ են եկել ավելի ուշ և իրենց ամրագրումը ստացել համապատասխան միջազգային փաստաթղթերում: Սակայն պետք է նշել, որ այս հարցի վերաբերյալ ևս մասնագիտական շրջանակներում գոյություն չունի միասնական տեսակետ: Որոշ հեղինակներ, հիմք ընդունելով այն փաստը, որ ցեղասպանության հանցագործությունն ամրագրող հիմնական միջազգային իրավական փաստաթուղթը՝ Ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիան, ընդունվել է 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին և ուժի մեջ մտել 1951թ. հունվարի 12-ին, պնդում են, որ ցեղասպանություն՝ համաձայն միջազգային իրավունքի նորմերի, կարող են դիտվել միայն դրա ուժի մեջ մտնելուց հետո կատարված արարքները: Հակառակ դեպքում, այս տեսակետի կողմնակիցների կարծիքով, մինչև կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքները որպես ցեղասպանություն որակելը կոխտվի իբրև “nullum crimen sine lege” սկզբունքի խախտում, քանզի ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմն առաջին անգամ ամրագրվել է միայն վերոհիշյալ կոնվենցիայում: Որպես նման տեսակետի փաստարկ բերվում է այն, որ ցեղասպանության, ինչպես նաև մարդկության դեմ ուղղված այլ հանցագործությունների համար պատասխանատվության կիրառումը տեղի է ունեցել միայն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո՝ Նյուրնբերգի և Տոկիոյի միջազգային ռազմական տրիբունալների շրջանակներում: Իրոք, միջազգային իրավունքում չի վիճարկվում այն փաստը, որ առանց միջազգային իրավունքի նորմով որոշակի գործողության կամ անգործության արգելման իրավաբանական պատասխանատվությունն անհնար է և անթույլատրելի: Անշուշտ, դա վերաբերում է նաև ցեղասպանության հանցագործությանը: Սակայն նման մոտեցման կողմնակից-

ները, ինչպես նշվեց, հաշվի չեն առնում այն հանգամանքը, որ միջազգային իրավունքի աղբյուր՝ պայմանագրային նորմերին զուգահեռ, հանդիսանում են նաև սովորույթային իրավական նորմերը, որոնց միջև իրավաբանական ուժի տեսանկյունից ոչ մի տարբերություն գոյություն չունի, ինչը բազմիցս ընդգծվել է ինչպես միջազգային իրավունքի գիտության մեջ, այնպես էլ պրակտիկայում: Հետևաբար, մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը ցեղասպանության հանցագործության ապացուցման ժամանակ պետք է ելնել ոչ միայն պայմանագրային իրավունքի նորմերից, այլ նաև պետությունների՝ կոտորածներից և բնաջնջումներից որոշակի մարդկային խմբերի պաշտպանությանն ուղղված և դրանով իսկ ցեղասպանությունն արգելող բավական կայուն պրակտիկայով, ինչը բազմիցս դրսևորվել է պատմության ընթացքում:

Միջազգային իրավունքի արևմտյան դպրոցի ներկայացուցիչները ցեղասպանության հանցագործության հարցում հիմնականում հարում են տրամագծորեն հակառակ տեսակետի՝ պնդելով, որ ցեղասպանությունն ուղեկցել է մարդկությանն իր գոյության ողջ ընթացքում, և ցեղասպանության վաղ դեպքերի թվին են դասում որոշակի մարդկային խմբերի ոչնչացումը մոնղոլ-թաթարների, հատկապես Չինգիզ խանի արշավանքների, Լենկ թեմուրի նվաճումների ընթացքում կամ, որպես օրինակ, հիշատակում են եվրոպացի նվաճողների կողմից ամերիկյան հնդկացիների ոչնչացումը և այլն: Գրեթե համանման տեսակետ էր արտահայտում նաև «ցեղասպանություն» հասկացության հեղինակ Ռ. Լենկինը, որը հիշատակում է պատերազմների, բնաջնջումների բազմաթիվ դասական օրինակներ, երբ վերացվել են ամբողջ ազգեր ամբողջովին, կամ գրեթե ամբողջովին բնակչության տարբեր

խմբեր՝ հատուկ ընդգծելով, որ ցեղասպանության դեպքեր են, «Կարթագենի ոչնչացումը մ.թ.ա. 146թ., Տիտոսի կողմից Երուսաղեմի ավերումը մ.թ. 72թ., իսլամի կրոնական պատերազմները, խաչակրաց արշավանքները, ավբիգոյցիների ջարդերը, երեսնամյա պատերազմում Մագդեբուրգի պաշարումը և հայերի կոտորածները»:

Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ ցեղասպանությունը դարձել է հանցավոր արարք Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումից շատ ավելի վաղ: Նման տեսակետը պաշտպանվում էր նաև միջազգային իրավունքի խորհրդային մասնագետների կողմից: Մասնավորապես, հայտնի իրավաբան միջազգայնագետ, պրոֆեսոր Պ.Ռոմաշկինը դեռևս 1960-ական թվականներին այն տեսակետն էր արտահայտում, թե «ցեղասպանությունը մարդկության դեմ ուղղված ծանրագույն հանցագործություն է»: Բուն «ցեղասպանություն» հասկացությունն ի հայտ է եկել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ և նշանակում է ռասայական, ազգային, էթնիկական կամ կրոնական դրդապատճառներով բնակչության առանձին խմբերի բնաջնջում: Այն հիմնականում պայմանավորված էր ֆաշիստական Գերմանիայի կողմից իրականացված նման գործողություններով: Ինչպես նշում է Յու. Բարսեղովը, «ցեղասպանության հանցագործության միջազգային հակաիրավականության հարցում չի կարելի հիմնվել Ռ. Լենինի կողմից 1944 թվականին ստեղծված «ցեղասպանություն» եզրույթի կոնվենցիոնալ ամրագրման վրա, որպես sine qua non պայմանից շեղում: Եթե պայմանավորենք այս հանցագործության հանցակազմի տակ ընկնող արարքների որակման իրավաչափությունը տվյալ եզրույթի ձևական (ֆորմալ) պայմանագրային ճանաչմամբ, ապա նման որակման հնարավորությունն ստիպված կլինենք սահմա-

նափակել ոչ միայն Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելուց հետո կատարված ցեղասպանության ակտերով, այլ նաև այն ստորագրած, վավերացրած կամ դրան միացած պետությունների շրջանակով»³⁷:

Եթե դիտարկենք 1948 թվականի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիան որպես տվյալ հանցագործությունն արգելող միջազգային իրավական նորմեր սահմանող փաստաթուղթ, ապա չի կարելի որպես պատժելի արարք որակել մինչ այդ տեղի ունեցած ցեղասպանությունները: Սակայն տվյալ կոնվենցիայի առանձնահատկությունը կայանում է հենց նրանում, որ այն մշակողները չեն նպատակադրվել միջազգային իրավական նոր նորմ ստեղծել, այլ միայն փորձել են ամրագրել արդեն իսկ գոյություն ունեցող իրավական նորմի առկայության փաստը: Դրա մասին են վկայում հենց «Ցեղասպանության մասին» Կոնվենցիայի հոդված 1-ի ձևակերպումները, որը, մասնավորապես, սահմանում է, որ «Պայմանավորվող կողմերը հաստատում են (այլ ոչ թե սահմանում), որ ցեղասպանությունը, անկախ նրանից, կատարվում է խաղաղության կամ պատերազմի ժամանակ, միջազգային իրավունքի նորմերը խախտող հանցագործություն է...»: Հետևաբար, կոնվենցիայի հիմնական առաքելությունը կայանում է գոյություն ունեցող միջազգային իրավական նորմի ունիվերսալ պայմանագրային ճանաչման, այլ ոչ թե նորի ստեղծման մեջ: Այդ հանգամանքն ընդգծվել է դեռևս 1948 թվականին Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի նախապատրաստման ընթացքում, որի նախապատրաստման փաստաթղթերը պարունակում են ցեղասպանության պատմական փաստերի

³⁷ Վ. Մարգարյան, Հայերի դեմ ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղանակները, ձևերը և տեսակները: «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի տեղեկագիր N 1 (17), Երևան, 2006 թ., 90 էջ:

մասին բազմաթիվ նշումներ և հիշատակումներ: Այսպես, օրինակ, պայմանագրի նախապատրաստման ընթացքում Կուրայի ներկայացուցիչը նշել է, որ «պատմությունն ի հայտ է բերել ցեղասպանության անթվելի դեպքեր», Եզիպտոսի ներկայացուցիչը նշել է, որ «ցեղասպանության դեպքեր են տեղի ունեցել շատ վաղ անցյալում», Մեծ Բրիտանիայի ներկայացուցիչ սըր Հարթլի Շոուրթոսը (որը, ի դեպ, նաև Նյուրնբերգյան դատավարության բրիտանական գլխավոր մեղադրողն էր) ցեղասպանությունը դիտում էր որպես «միջազգային իրավունքին արդեն իսկ ծանոթ հանցագործություն, որի դեպքերը պատմությունն ի հայտ է բերել դարերի ընթացքում», Արգենտինայի ներկայացուցիչը որակում էր ցեղասպանությունը որպես «հանցագործություն, որը, թեև միշտ հայտնի է եղել, որ գոյություն ունի, սակայն միայն վերջերս է բնորոշվել»³⁸:

Այն հանգամանքը, որ մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը այդ հանցագործության հանցակազմի կոնկրետ նկարագրություն գոյություն չուներ, ևս չի կարող որպես ցեղասպանությունն արգելող նորմի բացակայություն դիտվել: Միջազգային իրավունքի նորմերի յուրա-հատկությունն այն է, որ դրանք չեն պարունակում կոնկրետ սանկցիաներ և հաճախ բնորոշում են երևույթներն ընդամենը հիմնական գծերով՝ միջազգային իրավունքի սուբյեկտներին իրավունք ընձեռելով ինքնուրույնաբար որոշել դրանց իրագործման ձևերը: Մասնավորապես, Նյուրնբերգյան դատավարության ընթացքում մեղադրանքի հիմքում ընկան այնպիսի արարքներ, որոնք միջազգային կոնվենցիաներում ուղղակիորեն հանցագործություններ չէին անվանվում և դրանց կատարման համար անհատական քրեական պատասխանատ-

³⁸ Վ. Մարգարյան, նշվ. աշխ.:

վություն չէր նախատեսվում: Ա.Ասատուրի կարծիքով, «Միջազգային իրավունքի ակնհայտ բացերը հաշվի առնելով՝ Նյուրնբերգյան դատավարության մեղադրող պետությունները մեծ նշանակություն էին հատկացնում այն փաստին, որ Միջազգային ռազմական տրիբունալի կանոնադրությունում ամրագրված են միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմեր, որոնք միջազգային սովորույթների տեսքով գոյություն են ունեցել մինչև Տրիբունալի ստեղծումը: Այդ նորմերի գոյության ապացույց էր հանդիսանում պետությունների կողմից դրանք ճանաչելու և պահպանելու պրակտիկան, ինչպես նաև տարբեր միջազգային կազմակերպությունների և ֆորումների՝ միջազգային իրավունքում այդ նորմերի հաստատմանը և ամրագրմանն ուղղված գործունեությունը: Այդ նորմերը դարձել էին ընդհանուր միջազգային իրավունքի բաղկացուցիչ մաս և ճանաչվում էին անկախ պետությունների այս կամ այն կոնվենցիային մասնակցությունից»³⁹: Ավելին, եթե առաջնորդվենք տվյալ տրամաբանությամբ, ապա մույնիսկ այսօր չի կարելի իբրև հանցագործություն դիտել այնպիսի արարք, ինչպիսին է միջազգային ահաբեկչությունը, որի համաշխարհորեն ճանաչված հասկացությունը միջազգային հանրության կողմից դեռևս չի մշակվել:

Մինչև 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ընդունումը ցեղասպանությունն արգելող ունիվերսալ միջազգային պայմանագիր գոյություն չուներ, չնայած նրան, որ ցեղասպանությունը դիտվում էր որպես հանցագործություն՝ համաձայն միջազգային իրավունքի: ՄԱԿ-ի ստեղծումից հետո քայլեր ձեռնարկվեցին այդ հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու ուղղությամբ: ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 96(1) բանաձևը դարձավ ՄԱԿ-ի

³⁹ Վ. Մարգարյան, նշվ. աշխ.:

առաջին փաստաթղթերից մեկը: Այն, փաստորեն, առաջին անգամ փորձեց գրավոր ձևակերպել ցեղասպանության էությունը՝ բնորոշելով վերջինս որպես «... ամբողջական մարդկային խմբերի գոյության իրավունքի ճանաչման մերժում, այնպես, ինչպես մարդասպանությունը նշանակում է առանձին մարդկային էակների կյանքի իրավունքի ճանաչման մերժումը. գոյության իրավունքի ճանաչման նման մերժումը վիրավորում է մարդկային խիղճը, մեծ վնասներ է պատճառում մարդկությանը, որը գրկվում է այդ մարդկային խմբերի կողմից տրվող մշակութային և այլ արժեքներից և հակասում է բարոյական օրենքին, Միավորված ազգերի ոգուն ու նպատակներին»: Թիվ 96(I) բանաձևը մշակողները հսկայական ներդրում կատարեցին այն փաստի հաստատման գործում, որ ցեղասպանությունն արգելված էր քննարկվող փաստաթղթերի ընդունումից շատ ավելի վաղ՝ հատուկ մատնանշելով «ցեղասպանության» բազմաթիվ դեպքեր, երբ ամբողջական կամ մասնակի ոչնչացման ենթարկվեցին ռասայական, կրոնական, քաղաքական և այլ խմբեր: Մասնավորապես նշվում էր, որ «ցեղասպանության հանցագործության համար պատժելը միջազգային կարևորության հարց է»: Ելնելով վերը նշվածից՝ Գլխավոր ասամբլեան եկավ այն եզրակացության, որ «...ցեղասպանությունը՝ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից, հանցագործություն է, որը դատապարտվում է քաղաքակիրթ աշխարհի կողմից, և որի կատարման համար մեղավորները և հանցակիցները ենթակա են պատժի, անկախ նրանից, թե նրանք մասնավոր անձինք են, պետական պաշտոնատար անձինք կամ պետական գործիչներ, և անկախ նրանից, թե հանցագործությունը կատարված է կրոնական, ռասայական, քաղաքական կամ որևիցե այլ դրդապատճառ-

ներով»⁴⁰: Քննարկվող բանաձևն անհրաժեշտ քաղաքական և իրավական հիմք ծառայեց Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի մշակման համար, որն ընդունվեց 1948թ. դեկտեմբերի 9-ին և ուժի մեջ մտավ 1951թ. հունվարի 12-ին: Տվյալ կոնվենցիայի հիմնական նպատակն էր հաստատել այն փաստը, որ ցեղասպանությունը դիտվում է որպես հանցագործություն՝ համաձայն միջազգային իրավունքի և մեկընդմիջտ ճանաչել ցեղասպանությունն արգելող ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմի գոյության փաստն ու սահմանել կոնվենցիայի բուն էությունը՝ հստակեցնել և մանրամասնել ընդհանուր միջազգային իրավունքի նորմերով արդեն երկար ժամանակ արգելված արարքը: Տվյալ եզրահանգումը կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելուն պես՝ հաստատվեց 1951 թվականի ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի խորհրդատվական եզրակացության մեջ, որում նշվում էր, որ «Կոնվենցիայի հիմքում ընկած սկզբունքները ճանաչվում են բոլոր քաղաքակիրթ պետությունների կողմից որպես պարտադիր՝ նույնիսկ առանց որևէ կոնվենցիոնալ ամրագրման»⁴¹:

Ներկայացված խորհրդատվական եզրակացությունը վերջ դրեց ցեղասպանության հանցագործության և Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի վերաբերյալ բանավեճերին՝ հաստատելով, որ կոնվենցիայի հիմնարար սկզբունքները պարտադիր են բոլոր պետությունների համար՝ որպես *erga omnes* պարտավորություններ: Անհրաժեշտ է նշել, որ ցայսօր գոյություն չունի որևէ հեղինակավոր պաշտոնական միջազգային իրավական փաստաթուղթ, որը կհաստատեր կամ կմերժեր Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կիրառելիության

⁴⁰ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1946թ. դեկտեմբերի 11-ի 96 (1) բանաձև: http://www.un.org/res/un%20Treaties/III_1.pdf

⁴¹ Римский Статут Международного уголовного суда. [http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute\(r\).pdf](http://www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf)

ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ, ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ, ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՄՏՆԵՐԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման գլոբալ գործընթացի բաղկացուցիչ և կարևոր մասերից մեկը հայ ժողովրդի կրած հսկայական և տարատեսակ վնասների փոխհատուցման խնդրի լուծումն է, որը խիստ բարդ և միջազգային մասշտաբով ձևավորված կառույցների կողմից մանրամասն հետազոտության կարիք ունեցող հիմնախնդիր է: Ընդ որում, բարդությունը կայանում է ոչ միայն նրանում, որ ցեղասպանությունից անցել է հարյուր տարի, իսկ դրա մասին վկայող փաստաթղթերի մեծ մասը ոչնչացվել ու կորսվել են, այլև նրանում, որ բուն վնասների հաշվարկման մեթոդաբանությունն ու մեխանիզմները բավականին «խոցելի» են, եթե չասենք, որ դրանց մի զգալի մասը, թեև տեսականորեն մոտ են օբյեկտիվ իրականության արտացոլմանը, այդուհանդերձ, գործնական կիրառելիության տեսանկյունից՝ քիչ արդյունավետ և օգտագործելի կարող են համարվել:

Ինչ վերաբերում է «կորուստ» հասկացության մեկնաբանությանը, ապա այն բավականին միանշանակ ընկալվող հասկացություն է և առանձնակի բանավեճի խնդիր չի առաջացնում: Մասնավորապես, ըստ Է. Բ. Ադայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի» *կորուստ* նշանակում է «կորչելը, կորցնելը, ... պատերազմում շարքից դուրս եկած մարդիկ, ինչպես և ռազմամթերք ու տեխնիկա, ... մահ, սպանություն, ... փխք.՝ վնաս, փչացում, ... նվազում, ... թուլացում,

հնարավորությունը մինչև դրա ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքների նկատմամբ: «Ցեղասպանության մասին» կոնվենցիայի հոդված 9-ի համաձայն, «Պայմանավորվող կողմերի միջև վեճերը՝ կապված սույն կոնվենցիայի մեկնաբանման, կիրառման կամ կատարման հետ, ներառյալ նաև ցեղասպանության կամ սույն կոնվենցիայի III հոդվածում թվարկված որևէ արարք կատարելու համար այս կամ այն պետության պատասխանատվության վերաբերյալ վեճերը, հանձնվում են Արդարադատության միջազգային դատարանի քննությանը՝ վեճի կողմերից յուրաքանչյուրի պահանջով»⁴²: Հետևաբար, համաձայն վերը նշված հոդվածի՝ կոնվենցիայի դրույթների մեկնաբանությունը ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանի բացառիկ իրավասությունն է: Մինչև ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանը վերջնական որոշում չկայացնի մինչև Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելը տեղի ունեցած արարքների նկատմամբ դրա կիրառելիության հնարավորության կամ անհնարության վերաբերյալ, ցանկացած դատողություն կհանդիսանա կոնվենցիայի՝ պարտադիր ուժ չունեցող, դոկտրինալ (ոչ պաշտոնական) մեկնաբանություն:

Ամփոփելով վերը նշվածը՝ կարելի է պնդել, որ ռասայական, ազգային, կրոնական կամ էթնիկական խմբի ոչնչացմանն ուղղված կանխամտածված արարքների ամբողջությունը, որը հետագայում անվանվեց ցեղասպանություն, դիտարկվում է որպես միջազգային իրավունքի նորմերին հակասող և պատժելի արարք 19-րդ դարի երկրորդ կեսից:

⁴² Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիա: http://www.un.am/res/UN%20Treaties/III_1.pdf

պակասում, ... մեկից բաժանվելը, զրկվելը»¹ և այլն: Ըստ «Հայերեն օնլայն բառարանի» ավելանում են ընդամենը «տապալում, կործանում»² բառերը և այլն: Մյուս կողմից, ցեղասպանության տարիներին հայ ժողովուրդը, կարելի է ասել, կորցրել է այն ամենը՝ ինչ հնարավոր էր կորցնել, ուստի վնասների մասին խոսելիս անհրաժեշտ է նկատի ունենալ դրանց հնարավոր բոլոր տեսակները (նյութական, ֆինանսական, մարդկային կամ ժողովրդագրական, մշակութային, բարոյական և այլն), այն էլ խիստ մեծ մասշտաբներով:

Օրինակ, Վլադիմիր Մարգարյանն իր «Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղանակները, ձևերը և տեսակները» հետազոտության վերջում ձևակերպել է մի շարք կարևոր և արժեքավոր եզրահանգումներ, որոնց մի մասը վերաբերում է հենց հայերի կրած կորուստների ու վնասների վերականգնմանը: Մասնավորապես, նա նշում է, որ. «Միջազգային իրավական նորմերի վերլուծությունը քույլ է տալիս եզրակացնել, որ Թուրքիայի Հանրապետությունն Օսմանյան կայսրության միջազգային իրավական ինքնության շարունակողն է (continuity) և, հետևաբար, պատասխանատվություն պետք է կրի Օսմանյան կայսրության կողմից հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության համար ու համապատասխան հատուցում տրամադրի այդ հանցագործության զոհերին և նրանց ժառանգներին:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը տեղի է ունեցել ոչ միայն Օսմանյան կայսրության տարածքում, այլ նաև դրա սահմաններից դուրս, մասնավորապես, անկախ Հայաստանի տարածքում՝

¹ Է. Բ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, «Հայաստան» իրատարակչություն, Երևան, 1976, էջ 764:

² Տե՛ս <http://bararanonline.com/կորուստ>:

հայ ազգաբնակչությանը բնաջնջելու հատուկ մտադրությամբ, իսկ այդ հանցագործության հետևանքով հազարավոր արևմտահայեր ապաստան են գտել և բնակություն հաստատել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում, կարելի է եզրակացնել, որ Հայաստանի Հանրապետությունը տվյալ հանցագործության արդյունքում անմիջականորեն տուժած պետություն է և, հետևաբար, օժտված է Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու իրավունքով:

Ժամանակակից միջազգային իրավունքի զինանոցում գոյություն ունեցող միջազգային իրավական պատասխանատվության բոլոր ձևերն ու տեսակները (ռեստիտուցիա, կոմպենսացիա, սատիսֆակցիա և այլն) կարող են կիրառելի լինել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ, ավելին՝ միայն նրանց համադրությամբ է հնարավոր այդ հանցանքով պատճառված նյութական և բարոյական վնասի լիակատար հատուցումը:

Թուրքիայի Հանրապետությունը՝ որպես հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար իրավական ռեստիտուցիայի (ռեստորացիայի) տարատեսակ, պարտավոր է, մասնավորապես՝ համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել՝ ուղղված իրենց նախնիների բնակության վայրեր ցեղասպանության զոհերի և նրանց ժառանգների ու իրավահաջորդների վերադառնալու և վերաբնակվելու հնարավորության ապահովմանը, ինչպես նաև անվավեր ճանաչել Թուրքիայում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության տարիներին և դրանից անմիջապես հետո ընդունած ցեղասպանության քաղաքականությունը լեգիտիմացնող նորմատիվ իրավական ակտերը, մասնավորապես՝ հայերի սեփականության բռնագրավումն օրինականացնող և Թուրքիա նրանց վերադառնալու և բնակություն հաստատելու իրավունքից զրկող օրենքները:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հետևանքով պատճառված այն վնասը, որը ռեստիտուցիայի առարկա դառնալ չի կարող, այսինքն՝ չի կարող վերականգնվել կամ հատուցվել բնեղենով, պետք է փոխհատուցվի դրամական արտահայտությամբ: Ընդ որում, համաձայն ժամանակակից միջազգային իրավունքի նորմերի և ձևավորված պրակտիկայի՝ փոխհատուցման ենթակա են ոչ միայն ցեղասպանության զոհերին պատճառած նյութական կորուստները, այլ նաև բարոյական վնասը:

Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում, որպես սատիսֆակցիայի տարատեսակներ, կարող են կիրառվել, մասնավորապես, Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստի պաշտոնական հրապարակային ճանաչումն ու ափսոսանքի և ցավակցության արտահայտումը, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստը մերժելու քաղաքականությունից հրաժարումը և նման ժխտման դեմ պայքարելու համար անհրաժեշտ օրենսդրության ընդունումը, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության կազմակերպիչների ու իրագործողների հրապարակային դատապարտումը, ինչպես նաև Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում գտնվող հայկական հուշարձանների պահպանությանն ու վերականգնմանն ուղղված հատուկ միջոցների մշակումը»³:

Վնասների փոխհատուցման հիմնախնդրի բարդությունն առավել ակնառու դարձնելու համար ներկայացնենք Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Նորվեգիայում տեղի ունեցած հրեաների ունեզրկման և կրած վնասների

վերականգնման գործընթացը, որը բազմաթիվ նմանություններ ունի Հայոց ցեղասպանության հետ և կարող է բավականին օգտակար լինել հայերի կրած վնասների հաշվարկման ու վերադարձման գործընթացի առումով:

Նորվեգիայում տեղի ունեցած հրեաների ոչնչացման և ունեզրկման հետևանքով նրանց կրած վնասների վերականգնման նպատակով 1996 թվականի նոյեմբերի 29-ին այդ երկրի արդարադատության նախարարությունը ձևավորեց պաշտոնական կոմիտե՝ դրա առջև դնելով ընդամենը մեկ հիմնական խնդիր՝ ուսումնասիրել թե Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում և դրանից հետո ի՞նչ է տեղի ունեցել Նորվեգիայում հրեական ունեցվածքի հետ: Կոմիտեն, որը ղեկավարում էր նահանգապետերից մեկը, կազմված էր յոթ հոգուց, որից երկուսին նշանակել էր Նորվեգիայի հրեական համայնքը, իսկ կոմիտեի անդամներն էլ հիմնականում իրավաբաններ ու պատմաբաններ էին:

Վերլուծական իր աշխատանքներում կոմիտեն օգտագործում էր այնպիսի մեթոդներ, ինչպիսիք են՝ ընդհանուր բնույթի աղբյուրների հետազոտությունը, գույքային գրանցումների ուսումնասիրությունը (այսինքն՝ գույքային այն գործերի դիտարկումը, որոնք բացվում էին գույքի նկատմամբ իրավունքների յուրաքանչյուր գրանցման ժամանակ) և գույքի կառավարման փաստաթղթերի ուսումնասիրությունները: Աշխատանքի այս ուղղություններից յուրաքանչյուրը տալիս է իր տեղեկատվությունը, սակայն ունի նաև իր սահմանափակ շրջանակները, ուստի դրանք միայն փոխադարձ կապի մեջ կարող են օգնել ձևավորելու ունեցվածքի բռնազավթման և վերադարձման ընդհանուր պատկերը:

Մոտավորապես մեկ տարի աշխատելուց հետո նշված կոմիտեն բաժանվեց երկու մասի՝ հինգ և երկու հոգանոց խմբերի, իսկ 1997 թվականի հունիսի 23-ին դրանցից յուրա-

³ Տե՛ս Վ. Մարգարյան, «Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղանակները, ձևերը և տեսակները», էջ 89-92, http://www.noravank.am/upload/pdf/58_am.pdf:

քանչյուրն արդարադատության նախարարին ներկայացրեց իր սեփական զեկույցը: Մեծամասնության զեկույցը կազմված էր ֆինանսական հաշվետվության տեսքով ու սկզբունքով, այն դեպքում, երբ փոքրամասնության զեկույցը բնութագրվում էր հիմնախնդրի ավելի լայն դրվածքով ու ընդգրկմամբ և ներառում էր նաև հիմնախնդրի բարոյական-էթիկական ասպեկտը: Նշված երկու զեկույցների տեսակետների ու հեռանկարի այս տարբերությունը ուներ և հետագայում ունեցավ տնտեսական լուրջ հետևանքներ: 1998 թվականի ապրիլի 30-ին Նորվեգիայի վարչապետը հայտարարեց, որ կառավարությունն ընդունում է փոքրամասնության տեսակետներն ու մոտեցումները և հետագա աշխատանքների իրականացման նպատակով հիմք է ընդունելու այդ խմբի զեկույցը:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ հրեաների տնտեսական ոչնչացումը կրում էր համատարած բնույթ. նրանք զրկվեցին սեփականության և սեփական բիզնես վարելու բոլոր իրավունքներից՝ հանգեցնելով լայն իմաստով տնտեսական վնասների, քանի որ ոչնչացվեց կրոնական, մշակութային, տնտեսական և սոցիալական մի ամբողջ համայնք:

Նորվեգիայի հրեական բնակչությունը 1941-1942 թվականներին կազմված էր մոտավորապես 1000 ընտանիքից՝ ընդհանուր առմամբ 2173 մարդուց, որոնք հիմնականում բնակվում էին Օսլոյում և Տրոնդհեյմում (չնայած փաստաթղթերը վկայում են, որ նրանք ապրել են ավելի քան 60 քաղաքներում՝ Նորվեգիայի ամբողջ տարածքում): Հրեական ազգային փոքրամասնությունը զբաղված էր հիմնականում առևտրի ոլորտում, նրանց պատկանում էր 401 ձեռնարկություն, մոտ 40 մարդ բժիշկներ, ատամնաբույժներ և իրավաբաններ էին, իսկ մնացածները՝ արհեստավորներ ու նկարիչներ, և միայն քչերն էին զբաղված պետական հատվածում, գյուղատնտեսությունում և ձկնաբուծության ոլորտներում: Գոյություն ունեին երկու

խոշոր հրեական համայնքներ՝ Օսլոյում և Տրոնդհեյմում, որտեղ հրեա բնակչությունը բավականին հարուստ կյանքով էր ապրում, ունեին բազմաթիվ կրոնական ու մշակութային կազմակերպություններ, որոնք իրականացնում էին տարատեսակ լուսավորչական և բարեգործական ծրագրեր, կային նաև ծերանոցներ և մանկատուն: Նշված երկու քաղաքներում գործում էին երեք սինագոգներ, ինչպես նաև կրոնական հետազոտությունների կենտրոն և գերեզմանատներ:

Գերմանական օկուպացիայի ժամանակաշրջանում (1940 թվականի ապրիլի 9-ից մինչև 1945 թվականի մայիսի 8-ը) հրեական փոքրամասնության նկատմամբ վերաբերմունքը մույնպիսի դաժան էր, որքան օկուպացված Եվրոպայի մյուս երկրներում, և բոլոր հրեաներին վերջին հաշվով սպասվում էր համակենտրոնացման ճամբարներ և ոչնչացում: Սակայն, ի տարբերություն եվրոպական մի շարք երկրների, Նորվեգիայում հրեական ունեցվածքի բռնազավթումն իրականացնում էր պետությունը, և այդ ունեցվածքը փոխանցվում էր պետական զանձարան: Որպեսզի ավելի լավ հասկանալի լինի այդ տարիներին հրեական համայնքի կրած տնտեսական վնասի էությունը, անհրաժեշտ է հրեաների ֆիզիկական և տնտեսական ոչնչացումը դիտարկել որպես մույն հանցագործության երկու կողմեր, որին բնորոշ էին հետևյալ բնութագրական գծերը՝ իրավունքների սահմանափակումներ կամ ընդհանրապես դրանցից զրկում, մեկուսացում, բռնազրավում և տնտեսական ոչնչացում, արտաքսում, ֆիզիկական բնաջնջում: Այլ կերպ ասած, ոչնչացումը կրում էր համալիր բնույթ և նպատակ ուներ լիովին բնաջնջել հրեաներին՝ որպես ինքնուրույն խմբի: Դրված նպատակին հասնելու համար, տնտեսական առումով, կիրառվում էին այնպիսի մեթոդներ, որոնք ապահովում էին կրոնական և մշակութային կենտրոնների, ինչպես նաև հրեա ընտանիքներին պատկանող առևտրային ձեռնար-

կությունների լիակատար ոչնչացում: Այս միջոցառումների իմաստը կայանում էր նրանում, որպեսզի թույլ տրվեր մացիստական իշխանությանն այդ ունեցվածքը վերցնել իրենց վերահսկողության տակ, ինչպես նաև երաշխավորվեր հրեաների կողմից գործարար բոլոր կապերի ու գործողությունների դադարեցումը:

Այս տնտեսական միջոցառումներն իրականացվում էին որպես 1942 թվականի հոկտեմբերի 26-ի՝ հրեաներին պատկանող ունեցվածքի բռնագրավման մասին նորվեգական օրենքի ի կատար ածում: Տնտեսական ոչնչացմանը պաշտոնական տեսք տալու գործընթացը սերտորեն կապված էր նորվեգական հրեաների ֆիզիկական ոչնչացման հետ, և իրականում, երբ սկսվեցին տնտեսական ոչնչացման ակտերը, միաժամանակ սկսվեցին նաև հրեաների արտաքսման գործընթացները: Միանգամայն ակնհայտ է, որ բնակչության մի ամբողջ խմբի ունեցվածքի և կապիտալի նման ամբողջական ոչնչացման իրականացումն անհնարին կլինեի առանց մախապես կազմված արտաքսման պլանի: Նորվեգիայից արտաքսվեցին ընդհանուր առմամբ 767 հրեաներ, որոնցից միայն 30-ին հաջողվեց փրկվել, իսկ մնացած հրեաները, որոնք ապրում էին Նորվեգիայում, փախսան երկրից:

Ոչնչացման պաշտոնական գործընթացը կազմակերպված էր այն սկզբունքով, ըստ որի հրեաներին պատկանող յուրաքանչյուր ունեցվածք անհրաժեշտ է տնօրինել այնպես՝ ինչպես դա կարվեր, եթե դրա տերը սնանկ ճանաչվեր: Նմանապես, մասնավոր յուրաքանչյուր տնտեսություն վեր էր ածվում ընտանեկան սեփականության, ընդ որում՝ ընտանիքի մեկ անդամը (սովորաբար՝ ամուսինը) նշանակվում էր դրա տիրապետող: Դա նշանակում էր, որ յուրաքանչյուր ընտանիք (կամ բիզնես) վեր էր ածվում հաստատագրված միավորի, պայմանով, որ այդ միավորը շարունակում էր գոյություն

ունենալ որպես իրավաբանական անձ, ինչն էլ թույլ էր տալիս այդ ունեցվածքից գանձել ընթացիկ ծախսերը՝ նույնիսկ դրա լիկվիդացիան վերջացնելուց հետո:

Սկզբունքային նշանակություն ունի նորվեգական հրեաների տնտեսական ոչնչացման կոլեկտիվ բնույթը, քանի որ նրանց համար համատարած սպանդ էր մախատեսված: Նրանց սեփականության և ակտիվների բաշխումն իրականացվում էր հատուկ սխեմաներով, որը ծառայում էր մացիստական ռեժիմի շահերին, չնայած որոշ ակտիվներ էլ իրացվում էին, իսկ իրացումից ստացված շահույթը հետագայում հանդիսացավ հրեական միավորված ակտիվների ձևավորման հիմքը (պատերազմի ավարտին լիկվիդացիայի խորհուրդը ծախսել էր այդ ակտիվների մոտ 30 տոկոսը՝ սեփական վարչարարական ծախսերի իրականացման նպատակով):

Պատերազմից հետո սկսվեց նշված ունեցվածքի վերադարձման բարդ գործընթացը: Սկզբունքորեն, բոլոր նրանք, անկախ նրանից հրեա էին, թե ոչ, պետք է հնարավորություն ունենային հասնելու իրենց ունեցվածքի վերադարձմանը: Սակայն պարզվեց, որ դա հնարավոր չէ ապահովել, որի պատճառներից մեկը կայանում էր նրանում, որ չէին պահպանվել ռեպարացիայի համար անհրաժեշտ սկզբնական ֆինանսական հիմքերը: Բացի այդ, իշխանությունները սահմանեցին բավականին բարդ կանոններ, որոնք հիմնվում էին նրանց կողմից իրականացվող հետպատերազմյան ռեպարացիայի համար հիմնարար նշանակություն ունեցող երկու սկզբունքների վրա՝ «համահարթեցման սկզբունքը» և «վերականգնման սկզբունքը»: Այս կանոններն օգտագործվում էին յուրաքանչյուր դիմողի համար ռեպարացիայի գումարները որոշելու համար՝ նրա կորցրած ունեցվածքին համամասնորեն: Համահարթեցման սկզբունքն իրականացվում էր այդ գումարների մեծությունները հատուկ սանդղակի կիրառմամբ նվազեցնելու

միջոցով, որի արդյունքում ստացվում էր, որ ինչքան մեծ էր լինում կրած վնասը, այնքան փոքր էր լինում փոխհատուցման տոկոսը: Ինչ վերաբերում է վերականգնման սկզբունքի կիրառմանը, ապա դրա էությունը կայանում էր նրանում, որ ընտանիքի յուրաքանչյուր անդամի մահվան հետ կապված՝ համապատասխանաբար կրճատվում էր փոխհատուցվող ունեցվածքի չափը:

Կապված ոչնչացման կոլեկտիվ և համատարած բնույթի, ինչպես նաև մահվան գրանցման յուրահատուկ կարգի հետ, փոխհատուցման նշված սկզբունքները հրեաների համար ունեցան շատ հեռուն տանող հետևանքներ: Այսպես, 203 ընտանիքներ ամբողջությամբ ոչնչացվել էին, իսկ մյուսները լուրջ վնասներ էին կրել պատերազմի տարիներին: Ռեպարացիոն մարմինների կարծիքով, նրանք, ում հաջողվել էր ողջ մնալ, ամբողջական փոխհատուցման իրավունք չունեին, որովհետև այդպիսի փոխհատուցումը կնշանակեր նրանց նախապատերազմյան կյանքի և բիզնեսի ամբողջական վերականգնում: Նույնիսկ մահացածների օրինական ժառանգները ստանում էին կամ կրճատված փոխհատուցում, կամ էլ ընդհանրապես նրանց հաշվի չէին առնում փոխհատուցման տրամադրման ժամանակ: Մյուս հարցը, որ շատ էր անհանգստացնում ռեպարացիոն մարմիններին, կայանում էր նրանում, որ եթե հրեաներին, իրենց հարազատների մահից հետո, թույլ տրվեր ժառանգելու նրանց ամբողջ ունեցվածքը, ապա նրանք կարող էին համարվել «ռազմական սպեկուլյանտներ», քանի որ նրանք «ձեռք կբերեին այնպիսի ունեցվածք, որը սովորական պայմաններում նրանց համար անհասանելի կլիներ»:

Մահվան գրանցման այսպիսի յուրահատուկ կարգի կիրառմամբ ռեպարացիոն մարմինների կողմից փոխհատուցումն իրականացվում էր երկու ճանապարհով. մեկ փոխհատուցում

նրանց համար, ովքեր ողջ էին մնացել և գրանցվել էին որպես միավորված հրեական ակտիվների սեփականատերեր, և մեկ փոխհատուցում էլ այդ գրանցված անձանց ժառանգների համար: Երկրորդ կատեգորիայի անձինք կարող էին լինել նույն ընտանիքի անդամներ, այնպես ինչպես միավորված հրեական ակտիվների սեփականատեր հանդիսացողը, սակայն իրավունք չունեին պահանջելու իրենց ժառանգությունը՝ քանի դեռ գրանցված սեփականատերը պաշտոնապես մահացած չհայտարարվեր: Իսկ քանի որ համակենտրոնացման ճամբարներում մահվան վկայականներ չէին տալիս, ապա ողջ մնացած հրեաները չէին կարող ապացուցել, որ իրենց անհետ կորած հարազատներն իսկապես մահացել են: Դա նշանակում էր, որ ընդհուպ մինչև 1947 թվականի աշունը նորվեգական իշխանություններն այդ սպանված մարդկանց պաշտոնապես մահացած չէին համարում, և միայն 1947 թվականից հետո սկսեցին փորձել անհետ կորածներին տեղափոխել մահացածների կատեգորիա և վերականգնել յուրաքանչյուր ընտանիքի անդամների մահվան հաջորդականությունը: Օրինակ, այն դեպքերում, երբ մորն ու երեխաներին միասին էին ուղարկել զազախցիկ, ռեպարացիոն մարմինները պետք է որոշեին, թե ինչ հաջորդականությամբ են նրանք մահացել, որպեսզի դրա հիման վրա էլ որոշեին յուրաքանչյուր ժառանգորդի տեղը ժառանգների կարգում: Այս բոլոր բարդությունների հետևանքով գույքային հարցերի կարգավորման գործընթացը չափազանց երկարաձգվում էր և, սովորաբար, տևում 8-10 տարի, եթե ոչ ավելի: Վերջին դատական գործը, որի մասին կան փաստացի տվյալներ, տեղի է ունեցել 1987 թվականին, որի երկարատևության արդյունքում գույքի նկատմամբ հաշվարկվող ծախսերը չափազանց մեծ էին ստացվել, և արդյունքում ռեպարացիոն մարմինները վերադարձրել էին կորսված ունեցվածքի ընդամենը կեսը:

Այն հանգամանքը, որ վերը նշված կոմիտեն բաժանվեց երկու մասի և ներկայացրեց սկզբունքորեն տարբեր երկու զեկույցներ, նորվեգական իշխանությունների համար շատ լուրջ հիմնախնդիր առաջացրեց: Դա նշանակում էր, որ իշխանությունը ստիպված էր ընտրություն կատարել երկու տարբեր մոտեցումների և պատմության նկատմամբ երկու տարբեր տեսակետների միջև: Սակայն, հետաքրքիր է, որ իրարից տարբերվող մեկն մոտեցումները՝ ֆինանսական հաշվետվության կամ հումանիստական տեսակետները, հանդիպում են մասնակալի Շվրոպայի շատ երևույթներում: Առաջին մոտեցումը ենթադրում է, որ մեզ հետաքրքրում է, թե արդյո՞ք ճիշտ են կիրառվել հետպատերազմյան կանոններն ու նորմերը, իսկ երկրորդ մոտեցումը քննադատում է սովորական կանոնների և նորմերի կիրառումն այնպիսի երևույթի նկատմամբ, ինչպիսին է Հոլոքոստը: Այսինքն, տեղի ունեցած փաստի և դրա հետևանքների վերացման միջև ընկած պատմական մեծ (մոտ հիսուն տարվա) տարածությունը էթիկական երկընտրանք է ծնում՝ մարդկության համար առաջացնելով բարոյական որոշակի պատասխանատվություն: Նորվեգական իշխանությունն, այս առումով, ընտրեց հումանիստական մոտեցումը և որոշեց իր վրա պատասխանատվություն վերցնել հետագայի համար և գործել դրան համապատասխան: Դա նշանակում է, որ բացի նորվեգական հրեաներից պաշտոնապես ներողություն խնդրելուց, Նորվեգիայի կառավարությունը պատրաստակամություն հայտնեց հրեաներին վճարել 450.0 մլն. նորվեգական կրոն, այսինքն՝ այն գումարը, որը բռնագրավվել էր նորվեգական գանձապետարանի կողմից Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Այդ գումարը որոշվեց բաժանել չորս մասի, որից առաջինը նախատեսված էր բոլոր ողջ մնացածներին և մահացածների ժառանգներին վճարելու, երկրորդը՝ Նորվեգիայի հրեական

համայնքին և նրա կազմակերպություններին կոլեկտիվ վճարումներ կատարելու, երրորդը՝ հրեաների միջազգային կազմակերպություններին վճարելու համար, իսկ չորրորդը պետք է ծառայեր որպես Նորվեգիայում Հոլոքոստի և ընդհանուր առմամբ ազգային փոքրամասնությունների հիմնախնդիրների ուսումնասիրության կենտրոնի ստեղծման համար նախնական գումար կամ ներդրում⁴:

Վերը նկարագրվածը, կարծում ենք, ակնհայտ է դարձնում ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության և հրեաների բնաջնջման միջև առկա բազմաթիվ նմանությունները, այլև այն հանգամանքը, որ ի տարբերություն նորվեգական հրեաների, հայերի բնաջնջման ժամանակ անհամեմատ ավելի քիչ փաստաթղթեր են ստեղծվել, առավել ևս՝ պահպանվել, իսկ թուրքական իշխանություններն էլ, իրենց ժխտողական քաղաքականությամբ, որևէ կերպ չեն կարող համեմատվել ժողովրդավարության և հումանիզմի սկզբունքներով առաջնորդվող նորվեգական իշխանությունների հետ: Ուստի, հայերի համար փոխհատուցման խնդիրների կարգավորումը, կարծում ենք, որոշ չափով իրատեսական լուծումներ կարող է գտնել բացառապես միջազգային մակարդակում ստեղծված և շահերի հաշվեկշռվածության ապահովման սկզբունքներով ձևավորված միջազգային հատուկ կազմակերպության աշխատանքի արդյունքում:

Կարծում ենք, ակնհայտ է մասն, որ Հայոց ցեղասպանության իրականացման տարիներին մեր ժողովրդի կրած նյութական (գույքային, հողային, ֆինանսական, գործարար, ժողովրդագրական և այլն), ինչպես մասն բարոյական վնասներն ընդգրկում է նմանատիպ կորուստների ողջ սպեկտրն ու տեսակները, ուստի միջազգային հարթակներում որևէ կաս-

⁴ Б. Райзель. "Новый взгляд на историю. Процесс реституции в Норвегии. Введение", стр. 18-27, <http://www.norway-live.ru/>.

կած չի կարող առաջանալ վնասների այս կամ այն տեսակը փոխհատուցման համալիրում ներառելու իմաստով:

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ հայերի կրած ամենածանր կորուստը, բնականաբար, մարդկային կորուստներն էին, ուստի կանգ առնենք կորուստների այս տեսակի և դրա հաշվարկման մեթոդաբանության վրա: Որպես մեթոդաբանական հիմքի, կարծում ենք, անհրաժեշտ է հիմնվել Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ նախկին ԽՍՀՄ կորուստները հետազոտած գիտնականների մոտեցումների վրա՝ որպես տեսական ու գործնական, ինչպես նաև մարդկային կորուստների մասշտաբների առումներով ամենամեծ և ամենաթարմ հետազոտական բազայի:

Հարկ է նշել, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին նախկին ԽՍՀՄ-ի կրած ժողովրդագրական կորուստների շուրջ ուսումնասիրությունները փաստացի սկսվեցին 1980-ական թվականների վերջերին՝ գորբաչովյան վերակառուցման ժամանակաշրջանում: Մինչ այդ, Ի. Ստալինը հայտարարել էր այն մասին, որ պատերազմի ընթացքում ԽՍՀՄ-ը կորցրել է 7.0 մլն. մարդ: Ն. Խրուշչովի կառավարման տարիներին այդ թիվն աճեց մինչև ավելի, քան 20.0 մլն. մարդու, և միայն 1988-1993 թվականներին զինվորական պատմաբանների խումբը (գեներալ գնդապետ Գ. Ֆ. Կրիվոշենկի գլխավորությամբ) իրականացրեց արխիվային փաստաթղթերի համալիր և այլ նյութերի սոցիոլոգիական հետազոտություններ, որոնք տեղեկություններ էին պարունակում բանակի, նավատորմի, սահմանապահ և ներքին գործերի ժողովրդական կոմիսարիատի գործերի մարդկային կորուստների մասին: Ընդ որում, այս ընթացքում օգտագործվեցին նաև վնասների որոշման նպատակով ստեղծված Գլխավոր շտաբի հանձնաժողովի (բանակի գեներալ Ա. Մ. Շտենենկոյի գլխավորությամբ) և պաշտպանության նախարարության նմանատիպ հանձնա-

ժողովի (բանակի գեներալ Մ. Ա. Գարեկի գլխավորությամբ) աշխատանքի արդյունքները:

Այս հետազոտությունների արդյունքում հաշվարկված՝ Հայրենական մեծ պատերազմում մարդկային կորուստների ընդհանուր թիվը (մոտ 27.0 մլն. մարդ) առաջին անգամ հրապարակվեց 1990 թվականի մայիսի 8-ին՝ Հայրենական մեծ պատերազմում տարած հաղթանակի 45-ամյակին նվիրված նախկին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հանդիսավոր նիստում: Հետազոտության արդյունքները հրապարակվեցին 1993 թվականին և թարգմանվեցին նաև անգլերեն լեզվով, իսկ 2001 թվականին այն վերահրատարակվեց «Ռուսաստանը և ԽՍՀՄ-ը XX դարի պատերազմներում: Զինված ուժերի կորուստները. վիճակագրական հետազոտություն» անվանումով:

Մարդկային կորուստների մասշտաբները որոշելու նպատակով Գ. Ֆ. Կրիվոշենկի հանձնաժողովն օգտագործեց տարբեր մեթոդներ, մասնավորապես՝ հաշվառման-վիճակագրական մեթոդը (այսինքն՝ մարդկանց հաշվառման վերաբերյալ առկա փաստաթղթերի վերլուծությունը և առաջին հերթին՝ ԽՍՀՄ զինված ուժերի անձնակազմի կորուստների վերաբերյալ հաղորդագրությունները), հաշվեկշռային կամ ժողովրդագրական հաշվեկշռի մեթոդը (այսինքն՝ պատերազմի սկզբի և վերջի դրությամբ ԽՍՀՄ բնակչության թվաքանակի և տարիքային կառուցվածքի համադրումը) և այլն:

Այսպիսով, Գ. Ֆ. Կրիվոշենկի հանձնաժողովը, ժողովրդագրական հաշվեկշռի մեթոդի կիրառման արդյունքում, Հայրենական մեծ պատերազմում ԽՍՀՄ մարդկային ընդհանուր կորուստները գնահատեց 26.6 մլն. մարդ: Այս կորուստներում ներառվում էին հակառակորդի ռազմական և այլ գործողությունների հետևանքով բոլոր զոհվածները, պատերազմի ընթացքում օկուպացված տարածքներում և թիկունքում մահացածները՝ պայմանավորված մահացության բարձր մակար-

դակով, ինչպես նաև այն անձինք, որոնք պատերազմի տարիներին լքել էին ԽՍՀՄ-ը և չէին վերադարձել դրա ավարտից հետո:

Զննարկելով Գ. Ֆ. Կրիվոշելի հանձնաժողովի աշխատանքները, ամերիկացի ժողովրդագիրներ Ս. Մակսուդովը և Մ. Էլմանը եկան այն եզրակացության, որ այդ հանձնաժողովի կողմից տրված մարդկային կորուստների գնահատականը (26-27 մլն. մարդ), հարաբերական առումով բավականին վստահելի մեծություն է: Սակայն, միևնույն ժամանակ, նրանք մատնանշում էին կորուստների թերհաշվարկի այն հնարավորությունը, որը կապված էր պատերազմից անմիջապես առաջ և դրանից հետո ԽՍՀՄ-ին բռնակցված տարածքներում բնակչության ոչ ամբողջական հաշվառման, ինչպես նաև պատերազմի տարիներին էմիգրանտների հաշվին կորուստների թվի ուռճացման փաստերի հետ: Բացի այդ, պաշտոնական հաշվարկների ընթացքում հաշվի չի առնվում նաև ծնելիության մակարդակի անկման գործոնը, որի հաշվին, եթե պատերազմ չլիներ, երկրի բնակչության թիվը 1945 թվականին ավելի մեծ պետք է լիներ, քան նշված կորուստների հաշվառմամբ ստացված բնակչության թիվը: Այսինքն, ամեն դեպքում, մարդկային կորուստների վերաբերյալ հրապարակված բոլոր գնահատականներն էլ անհրաժեշտ է ընդունել որպես հիպոթետիկ մեծություններ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ նման դեպքերում բացարձակապես ճշգրիտ հաշվարկների իրականացումը գործնականում անհնարին է կատարել:

Օտարերկրացի մեկ այլ հետազոտողի՝ Մ. Հայնեսի կարծիքով, Գ. Ֆ. Կրիվոշելի հանձնաժողովի հաշվարկած կորուստների 26.6 մլն. թիվը ԽՍՀՄ մարդկային բոլոր կորուստների միայն նվազագույն շեմն է, իսկ 1941-1945թթ. ընդհանուր կորուստները, ըստ նրա գնահատականների, կազմում է 42.7 մլն. մարդ, և այդ թիվը համապատասխանում է կորուստների

վերին շեմին: Ուստի, ռազմական կորուստների իրական թիվը, ըստ նրա, գտնվում է նշված երկու շեմերի միջև ընկած միջակայքում: Սակայն, այս տեսակետի հետ չի համաձայնվում մեկ այլ հետազոտող՝ Մ. Հարրիսոնը, որը վիճակագրական հաշվարկների արդյունքում գալիս է այն եզրակացության, որ նույնիսկ հաշվի առնելով էմիգրացիայի և ծնելիության մակարդակի անկման գործոնների արդյունքում առաջացող անորոշությունը, ԽՍՀՄ իրական կորուստները պետք է գնահատել 23.9-25.8 մլն. մարդ⁵:

Չքննարկելով ներկայացված գնահատականների իսկությունն ու դրանց ճշգրտությունը, այստեղ անհրաժեշտ ենք համարում միայն նշել, որ՝

- ա) բոլոր հետազոտողների կողմից մարդկային կորուստների հաշվարկները կատարվում էին երեք՝ 1) ուղղակի հաշվարկի կամ հաշվառման, 2) համեմատական և 3) ժողովրդագրական հաշվեկշռի մեթոդներով,
- բ) նշված մեթոդների առանձին-առանձին կիրառումը շատ ավելի աղճատված պատկեր է ապահովում, քան այդ բոլոր մեթոդների զուգակցմամբ ստացված արդյունքները,
- գ) նմանատիպ հաշվարկներում միշտ էլ առկա է քաղաքական գործոնը (թեև դրա մասին ոչ ոք չի ցանկանում նշել), քանի որ պատերազմում հաղթանակած կողմը ձգտում է հնարավորինս մեծացնել ռազմական գործողությունների արդյունքում կրած կորուստների մասշտաբները (ռեսուիտուցիայի, ռեպարացիայի և փոխհատուցման մյուս տեսակներով հակառակորդի համար հնարավորինս մեծ պարտավորություններ ձևավորելու նկատառումներով),

⁵ Потери Советского Союза: История подсчёта и официального государственного признания потерь <http://www.encyclopedia-russia.ru/article.php?id=282>, Л.Л. Рыбаковский, “Людские потери СССР в Великой отечественной войне”, “Историческая социология”, 2000г., ст. 108.

իսկ հակառակ կողմը (սեփական կամ դաշնակից երկրների ուժերով ու նրանց գիտնականների միջոցով) փորձում է հնարավորինս նվազեցնել պատճառված վնասների մեծությունները:

Բացի նշված մեթոդներից, որոշ հետազոտողներ կիրառում են նաև այլ մեթոդներ, մասնավորապես՝ Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի սոցիալ-քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտի պրոֆեսոր, տ. գ. դ. Լեոնիդ Ռիբակովսկին, պատերազմի ընթացքում մարդկային կորուստների գնահատման նպատակով օգտագործում է հետևյալ մեթոդները:

1. Կորուստների համամասնական բաշխման մեթոդ: Այս մեթոդը ելնում է նրանից, որ երկրի բոլոր մասերում կորուստները բաշխվում են միանման ինտենսիվությամբ, չնայած ԽՍՀՄ կորուստների գնահատման ժամանակ այս պայմանը բացակայում էր, քանի որ Հայրենական պատերազմի տարիներին նախկին ԽՍՀՄ ոչ բոլոր հանրապետությունները մասամբ կամ ամբողջությամբ ենթարկվեցին օկուպացիայի: Բացի այդ, օկուպացված տարածքներում քաղաքացիական բնակչության զոհերի և Գերմանիա աշխատանքի քշված բնակիչների (որոնց անվանում են նաև «օստարբայտերներ») վերաբերյալ տվյալներն էականորեն տարբերվում են՝ կապված տարածքը թշնամու վերահսկողության տակ գտնվելու ժամանակահատվածից, ռազմական գործողությունների ինտենսիվությունից և ներգրավված զորքերի մեծությունից, պարտիզանական շարժումների մասշտաբներից և, հետևաբար՝ պատժիչ գործողությունների դաժանությունից: Հետևաբար, օկուպացված տարածքների բնակչության թվաքանակի տեսակարար կշռով, իսկ զինվորականների մասով՝ երկրի բնակչության մեջ միութենական հանրապետությունների տեսակարար կշռով կորուստների համամասնական բաշխումը ճիշտ չէր լինի:

Այս մեթոդի կիրառման համար, բացի կորուստների ընդհանուր մեծությունից (ըստ զինվորականների և քաղաքացիական բնակչության), անհրաժեշտ է տվյալներ ունենալ նաև նախապատերազմյան և հետպատերազմյան տարիներին բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ: Այս տեղեկատվությունը թույլ է տալիս հաշվարկել բնակչության թվաքանակի փոփոխության տեմպը՝ ըստ օկուպացված տարածքների առանձին շրջանների խմբերի:

Հաշվարկների համար, ըստ Լ. Ռիբակովսկու, օրինակ՝ Ռուսաստանի կորուստների մասով, կարելի է օգտագործել հետևյալ բանաձևը՝

$$\Omega_{\text{Կ}} = (\Omega_{\text{Կ}} \times \Phi S_{\text{Ը}} \times S_{\text{Կ}n}) / \Phi S_{\text{Ռ}},$$

որտեղ՝

$\Omega_{\text{Կ-ն}}$ ՝ Ռուսաստանի քաղաքացիական բնակչության կորուստներն են,

$\Omega_{\text{Կ-ն}}$ ՝ ԽՍՀՄ քաղաքացիական բնակչության ընդհանուր կորուստներն են,

$\Phi S_{\text{Ը-ն}}$ ՝ օկուպացված բոլոր տարածքների բնակչության թվաքանակի փոփոխության տեմպն է,

$S_{\text{Կ}n-ն}$ ՝ օկուպացված տարածքներում Ռուսաստանի բնակչության տեսակարար կշիռն է,

$\Phi S_{\text{Ռ-ն}}$ ՝ օկուպացված ռուսական տարածքների բնակչության թվաքանակի փոփոխության տեմպն է:

2. Ուղղակի հաշվարկի կամ հաշվառման մեթոդ: Այս մեթոդի կիրառումը բավականին սահմանափակվում է ամբողջական և հավաստի տեղեկատվության բացակայության պատճառով, քանի որ զուտ տեսքով դրա կիրառման համար անհրաժեշտ է ունենալ ամբողջական տեղեկատվություն զինվորականների և քաղաքացիական բնակչության կողմից տրված զոհերի վերաբերյալ, ինչը գործականում զրեթե անհնար էր

ունենալ Հայրենական մեծ պատերազմի տարիների համար: Ուստի, անհրաժեշտություն է առաջանում այս մեթոդը համակցել կորուստների համամասնական բաշխման մեթոդի հետ:

3. Ժողովրդագրական հաշվեկշռի մեթոդ: Հենց այս մեթոդով էլ հիմնականում հաշվարկվել է Հայրենական մեծ պատերազմում նախկին ԽՍՀՄ մարդկային կորուստները, որի կիրառումը ենթադրում է պատերազմի սկզբի և վերջի դրությամբ բնակչության թվաքանակի, պատերազմի տարիներին ծնվածների, նույն ժամանակահատվածում բնական մահացության և միջհանրապետական միգրացիայի սալդոյի վերաբերյալ համեմատաբար հավաստի տվյալների առկայություն:

4. Էքոնոմոլոգիական մեթոդ: Այս մեթոդը մշակվել է հենց Լ. Ռիբակովսկու կողմից և օգտագործվել է Ռուսաստանին բաժին ընկնող օստարբայտերների թվաքանակի հաշվարկման համար: Հարկ է նշել, որ օստարբայտերների և մարդկային կորուստների թվաքանակների հաշվարկման մեթոդներն իրարից տարբերվում են նրանով, որ առաջին դեպքում օստարբայտերների ընդհանուր կազմում որոշվում է այն մարդկանց թվաքանակը, որոնք կենդանի են մնացել պատերազմից հետո և հանդիսացել են Ռուսաստանի քաղաքացիներ, իսկ երկրորդ դեպքում՝ նախկին ԽՍՀՄ բնակչության կորուստները համամասնորեն բաշխվում են ըստ նախկին միութենական հանրապետությունների:

Տվյալ մեթոդի կիրառումը ենթադրում է մարդկային ընդհանուր կորուստների օգտագործումը որպես ելակետային մեծություն, չնայած այն հանգամանքին, որ այս դեպքում անհրաժեշտ է ունենալ քաղաքացիական բնակչության և զինվորականների կորուստների առանձնացված գնահատականները, ընդ որում՝ քաղաքացիական բնակչության կորուստները պետք է բաշխվեն ըստ միութենական հանրապետու-

թյունների, իսկ զինվորականների կորուստները՝ ըստ հետխորհրդային պետությունների⁶:

Ընդհանուր առմամբ, էքոնոմոլոգիական մեթոդի էությունը կայանում է նրանում, որ առանձին մասերի համար մարդկային կորուստները որոշվում են ելնելով պետության հիմնական ազգությունների կորուստներից, ուստի, հասկանալի է, որ Հայոց ցեղասպանության առումով տվյալ մեթոդի օգտագործումը կիրառելի լինել չի կարող: Մյուս կողմից, վերը շարադրվածը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ հայ ժողովրդի կրած մարդկային կորուստների հաշվարկման համար անհրաժեշտ է միջազգային մասշտաբով հայտնի ժողովրդագիրներից ձևավորել հատուկ խումբ, որն էլ պետք է կիրառի նշված բոլոր մեթոդների հիմնավորված համակցությունը:

⁶ Рыбаковский Л. "Великая отечественная: людские потери России", Социс. 2001. № 6. ст. 85-95.

ՀԱՅԵՐԻ ՈՒՆԵՉՐԿՈՒՄԸ ՈՐՊԵՏ ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ԴՐԱՊԱՏՃԱՈՒ

Հայտնի իրողություն է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Օսմանյան կայսրության արտաքին և ներքին առևտրում, արդյունաբերական արտադրության մեջ և բանկային գործերում հայերն ազդեցիկ դիրք էին գրավում:

Հիմնվելով հայկական աղբյուրներից քաղած տեղեկությունների վրա՝ Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրողներից Ջոն Կիրակոսյանը եզրակացնում է, որ երկրի համար տնտեսական կարևորություն ներկայացնող այնպիսի քաղաքներում, ինչպիսիք էին Տիգրանակերտը, Մարզվանը, Տրապիզոնը, Սամսունը, հայերը կատարում էին առևտրական և արհեստավորական աշխատանքի ավելի քան 75 %-ը¹:

Ըստ հայկական մեկ այլ աղբյուրի՝ մինչև 1915 թվականը Բուրսայում և շրջակայքում գոյություն ուներ 50 մետաքսի արտադրություն, որոնցից 40-ը պատկանում էին հայերին²:

Հայկական ազգային պատվիրակության նախագահ Պոդոս Նուրար փաշայի Ֆրանսիայի արտգործնախարարությանը ներկայացրած 1917 թվականի հունիս 12-ի հուշագրում նշվում էր, որ հայերն իրենց ձեռքում էին կենտրոնացրել Օսմանյան կայսրության ներմուծվող ապրանքների առևտրի 60 %-ը, արտահանվող ապրանքների առևտրի 40 %-ը և ներքին առևտրի ավելի քան 80 %-ը: Հայկական վեց նահանգներում (Կարին,

¹ Ջոն Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան, 1967, էջ 88:

² Կացուքիներ Պրուսայի մեջ, Կոչմակ Հայաստանի, Նիւ Եորք, 1920, 16 հոկտեմբերի:

Վան, Բաղեշ, Տիգրանակերտ, Խարբերդ, Սեբաստիա) հայերն իրենց ձեռքում էին պահում առևտրի, արդյունաբերության ճյուղերի և զանազան արհեստների 69-ից 86 %-ը: Նրանց դպրոցները, որոնք բոլորը գտնվում էին համայնքների կատարյալ հոգածության ներքո, երկրի դպրոցների ընդհանուր թվի ավելի քան 80 %-ն էին կազմում³:

Օսմանյան կայսրությունում հայերի տնտեսական գործունեության մասին հայկական աղբյուրների այս տեղեկությունները հաստատում են նաև օտար աղբյուրները:

Ըստ գերմանացի քաղաքագետ Պաուլ Ռոհրբախի հրատարակած տվյալների՝ Սեբաստիայի նահանգի վաճառականների, դրամատերերի և արդյունաբերողների շուրջ 83 տոկոսը հայեր էին⁴:

Ամերիկացի միսիոներ Վիլիամ Ջեմբլըսը, հենվելով բուրքական պաշտոնական տվյալներին, գրում էր, որ Ադանայի նահանգի տնտեսության 2/3-ը գտնվում էր հայերի ձեռքում⁵:

Ըստ բուրքական աղբյուրի՝ Էսքիշեհիրի բնակչության գլխավոր զբաղմունքը ծովային հանքաքարի՝ փրփրաքարի (սեպիոլիտ) մշակումն ու արտահանումն էր, որի մեջ հայերը մեծ տեղ էին գրավում: 1914 թվականին այստեղ գործող վեց արտադրություններից չորսը պատկանում էին հայերին: Այդ փրփրաքարից ծխամորճ պատրաստող և արտահանող միակ գործարանը պատկանում էր Թովմաս Զուրուրյանին: Նույն

³ Արքուր Պեյերյան, Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում, հ. Ա., (1914-1918), Երևան, 2005, էջ 478-479:

⁴ Dr. J. Greenfield, Die wirtschaftliche Bedeutung Armeniens und der Armenier-Beiträge zur armenischen Landes- und Volkskunde. Herausgegeben auf Veranlassung der Deutsch-armenischen Gesellschaft von Paul Rohrbach. Verlag von J. Engelhorn's Nachf. in Stuttgart, 1919. s. 100.

⁵ Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, Confiscation and Distruction, Continuum International Publishing Group, London, 2011, p. 121.

այդ աղբյուրի հավաստմամբ՝ Սամսունում ծխախոտի մշակման ու արտահանման ողջ գործը գտնվում էր հայերի ձեռքում⁶:

1912 թվականին հրատարակված «Թուրքական տարեգրքում» գետեղված Անկարայի նահանգի առևտրականների, դրամատերերի, միջնորդ վաճառականների, ձեռնարկատերերի և որակյալ մասնագետների անվանացանկերում ազատ մասնագիտությունների ներկայացուցիչներից ավելի քան 61 %-ը հայեր էին: Դրամատերերի և խոշոր միջնորդ վաճառականների մեջ հայերը 75 %-ից ավելին էին: Խոշոր ձեռնարկատերերից ավելի քան 71 %-ը և քաղաքներում առևտրական տներ և խոշոր խանութներ ունեցող վաճառականների շուրջ 60 %-ը հայեր էին⁷:

Ըստ թուրք հետազոտող Ալի Քոչումի՝ Այնթապի առևտուրն ամբողջությամբ կենտրոնացած էր հայերի ձեռքում⁸:

Թուրք պատմաբան Նեդիմ Քարայելի հավաստմամբ, 1915 թվականին Օսմանյան կայսրությունում տնտեսության ոլորտում վիճակագրություն է անցկացվել: Պարզվել է, որ Կ.Պոլսի, Էգեյան, Սևծովյան և Միջերկրական տարածաշրջաններում գործարարների, արհեստավորների 95-96 %-ը հայեր և հույներ էին⁹:

1908 թվականին, «Հյուրիեթի» (Օսմանյան սահմանադրություն) վերահռչակումից շատ չանցած, երիտթուրքական իշխանություններին պարզ դարձավ, որ սահմանադրության քերի և անկատար կիրարկումից անգամ օգտվողները ոչ թուրք տարրերն էին, ովքեր գրեթե ամբողջապես տիրացել

էին երկրի տնտեսությանը՝ անասնապահությունն ու պաշտոնությունը թողնելով թուրքերին¹⁰:

Սահմանադրության վերահռչակումից հետո զգալիորեն բարձրացել էր հայերի քաղաքական կշիռը գավառներում, հատկապես՝ կայսրության մայրաքաղաքում: Օսմանյան պետության արտաքին գործոց և մի քանի նախարարներ հայեր էին: Քրիստոնյաներին զինվորագրելու հետևանքով հայ տարրը դիրքեր էր գրավել նաև թուրքական բանակում: Հայերը սկսել էին անմիջական մասնակցություն ունենալ նաև երկրի հասարակական կյանքում: Լեզուների, եվրոպական մշակույթի, իրավաբանության, հռետորական արվեստի իմացությամբ օսմանյան խորհրդարանի հայ երեսփոխանները առաջացնում էին թուրքերի նախանձն ու վախը: Նաև բոլոր այլազգիների նախանձն էր գրգռում հայոց ազգային կրթական համակարգը¹¹:

Հայտնի է, որ արևմտահայ առևտրական բուրժուազիան, դրամատերերն ու արդյունաբերողները, շնորհիվ իրենց տաղանդի ու ձեռներեցության, մույնիսկ օսմանյան բռնատիրության ու կամայականությունների պայմաններում, կարողացել էին տեր դառնալ որոշակի հարստության, ստեղծել դրամական զգալի կուտակումներ¹²:

Հայերի ունեցվածքով հարստացած թուրք մեծահարուստ Վահրի Քոչն իր հուշերում գրել է. «Անկարայի ամբողջ առևտուրը հայերի, հույների, հրեաների ձեռքում էր... Ամենագեղեցիկ տները, լավ խանութները, ամառանոցները պատկանում էին ոչ մահմեդականներին... Քրիստոնյաներն ու հրեա-

⁶ Osman Köker, 100 Yıl Önce Türkiye’de Ermeniler, Istanbul, 2005, s. 57, 215.

⁷ Оганес Ихджикян, Буржазия Османской империи, Ереван, 1977, с. 167.

⁸ 98 տարի առաջ հայերը կազմում էին Այնթապի կեսը, <http://akunq.net/am/?p=33305>.

⁹ Նեդիմ Քարայել, Թուրքիայի ժամանակակից կապիտալի աղբյուրը հայկական և հունական գույքն է, <http://civilnet.am/2014/12/18/jiyan-modern-turkey-capital-belongs-armenian-greek-6-september/#.VSJ0oJOppqU>.

¹⁰ Լեւոն Չոբմխեան, Ապրիլեան Եղեռնի պատճառներու եւ պատասխանատուներու մասին, Գեղսամ Ահարոնեան, Յուշամատեան Մեծ եղեռնի 1915-1965, Պէյրոս, 1965, էջ 162:

¹¹ Հրաչիկ Միմոնյան, Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանության քաղաքականությունը, Երևան, 1986, էջ 288:

¹² Ռուբեն Սահակյան, Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990, էջ 367:

ները՝ գեղեցիկ հագուստներ հագած, ընտանիքներով լցվում էին Անկարայի գլխավոր փողոցները... Ես հետաքրքրվեցի, թե մահմեդականներից ո՞վ է ամենահարուստը ու պարզեցի, որ Բուլգուրլար, Քըննաջը, Աքթար ընտանիքների ունեցվածքը կազմում է մի քանի հազար լիրա, ինչը երեք անգամ քիչ էր հարուստ քրիստոնյաների ունեցվածքից»¹³:

Գրիգոր Զոհրապը 1913 թվականին արդեն կանխատեսում էր երիտթուրքական իշխանությունների հետագա քայլերը. «Բայց ո՛չ Կառավարութեան օժանդակութիւնը, ո՛չ դատարաններուն աշակոտութիւնը կրնային ապահովել իսլամներուն կեանքի մակարդակ մը որուն յաջողած էին քրիստոնեաները անդուլ աշխատանքով: Պէտք էր դիմել ուրեմն զանգուածային ջարդերուն՝ դանդաղացնելու համար քրիստոնեայ տարրին գործունեութիւնը, նոյնիսկ ստիպել լքելու երկիրը, որպէսզի անոնց ինչքը մնայ թուրքին: Թրքական Հայաստանի մէջ ստեղծուած հողային հարցը ատկէ է որ կ'առաջանայ: Թուրքիոյ մէջ կատարուող ջարդերը, որպէս պատահական աղետներ չեն ներկայանար ուրեմն, այլ որպէս տնտեսական երեւոյթներ, որոնք միայն հաշտ աչքով կրնան դիտուիլ թուրք Կառավարութեան կողմէ»¹⁴:

Ըստ Զոն Կիրակոսյանի և օտարերկրյա այլ պատմաբանների ու քաղաքագետների, ի սկզբանե ազգայնական երիտթուրքերը ավելի մոլեռանդ դարձան, ոչ միայն արտաքին դրդապատճառների, այլ նախ և առաջ ներքին տնտեսական այն մրցակցության հետևանքով, որ թուրքերը տանուլ էին տվել¹⁵:

Հայերի տնտեսական հզորացման մեջ մեծ վտանգ տեսնելով՝ երիտթուրքերն իրենց գաղտնի ժողովներում քննում էին հայերի վերացումով նրանց տնտեսական մրցակցությունից ազատվելու և երկրում թուրքերի տնտեսական իշխանությունը հաստատելու հարցերը: Բարենորոգումների համար հայերի պայքարը երիտթուրքական կուսակցության պարագլուխներից մեկի՝ դոկտոր Նազիմի կարծիքով, դառնալու էր հայոց անկախության սկզբնավորումը: Իսկ արևելյան մահաճների վրա հայկական պետության կազմավորումը նա համարում էր թուրանական ծրագրի տապանաքարը: Դրա վկայությունը, ըստ Նազիմի, այն էր, որ 1908 թվականի Սահմանադրության վերահռչակումից հետո հայերը բռնել էին ազգային, մշակութային և տնտեսական անօրինակ վերելքի ճամփան: Հայոց պետության կազմավորմամբ թուրքերը ոչ միայն հրաժարվելու էին թուրք ցեղերի միավորման գաղափարից, այլև թուրքական պետությունը սահմանափակվելու էր Կոնիայի սելջուկ սուլթանների նեղ հողատարածքների վրա: Սրա մեջ Նազիմը տեսնում էր թրքության մահացման սկիզբը: Նա գտնում էր նաև, որ հայերի վերացումով, Հայկական հարցին վերջ դնելուց զատ, թուրքերը կազատվեն նրանց տնտեսական մրցակցությունից և գործունեության լայն ասպարեզ կստանան, իսկ հայերի հարստությանը տեր կդառնան օսմանյան պետությունն ու թուրքերը¹⁶:

Երիտթուրքերի մեկ այլ պարագլուխ Ջավիդ բեյը հայտարարում էր. «Տնտեսական իշխանութիւնը հայու ձեռքն է, հայերէն ոչ ոքի մնալու պայմանաւ բնաջնջումը մեր ազգային քաղաքականութեան տեսակէտին որչափ որ ստիպողական

¹³ Ալեքսանդր Մարաֆեան, Զիյա Գյոքալպը և «Թյուրքականութեան հիմունքները», Երևան, 2012, էջ 233:

¹⁴ Գրիգոր Զոհրապ, Հայկական հարցը փաստաթուղթերու լոյսին տակ, Երկերի ժողովածու, հ. Գ., Երևան, 2002, էջ 531-532:

¹⁵ Զոն Կիրակոսյան, նշվ. աշխ., էջ 91:

¹⁶ Մեվլան Ջադէ Բիֆատ, Օսմանեան յեղափոխութիւնը եւ մութ ծալքերը, Պէյրութ, 1938, էջ 160, 165-166, 186-187, 191-196, 347:

պէտք մըն է, նոյնչափ ալ թուրքին տնտեսական իշխանութիւնը հիմնելու համար կարելո՞ր է»¹⁷:

Հայերի նկատմամբ թուրքերի վախը և ատելությունը շեշտվեց 1912-1913 թվականների Բալկանյան պատերազմում կայսրության պարտությունից և Հայկական բարենորոգումների հարցի բարձրացումից հետո: Օսմանյան իշխանությունները կտրականապես դեմ էին Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների անցկացմանը: Աստիճանաբար թուրք իշխանությունների մոտ ուժեղանում էր այն մտայնությունը, որ վաղ թե ուշ երեկվա հպատակ հայը տիրանալու է քաղաքական իշխանությանը, ինչպես դա արել է տնտեսության ասպարեզում¹⁸: Հատկանշական է Խարբերդի կուսակալի խոսքը, որն ասվել է 1915 թվականի մարտի 16-ին Գերմանիայի «Կարմիր խաչի» աշխատակից Դ. Ա.-ին. «Հայերը Թուրքիո մեջ պետք է բնաջնջվեն, քանի որ նրանք այնքան են զարգացել և հարստացել, որ սպառնալիք են դարձել տիրող տարրի համար»¹⁹:

Գերմանացի լրագրող, գրող Հարրի Շթյուրմերը, ով 1915-1916 թվականներին “Koelnische Zeitung” թղթակիցն է եղել Կ.Պոլսում և դարձել Հայոց ցեղասպանության ականատեսը, գտնում էր հետևյալը. «Կը յայտարարեմ ուրեմն թէ այս վայրագ միջոցներու ծաւալումը եղաւ ցեղային մոլեռանդութեան գործը, ամէնէն անարգ, անէնէն շնական եւ ամէնէն ոճրային, զոր արձանագրած ըլլայ երբեք մարդկային պատմութիւնը, թէ այս գործը տեղի ունեցաւ միմիայն անոր համար որ Թուրքերը կզգային իրենց չափազանց ստորութիւնը տնտեսական եւ քաղաքական տեսակէտով, այս ոչ թուրք տարրի հանդէպ

եւ կուզէին հաւասարութիւն հաստատել ուժի միջոցաւ ի նպաստ իրենց, թէ այս գործը կատարեցաւ վերջապէս գերման կառավարութեան վատ համաձայնութեամբ, իրողութիւններու կատարեալ ճանաչումով»²⁰:

Ըստ թուրք պատմաբան Նևզաթ Օնարանի՝ 1910 թվականի կեսերից երիտթուրքական իշխանությունները սկսեցին իրականացնել Փոքր Ասիայի թրքացման քաղաքականությունը, որի տնտեսական քաղաքականությունն իրականացվեց հայերի և հույների ունեցվածքի յուրացմամբ²¹:

Թուրք պատմաբան Ումիթ Զուրթը, ով Թաներ Աքչամի հետ համահեղինակն է Ստամբուլում 2012 թվականին հրատարակված «Օրենքների ոգին. հետևել Ցեղասպանության հետքին «Լքյալ գույքերի» մասին օրենքներում» գրքի, գտնում է, որ հայերի ունեզրկումը Հայոց ցեղասպանության իրագործման հիմնական շարժառիթներից մեկն է հանդիսացել. «Եթե ցանկանում եք հասկանալ Ցեղասպանության իրագործման դրդապատճառները, անհրաժեշտ է չմոռանալ ոչ մահմեդականների՝ մասնավորապես հայերին պատկանող սեփականության դեմ ուղղված շարժառիթը: Սա, բնականաբար, տնտեսության և թուրք-մահմեդական բուրժուազիայի դասակարգ ստեղծելու շրջան է: Այսինքն, խոսում ենք ազգային պետություն և ազգային բուրժուազիա ստեղծելու գործընթացի մասին»²²:

Այն, որ երիտթուրքական իշխանությունները նպատակ ունեին հայկական ունեցվածքի հաշվին ստեղծել ազգային

¹⁷ Մելվան Ջադէ Բիֆատ, նշվ. աշխ., էջ 166:

¹⁸ Լեւոն Վարդան, Հայկական տասնհինգը եւ հայերու լքեալ գոյքերը, Պէյրութ, 1970, էջ 56:

¹⁹ Մանուկ Գ. Ճիզմէճեան, Խարբերդ եւ իր զաւակները, Ֆրէզնոյ, 1955, էջ 567:

²⁰ Հարրի Շթյուրմեր, Պատերազմի երկու տարիներ Պոլսի մեջ, Ժողովուրդի ձայնը, Կ.Պոլիս, 1919, 14-27 հունվարի:

²¹ Նևզաթ Օզյուն, Թուրք ազգայնականության «արյունոտ» տնտեսական քաղաքականությունը (Նևզաթ Օնարանի “Emval-i metruke olayı, Osmanlı’da ve Cumhuriyet’te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi” գրքի մասին գրախոսական), <http://akunq.net/am/?p=3874>.

²² Հայերի սեփականության խլելը եղել է Հայոց Ցեղասպանության հիմնական շարժառիթը, <http://alikonline.ir/hy/news/item/>.

բուրժուազիա, հավաստում է նաև մեկ այլ թուրք պատմաբան Ալի Սաիդ Չեքինօղլուն. «Ակնհայտ է, որ 1915 թվականի ցեղասպանությունից մինչև այսօր հայերի ունեցվածքը այն ժամանակվա կառավարող կուսակցությունը բաժանել է տեղական իշխանություններին, վաքըֆներին, առևտրի պալատներից մինչև մասնավոր հատված՝ այն ծառայցնելով մահմեդական կապիտալի ստեղծման նպատակներին»²³:

Հայերի ունեզրկման ծրագիրը կյանքի կոչվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում²⁴: Պատերազմը երիտթուրքական իշխանություններին Փոքր Ասիան ոչ մահմեդական տարրերից մաքրելու և, հատկապես, արևելյան մահանգներում մեծամասնություն կազմող հայերից ձերբազատվելու և օսմանյան տնտեսությունը թրքացնելու առիթը տվեց²⁵:

Մի ամբողջ ժողովուրդ կողոպտելու համար նախ և առաջ հարկ էր հայերի ունեցվածքը դարձնել տիրազուրկ²⁶: Այդ նպատակով երիտթուրքական իշխանությունները 1915 թվականի հունիսի 1-ին հրապարակեցին «Պատերազմի ժամանակ կառավարության գործունեության դեմ դուրս եկողների համար ռազմական տեսանկյունից ձեռք առնվելիք միջոցառումների մասին ժամանակավոր օրենքը» կամ, ինչպես ընդունված է ասել, «Տեղահանության մասին» օրենքը, որն ընդունվել էր երիտթուր-

քական կառավարության կողմից 1915 թվականի մայիսի 30-ին²⁷: Օսմանյան իշխանությունները ընդունեցին մի օրենք, որի նպատակն էր «օրինական» բող ստեղծել հայ ժողովրդի կանխամտածված զանգվածային ոչնչացման՝ ցեղասպանության համար»²⁸:

«Տեղահանության մասին» օրենքը զինվորական հրամանատարությանը թույլատրում էր գյուղերի և քաղաքների բնակչությանը անհատապես կամ հավաքականորեն տեղահանել և բնակեցնել այլ վայրերում: Այդ օրենքի գործադրմամբ հայ բնակչությունը բռնի տեղահանվեց Արևմտյան Հայաստանից, Կիլիկիայից և Օսմանյան կայսրության այլ վայրերից դեպի արաբական անապատներ: Տեղահանության ընթացքում հարյուր հազարավոր հայեր սպանվեցին թուրք զինվորների, ոստիկանների, քրդական ավազակախմբերի կողմից: Մյուսները մահացան սովից և համաճարակային հիվանդություններից: Հազարավոր կանայք և երեխաներ ենթարկվեցին բռնության: Տասնյակ հազարավոր մարդիկ բռնի մահմեդականացան: Այս կերպ երիտթուրքական կառավարությունը տեղահան արեց և ոչնչացրեց ավելի քան 1.500.000 մարդ²⁹:

«Տեղահանության մասին» օրենքի հրապարակումից հետո, 1915 թվականի հունիսի 10-ին հրապարակվեց «Պատերազմական և քաղաքական արտակարգ պայմանների անհրաժեշտության բերումով տարագրված հայերին պատկանող անշարժ և շարժական լքյալ գույքերի, վարչական կարգադրությունների մասին» հրահանգները (թալիմաթնամե), որոնք

²³ Մ. Չեքինօղլու, Մի էջ Թուրքիայի մահմեդական (թուրք, քուրդ և այլն) բուրժուազիայի մութ պատմությունից. Ցեղասպանության ժամանակ Մալաթիայի օրինակը, Հայկական բանակ, Երևան, 2015, էջ 202:

²⁴ Նեդիմ Քարայեղի, Թուրքիայի ժամանակակից կապիտալի աղբյուրը հայկական և հունական գույքն է, <http://civilnet.am/2014/12/18/jiyan-modern-turkey-capital-belongs-armenian-greek-6-september/#.VSJ0oJOppqU>.

²⁵ Արմեն Քիրքճեան, Թուրքերում՝ Թուրքիան թրքացնելու քաղաքականությունը, <http://akunq.net/am/?p=15644>

²⁶ Յուրի Բարսեղով, Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը, Երևան, 1999, էջ 5:

²⁷ Ռուբեն Ա. Մաֆրաստյան, Հայոց ցեղասպանության պետական ծրագիրը: Թուրքական երեք փաստաթղթերի համեմատական վերլուծություն, «ՎԷՄ», Երևան, 2009, Ա., էջ 54-55:

²⁸ Ռուբեն Ա. Մաֆրաստյան, նշվ. աշխ., էջ 51-52:

²⁹ Ի՞նչ է Հայոց ցեղասպանությունը, <http://www.president.am/library/armenia/arm/?armenia=3>.

բաղկացած էին 34 հողվածից³⁰։ Այն ցուցումներ էր բովանդակում «պատերազմի և քաղաքական արտակարգ պայմանների հետևանքով տեղահանված հայերի թողած շարժական և անշարժ գույքի» հետ վարվելու մասին³¹։ Իսկ 1915 թվականի սեպտեմբերի 13-ին երիտթուրքական իշխանությունները հրատարակեցին «Լուծարման» կամ «Լքյալ գույքերի մասին», օրենքը, որն իր 11 հոդվածներով գալու էր իրավական հիմք ստեղծելու մինչ այդ տեղահանված հայերի ունեցվածքի՝ հրամաններով և հրահանգներով կատարված կողոպուտի գործողություններին։ Այսպես, հայերի գույքերի կողոպուտից, վաճառքից և բաժանումից հետո միայն նախարարական հեռագրերով քաղաքներին հրահանգվում էր կատարել գույքերի ցուցակագրումն ու կազմակերպել դրանց ապահովությունը³²։

Երիտթուրքական իշխանությունները 1915 թվականի հոկտեմբերի 26-ին ընդունեցին «Այլ վայրեր տեղափոխված անհատների լքյալ գույքերին և պարտքերին վերաբերող կանոնադրությունը»՝ 1915 թվականի սեպտեմբերի 13-ին ընդունված «Լքյալ գույքերի մասին» ժամանակավոր օրենքի գործադրման համար, որը բաղկացած էր 25 հոդվածից³³։

«Լքյալ գույքերի մասին» օրենքի և կանոնադրության ամենակարևոր նպատակներից էր զսպել զանգվածային կողոպուտը և լցնել պետական զանձանակը, պետական պաշտոնյաների ու գործակալների միջոցով ցուցակագրել և վերջնականապես յուրացնել հայերին պատկանող բոլոր հողերը,

³⁰ Հայկազն Գ. Ղազարեան, Հայոց լքյալ գույքերու եւ կալուածքներու թաւանը թուրքերու կողմէ, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1964, թիվ 6-7։

³¹ Յուրի Բաքսեղով, նշվ. աշխ., էջ 5։

³² Nevzat Onaran, EMVAL-İ METRUK OLAYI, Osmanlı'da ve Cumhuriyetle Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi, İstanbul, 2010, s. 48.

³³ Ավետիս Փափազյան, Թուրքական վավերագրական նյութեր Օսմանյան կայսրության ոչ-մահմեդական ժողովուրդների մասին (1839-1915 թթ.), Երևան, 2002, էջ 214-222։

շենքերը, արտերը, դպրոցները, վարժարանները, եկեղեցիներն ու վանքերը³⁴։

1915 թվականի սեպտեմբերի 26-ի «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքի 8-րդ հոդվածի համաձայն և 1915 թվականի հոկտեմբերի 26-ին իշխանությունների կողմից ընդունված կանոնադրությամբ ստեղծվեցին Լքյալ գույքերի հանձնաժողովներ, որոնք և կազմակերպեցին ու իրականացրին հայերի շարժական և անշարժ ունեցվածքի կողոպուտն ու յուրացումը³⁵։

Դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսը գտնում էր, որ տարագիրների ունեցվածքը հաշվառելու համար կառավարության կողմից կազմված հանձնաժողովներն ու հանձնախմբերը այլ նպատակ չունեին, բացի հայ ժողովրդի ունեզրկումը դատական ձևակերպության թափանցիկ քողի տակ ծածկելուց³⁶։

Պատերազմի ընթացքում Արևմտյան Հայաստանում ոչնչացվել են 2900 հայկական բնակավայրեր՝ քաղաքներ, գյուղեր, քաղամասեր, իսկ դրանց բնակչությունը տեղահանվել է կամ ոչնչացվել, իսկ նրանց ունեցվածքը կողոպուտվել³⁷։

Պատմական անհերքելի ճշմարտություն է, որ Օսմանյան կայսրությունում հայկական կոտորածների և 1915 թվականի Մեծ եղեռնի կազմակերպման և իրականացման մեջ պետական քաղաքականության, կրոնական ատելության կողքին ամենամեծ ազդակներից մեկը հայերի հարստությանը տիրանալու թուրքերի ցանկությունն էր³⁸։

Հայ և օտար շատ պատմաբաններ և քաղաքագետներ հայաստանության առաջնային նպատակը համարում են

³⁴ Ավետիս Փափազյան, նշվ. աշխ., էջ 236։

³⁵ Ayshe Hur, Ermeni mallarini kimler alde, Taraf, İstanbul, 2008, 02, 03, <http://www.taraf.com.tr>.

³⁶ Յոհաննես Լեփսիուս, Գաղտնի տեղեկագիր։ Հայ ժողովրդի ջարդերը, Երևան, 2003, էջ 169։

³⁷ Ugur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, Confiscation..., p. 155.

³⁸ Վահագն Տատրյան, Ավանդակներ Հայկական ցեղասպանության մասին, Երևան, 2004, էջ 11։

հայերի հարստությանը տիրանալու թուրքերի ձգտումը: Հայկական ցանկացած կոտորածի շարժառիթներին անդրադառնալիս նրանք մեծ նշանակություն են տվել թուրքերի մոտ արմատացած՝ քրիստոնյաների ունեցվածքի թալանի անհագուրդ կրքին և կարևորել տնտեսական ոլորտում հայերի նշանակալից ձեռքբերումները, որոնք, առաջ բերելով թուրքերի նախանձը, վերջիններիս դրդել են ոչնչացնել հայերին՝ նրանց ունեցվածքը հափշտակելու ակնկալությամբ: Այս առնչությամբ հիշատակության է արժանի թուրքական «Ալեմդար» թերթի խմբագիր Բեֆի Ջևադ Ուլունայ բեյի կարծիքը, որ նա հայտնել է Լոզանի խորհրդածողովի հայ պատվիրակներին. «Իմ համոզումն այն է, որ թուրքերի՝ հայերի դեմ թշնամության հիմքը ո՛չ քաղաքական է, ո՛չ էլ կրոնական, այլ պարզապես տնտեսական: Թուրքիոյ այսօրվա և նախկին ղեկավարները թուրք ժողովրդին ներշնչել են քրիստոնյաների ունեցվածքին տիրանալու տենչը: 1915 թվականին ես անցա ամբողջ Անատոլիայով և չտեսա թուրքական մեկ տուն, որտեղ չգտնվեին հայերի կարասիներ, գորգեր կամ ուրիշ իրեղեններ: Վաղը եթե առիթ գտնեն, թուրքերը նույնը պետք է անեն անպատճառ»³⁹:

Արդար վաստակով կարճ ժամանակում հայերի ձեռք բերած տնտեսական աճն առաջ էր բերել մահմեդականների դժգոհությունը: Թուրքերը և քրդերը չէին կարողանում հանդուրժել, որ իրենց ենթակա մի ազգ, քրիստոնյա դրացին, բարգավաճում է, ունի լավ ընտանիք, հանգստավետ տներ, շեն այգիներ և ագարակներ, լիառատ խանութներ, իսկ իրենք շարունակում են մնալ թշվառ վիճակում: Թուրքերը և քրդերը միշտ արթուն էին և սպասում էին հայի ունեցվածքին տեր դառնալու երանելի օրվան⁴⁰: Հայտնի է, որ Կեսարիոյ հայերի

սպանդը եղել է առավել դաժան: Այդ իրողության պատճառը, ըստ պատմաբան Արշակ Ալպոյաճյանի, եղել է հայերի բացարձակ գերազանցությունը հարևան թուրքերի նկատմամբ: Նրանց բարեկեցիկ կյանքը առավել գրգռել է թուրքերի նախանձը⁴¹:

“The Living AGE” ամերիկյան պարբերականը 1916 թվականի փետրվարի 5-ին իր «Հայաստանի մահը» հոդվածում հայկական կոտորածներին անդրադառնալիս գրում է. «Պատճառներից մեկը ազգային նախանձն է: Թուրքերն իրականում օտարական են իրենց կողմից կառավարվող երկրում: Նրանք բռնի ուժով են նվաճել այժմյան իրենց տարածքները: Չնայած ճնշմանը, հայերն իրենց խելքով և այլ հատկանիշներով կարողացել են ցանկացած բնագավառում առաջինը լինել»⁴²:

Ամերիկյան “The Saturday Evening Post” պարբերականի 1916 թվականի փետրվարի 5-ի համարում հրապարակված՝ Ֆրաբլին Իգանի «Ճակատամարտի ծխից այն կողմ կամ ինչպես է Թուրքիան «ցիրուցան անում մի ողջ ժողովուրդ» հոդվածում ասվում է հետևյալը. «Հայերի ապստամբության նկատմամբ վախը չէր, որ շարժման մեջ դրեց երիտթուրքերին, այլ հայերի նկատմամբ նախանձն էր, ընչաքաղց ու մոլեռանդ ռասայական ատելությունը՝ նստած թուրքի մեջ, որը հավատացած է, թե իր իրավունքն է մորթել, կոտորել այդ մարդկանց: Մի փոքր ապստամբությունը սահմանից հեռու ցանկալի առիթ էր իրագործելու իրենց մշակված ծրագիրը, մանավանդ բոլորը զբաղված էին պատերազմով»⁴³:

Ուրֆայում գերմանական միսիայի ներկայացուցիչ Բրունո Էքարտը, որ Մեծ եղեռնի ականատեսն ու վկան էր, իր «Ապրած

³⁹ Մանուկ Գ. Ծիզմեճեան, Խարբերդ եւ իր գաւակները, Ֆրեզնո, 1955, էջ 567:

⁴⁰ Հրաչիկ Միմոնյան, Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում, (1909թ. ապրիլ), Երևան, 2009, էջ 35:

⁴¹ Արշակ Ալպոյաճեան, Պատմութիւն Կեսարիոյ Հայոց, Կ. Բ., Գահիրէ, 1937, էջ 1440-1441:

⁴² Հայերի ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1991, էջ 38:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 36:

օրերս Ուրֆայում» գրքում ներկայացնում է 1915 թվականին Օսմանյան կայսրությունում, Հյուսիսարևմտյան Միջագետքի դարավոր Եդեսիայի (Ուրֆայի) գաղթօջախի՝ եդեսահայության հերոսական ինքնապաշտպանության, նրան նախորդող և հաջորդող ողբերգական եղելությունների մանրամասները. «Երբ շրջում ես քաղաքի հայկական թաղամասում և տեսնում ավերակները, մինչև մերկ պատերը կողոպտված բնակարանները, չես կարողանում զսպել այն տխուր միտքը, որ հայ ժողովուրդը, մոտ 2000 հոգի թուրքական ընչաքաղցության զոհ է դարձել»⁴⁴։ Իր այս գրքի մեկ այլ հատվածում Բրունո Էքարտը գրում է. «Անցնելով Ռաս-ուլ-Ալնում ապրող չեքեզների խրճիթները՝ իմ աչքով եմ տեսել, լցված էին հայերի ունեցվածքով։ Ինչպես ամենուրեք թուրքական կայսրությունում, այստեղ նույնպես, հայերը թուրքական անսահման ընչաքաղցության զոհը դարձան»⁴⁵։

Իրապես, մահմեդականների կողմից հպատակ քրիստոնյա ժողովուրդներին կողոպտելը միանգամայն բնորոշ էր օսմանյան հասարակությանն առհասարակ և նպաստել է կոտորածների սանձազերծմանը։ Հայերի հարստությանը տիրանալու թուրքերի ձգտումը թուրքական լայն զանգվածների մոտ ուժեղացավ մանավանդ 1914 թվականի հոկտեմբերից հետո, երբ Օսմանյան կայսրությունը ներքաշվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ։ Թուրք թշվառ բազմություններն իրենց առօրյա տագնապներից ազատվելու դյուրին միջոց էին տեսնում տեղահանված հայերի լքած տներին, կարասիներին, սննդամթերքին և բազմատեսակ հարստություններին տիրանալու հնարավորության մեջ։

Հալեպի Գաղթականաց տեսչության նախկին գլխավոր քարտուղար Նայիմ բեյը վկայում է. «Պատերազմը հազիւ

սկսած՝ արդեն անգոր եղող Թուրքիոյ մէջ ծայր տուին անօթութիւնն ու թշուառութիւնը։ Այդ թշուառները խաբել, կշտացնել պէտք էր, եւ ասիկա ալ՝ հայերուն թողնուելիք դրամը կարող էր իրականացնել։ Էրզրումի, Պիթլիսի, Տիարքեքիի, Մամուրէթ իւլ Ազիզի, Սվազի նահանգներուն մէջ՝ հայոց ջարդն ու ինչքերուն կողոպուտը սկսաւ։ Այս գրադումը ժողովուրդին ամէն բան մոռացնել կու տար։ Սուրիան եւ Միջագետքի դաշտը, ճամբաները, Սուրիոյ անապատները հայերով լեցուեցան։ Դարերու ընթացքին պատուաբեր ջանքերով շահած հայոց ահագին հարստութիւնը իր ամբողջ շքեղութեամբ և մեծութեամբ կորսուած էր։ Ինչ որ կը մնար՝ պիտի կորէր այդ անապատներուն մէջ, որոնց ժողովուրդը շուտով հասկցաւ թէ այդ գաղթականի կարաւանները իբրեւ զոհ կը դրկեն իրենց»⁴⁶։

Հարուստ կողոպուտի հեռանկարը լայն զանգվածների և համախոհների մեծ բանակ հավաքագրեց երիտթուրքական իշխանությունների շուրջը⁴⁷։ Սվազում Իտալիայի առաքելության պատվիրակ Վիլլարին Կոստանդնուպոլսում Իտալիայի բարձրագույն կոմիսար Մայստային Սվազից 1919 թվականի նոյեմբերի 15-ի զեկուցագրում հայտնում էր, որ 1915-1916 թվականների կոտորածին մասնակցում էին երկրի բոլոր խավերն ու բնակչության բոլոր շերտերը⁴⁸։

Հայերի տեղահանությունից լայն չափով օգտվելու էին օսմանյան տնտեսության մեջ դեռևս անեական դերակատարություն ունեցող և նոր ձևավորվող թուրք փոքր, միջին և մեծ

⁴⁶ Արամ Անտոնյան, Մեծ ոճիրը։ Հայկական վերջին կոտորածները եւ Թալեադ փաշա, Պոսթըն, 1921, էջ 246։

⁴⁷ Արշակ Ալաոյաճեան, Պատմութիւն Կեսարիոյ Հայոց, հ. Բ., Գահիրէ, 1937, էջ 1440։

⁴⁸ Արամայիս Բալոյան, Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության պատմական դիվանագիտական արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913-1923 թթ., հ. Բ., Երևան, 2010, էջ 80։

⁴⁴ Բրունո Էքարտ, Ապրած օրերս Ուրֆայում, Երևան, 1990, էջ 57։

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 63։

առևտրական բուրժուազիայի ներկայացուցիչները: Նրանք կարող էին ոչ միայն տիրանալ հայերի թողած ունեցվածքի կարևոր մասին և բազմապատկել իրենց հարստությունը, այլև մեջտեղից վերացնել հայ առևտրականներին և առանց հզոր մրցակցի տեղ դառնալ առևտրի ասպարեզին և հետագայում արդեն՝ երկրի տնտեսությանը⁴⁹:

Երիտթուրքերի վարչակազմը հայերի լքյալ գույքերը հանձնեց տեղահանված հայերի բնակավայրերի իշխանություններին, նախարարություններին, շռայլորեն տրամադրեց շենքեր և հողատարածքներ, իսկ փոխարենը գտավ համախոհների հսկա բանակ և ստացավ նրանցից աջակցություն՝ հայերի բնաջնջումն իրականացնելու համար: Վարչակազմն, այսպիսով, զնեց քաղաքների վերնախավին, շահագրգռեց լայն խավերին և այս կերպ ստեղծեց նոր բուրժուազիա: Թուրք հին ու նոր միջին խավը կրկնակի շահեց հայերի բնաջնջումից և նրանց ունեցվածքի կողոպուտից: Նրանք հարստացան՝ տիրանալով հայերի ունեցվածքին և ազատվեցին նրանց մրցակցությունից⁵⁰:

Հայերի ունեզրկմամբ շահագրգիռ էին նաև երիտթուրքական իշխանությունները: 1910 թվականին Սալոնիկում կայացած երիտթուրքերի համագումարի, ինչպես նաև հաջորդ՝ 1911 թվականի հոկտեմբերին կայացած կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի հատուկ նիստի որոշումներով կայսրության կառավարական շրջանները օրենքներ և միջոցառումներ էին մշակում հայ ժողովրդի բնաջնջման և նրանց գույքերի բռնագրավման վերաբերյալ⁵¹:

⁴⁹ Լևոն Չոբիսեան, Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, Գ. հտը, Պէյրոս, 1975, էջ 354-355:

⁵⁰ Uğur Ümit Üngör and Mehmet Polatel, Confiscation..., p. 167.

⁵¹ Հովհաննես Ինճիկյան, Օսմանյան կայսրության անկումը: Սոցիալ-տնտեսական ակնարկ, Երևան, 1984, էջ 300:

Բոլոր հայերի ոչնչացումն առանց դասակարգային խտրականության երիտթուրքերին հնարավորություն էր ընձեռում հափշտակել նրանց նյութական արժեքները՝ հիմնավորելով դա այն բանով, որ զոհված հայերը օսմանյան քաղաքացիներ են, ուստի նրանց ունեցվածքը որպես ժառանգություն պետք է անցնի թուրքական պետությանը⁵²:

1915 թվականի փետրվարի 18-ին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն Ադամայի պատվիրակ Ջելալ բեյին ուղղված նամակում հայտում էր, որ հայերի կոտորածի կարգադրությունը կառավարությունը կուսակալներին և բանակի հրամանատարությանը հայտնել է և պետք է անհրաժեշտ բոլոր բացատրությունները տա: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության բոլոր պատվիրակները իրենց գտնված վայրերում պետք է հետամուտ լինեն այս կարգադրության իրականացմանը: Հայերի թողած գույքերը «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության ընդարձակման ու հզորացման և հայրենասիրական նպատակներով ծախսելու պայմանով առաջիմ կառավարությունն իրեն հարմար պայմաններով այդ գույքերը պետք է գրավի և պահի: Այդ առիթով ծանոթացեք կազմակերպվելիք հանձնաժողովների կատարելիք գործողության մասին հրահանգներին և զեղծումների պարագայում տեղյակ պահեք կուսակալներին և մեզ՝ կենտրոնին»⁵³:

Առաջին համաշխարհային պատերազմից առաջ Օսմանյան կայսրությունը սնանկության էր մատնված: Ֆրանսիայից պարտք վերցրած 500 միլիոն ֆրանկը ծախսվել էր Բալկանյան պատերազմում: Սալոնիկի նման նավահանգիստը անցել էր հույներին: Բուլղարները գրավել էին երկրի եվրոպական մասը:

⁵² Ռուբեն Սահակյան, նշվ. աշխ., էջ 367:

⁵³ Արամ Անտոնյան, նշվ. աշխ., էջ 129-133:

Թուրք իշխանությունների միակ հույսը հայերի հարստությանը տիրանալն էր, որը հնարավոր էր միայն նրանց բնաջնջելով:

Իրապես, Օսմանյան կայսրությունը կբաժնվեր արտաքին ահռելի պարտքերի տակ, որոնք սպառնում էին երկրի անկախությանը: 1914 թվականին արտաքին վարկերի գումարը հասել էր 64 միլիոն ֆունտ ստեռլինգի: Նշված գումարի 45,4%-ը պատկանում էր Գերմանիային, 25,9%-ը՝ Ֆրանսիային, և 16,9%-ը՝ Անգլիային: Մնացած 12,8%-ը բաժանվում էր Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Բելգիայի, Իտալիայի, Հոլանդիայի և այլ պետությունների միջև⁵⁴: Պետության արտաքին ահռելի պարտքին գումարվել էին պատերազմական մեծագումար ծախսերը⁵⁵: Պետք էր տիրանալ հայերի հարստությանը և դրա հաշվին վճարել պարտքերը և հոգալ պատերազմական մեծագումար ծախսերը: Հայերի հարստությանը պետական դատարկ զանձանակը լցնելու և թուրք պաշտոնյաների անձնական հարստությունը բազմապատկելու նպատակին՝ 1912-1913 թվականների Բալկանյան պատերազմներից հետո գումարվեց նաև թուրք զաղթականների բնակության հարցը: Տեղահանված հայերի լքած տները թուրք վտարանդիներին հանձնելը համարվում էր տվյալ հարցի լուծում⁵⁶:

Հայ ժողովրդի անհատական և հավաքական ունեցվածքի յուրացումը պետության կողմից ծրագրված լինելու մասին վկայություններ կան թե՛ վերապրողների հուշերում, թե՛ Օսմանյան կայսրության տարածքում գործած օտար դիվանագետների զեկուցագրերում, թե՛ ականատեսների վկայություններում և թե՛ թուրքական աղբյուրներում, որոնք հաստատում են, որ երիտթուրքական կառավարության կողմից հայերի

ունեզրկումը հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագրում եղել է կարևոր գործոն և դրդապատճառ:

Այսպես, Օսմանյան կայսրությունում իտալահպատակների պաշտպանության հանձնակատար Տալյանին Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին Կոստանդնուպոլսից 1915 թվականի հոկտեմբերի 9-ին ուղարկած հեռագրում հայտնում է. «Ի լրումն «Տեղահանության մասին» օրենքի, օսմանյան կառավարությունը 1331 թվականի (1915) սեպտեմբերի 13-ին ընդունեց մեկ այլ օրենք, որով վարչակազմը կարգադրում էր բռնագրավել տեղահանվածների ունեցվածքը: Իրականում տեղահանվածներից բռնագրավված գույքն ըստ բնույթի բաժանվում է գույքի և ֆինանսների նախարարությունների միջև, որոնք, այդ գույքի տիրոջ ունեցած պարտքերը գույքի արժեքից վերցնելով, մնացորդը պետք է [իր] վերադարձնեն տիրոջը: Այդ օրենքը կեղծավորություն է՝ տեղահանվածների գույքին տիրանալու համար, քանզի տեղահանվածների մեծ մասն իրենց ընտանիքներով ճանապարհին բնաջնջվում են, ուստի ոչ ոք մնացորդային գումարը ետ ստանալու պահանջ չի ներկայացնի»⁵⁷:

Կոստանդնուպոլսում Ֆրանսիայի դեսպանատան արխիվապահներ Ռոբեր դյու Գարդին և Բոդուն արտաքին գործերի նախարար Դելկասենին Կոստանդնուպոլսից 1915 թվականի հոկտեմբերի 2-ի զեկուցագրում հաղորդում են. «Հելսինկի» այսօր (29 սեպտեմբերի, 1915, թիվ 117) տպագրում է նախնական օրենքի մի բնագիր, որը վերաբերում է «այլ վայրեր տեղափոխված անձանց» ունեցվածքներին, պարտքերին և հավատարմագրերին: Եթե այդ հրամանագրի արտահայտություններն ընդունենք ամենայն ճշգրտությամբ, ապա կտես-

⁵⁴ Հովհաննես Ինճիկյան, նշվ. աշխ., էջ 294:

⁵⁵ Նույն տեղում:

⁵⁶ Տոլգա Էրեն, Անատոլիայում մի ուրվական է պտտվում, Դրոշակ, Երևան, 2009, Դ., էջ 29:

⁵⁷ Արամայիս Բաղդյան, Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության պատմական դիվանագիտական արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913-1923թթ., հ. Ա., Երևան, 2008, էջ 175-176:

նենք, որ այն հանգում է բացակայողների կատարյալ և պարզունակ կողոպուտին»⁵⁸:

Տեղեկանալով «Լքյալ գույքերի մասին» օրենքի ընդունման մասին «Deutsche Bank»-ի տնօրեն Արթուր ֆոն Գվինները հեզմանքով նշել է, որ այս օրենքի տասնմեկ հոդվածների բովանդակությունը հանգում է տեղահանված հայերի ամբողջ ունեցվածքի բռնագավթմանը և կառավարության իրավունքի հաստատմանը՝ իր հայեցողությամբ տնօրինելու հայերի հաշիվներում եղած գումարները⁵⁹:

Ավստրո-հունգարական զինվորական կցորդի 1915 թվականի մայիսի 19-ի զեկուցագրում ասվում է. «Թուրքական կառավարությունը այս արքայի ձեռնարկել է ոչ թե հայկական ապստամբությունը ճնշելու, այլև Մակեդոնիան և Լիբիան կորցնելու հետևանքով հացից զրկված թուրք պաշտոնյաներին ապահովելու համար»⁶⁰:

Հալեպում ԱՄՆ-ի հյուպատոս Ջես Բ. Ջեկսոնը դեսպան Հենրի Մորգենթաուին ուղղված 1915 թվականի օգոստոսի 19-ի իր զեկուցագրում հայտնում է. «Այնքապի հայ համայնքն ամենահարուստն է ամբողջ կայսրությունում, և այստեղ լավ հնարավորություն է ստեղծվում թալանի համար: Քաղաքացիների տնային իրերը թողնվել են, և հենց առաջին կողոպտիչը կարող է տանել դրանք: Քանի որ քաղաքի վաճառականներից շատերը հայեր են, թալանվում են նաև նրանց խանութները: Սա հսկայական թալանի ծրագիր է, ինչպես նաև ազգի բնաջնջման ուղղությամբ մի վերջին հարված»⁶¹:

Անգլիական տեղեկատվական ծառայության՝ 1915 թվականի մայիսի 5-ին Աթենքից ռազմական նախարարությանը հղած զեկուցագրում ասվում է. «Հայերի ձերբակալությունները շարունակվում են առ այսօր: Ադրիանապոլսում ևս տեղի են ունեցել բազմաթիվ ձերբակալություններ: Պատճառներն անհայտ են: Հավանաբար, բուն պատճառն այն է, որ թուրքերը ցանկանում են կորզել հայերի փողերը և նրանց ունեցվածքի բռնագրավման հարցում չունենալ այլևս ոչ մի խոչընդոտ»⁶²:

Էրզրումի ռեզենտ Շոյբներ-Ռիխտերի՝ Կոստանդնուպոլսում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմին ուղղված 1915 թվականի մայիսի 22-ի գաղտնի զեկուցագրում ասվում է. «Հայերի լքած գյուղերը գրավում են մուհաջիրները (ռազմաճակատի գյուղերից եկած թուրք վտարանդիները): Հենց նրանք էլ շատ տեղերում թալանում են հայերի սեփականությունը: Կարելի է ենթադրել, որ ի սկզբանե տեղահանման նպատակը երևի թե դա է եղել՝ տեղ ճարել վտարանդիների համար»⁶³:

Թուրքիայում իտալահպատակների պաշտպանության հանձնակատար Տալյանին Իտալիայի արտաքին գործերի նախարար Սոննինոյին Կոստանդնուպոլսից 1915 թվականի հոկտեմբերի 31-ի հեռագրում հայտնում էր. «Տեղահանված հայերի ունեցվածքը հանձնվում է դատարկված պետական գանձարանին, բայց առավել հաճախ, դրանք լրացնում են թուրք պաշտոնյաների մասնավոր ունեցվածքը»⁶⁴:

⁵⁸ Արթուր Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 196:

⁵⁹ Յուրի Բարսեղով, նշվ. աշխ., էջ 6:

⁶⁰ Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (Փաստափոթերի ժողովածու) (1915-1918թթ.), Երևան, 2004, էջ 18:

⁶¹ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին, Երևան, 2004, էջ 55:

⁶² Արթուր Պեյլերյան, նշվ. աշխ., էջ 86:

⁶³ Վոլֆգանգ Գուստ, Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916: Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերը, Երևան, 2005, էջ 54:

⁶⁴ Արամայիս Բաղդյան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 191:

Յոհաննես Լեփսիուսը հայտնում էր հետևյալ ամփոփիչ տեսակետը. «Այսպիսի մեծ չափերի հասնող ավազակությունը, որն իր նմանը չունի պատմության մեջ, կարելի է պատկերացնել միայն թուրքական իրավակարգում»⁶⁵: Մեկ այլ գրքում Յոհաննես Լեփսիուսը արձանագրում է. «Աքսոբյալները պարտավոր էին իրենց ամբողջ ունեցվածքը, տները, հողամասը, ընտանի կենդանիները, տնային և գյուղատնտեսական գործիքները բողոքել տեղում: Տեղահանումը միաժամանակ հայ ժողովրդի ունեցվածքի բռնագրավումն էր»⁶⁶:

Ավելին, ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորգենթաուն գրում է. «Տարագրումի ճշմարիտ նպատակն էր գողութիւնը և քանդումը, անիկա իրապէս բնաջնջումի նոր մեթոտ մըն էր: Երբ օսմանեան իշխանութիւնք հրաման տուին այս տարագրութեանց, անոնք պարզապէս վճիռը արձակած եղան ամբողջ ցեղի մը մահուան. այդ իշխանութիւնները շատ աղէկ կը հասկնային այս բանը, եւ մեր խոսակցութիւններում մէջ չէին ջանար ծածկել զայն»⁶⁷:

Ուրֆայում գերմանական միսիայի ներկայացուցիչ Բրունո Էքարտը գրում է. «Մեծ կողոպուտից հետո քաղաքում և նրանից դուրս ամիսներ շարունակ գողացված ապրանքների աշխույժ առևտուր էր տեղի ունենում: Անշուշտ, ավարի արժեքավոր մասը կառավարությունը վերցրել էր և ամեն օր աճուրդով վաճառք էր կազմակերպում՝ զարմանալիորեն ցածր գներով, և ապրանքները վաճառում էին միայն թուրքերին: Ժամանակի ընթացքում հայ բնակչության ունեցվածքն անցավ մահմեդա-

կաններին, և այդպիսով նրանք հասան մարդկանց բնաջնջման գլխավոր նպատակին»⁶⁸:

Հայոց ցեղասպանություն վկա, գերմանացի գրող Հարրի Շթյուրմերը գրում է. «Այն ատեն է որ «այլուր փոխադրված անձեր» նկատեցան անոնք, ինչպես կը կոչէին քնքշօրէն վերնագիրը այն «առժամեայ օրէնքին», որ կատարեալ իրաւունք կուտար փոխադրուողներու լաւագոյն ազարակները Իթքիհատի կառավարութեան տրամադրութեան տակ դնելու: Այս կերպով այս քոմիտէն եռանդագին կը գործադրէր երկրին «ներսը գաղթականներով լեցնելու» սկզբունքը զուտ թուրք տարրերով: Որովհետեւ այդ մէթոդով, գլխաւոր նպատակը, բռնի ազգայնացումը երկրին, որ մինչեւ այդ բնակեցւած էր զանազան ցեղի ժողովուրդներով, կատարելապէս իրականանալի էր: Եւ մինչդեռ Անատոլում կը պարպւէր այդ ամէն տարրերէն որ կը ներկայացնէին մինչեւ այդ վայրկեանը յառաջադիմութիւնը, մինչդեռ քաղաքներ ու գիւղեր եւ տարագրեալներու ծաղկեալ դաշտերը իբրեւ աւար կը մնային անբնակացած մուսաճիրներու աւազակախմբերուն անփոյթ ու մոլեռանդ իսլամ գաղթականներու ձեռքը»⁶⁹:

Հայոց ցեղասպանության մեջ հայերի ունեզրկման նպատակի կարևորությունն է ապացուցում նաև այն փաստը, որ կոտորածի ենթակա առաջին խմբերը կազմվում էին մտավորականներից, հոգևորականներից և կուսակցականներից: Իսկ նրանց ճակատագրին հետևող երկրորդ խմբաքանակը, որպես կանոն, ունևոր դասն էր⁷⁰: Այս տեսակետից տիպական է Խարբերդում կատարվածը: 1915 թվականի հունիսի

⁶⁵ Յոհաննես Լեփսիուս, նշվ. աշխ., էջ 172:

⁶⁶ Յոհաննես Լեփսիուս, Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918 թթ., Երևան, 2006, էջ 23:

⁶⁷ Հենրի Մորգենթաուն, Դեսպան Մօրկընթաունի պատմածները, Կ.Պոլիս 1919, էջ 302-303:

⁶⁸ Բրունո Էքարտ, նշվ. աշխ., էջ 57-58:

⁶⁹ Հարրի Շթյուրմեր, Պատերազմի երկու տարիներ Պոլսի մեջ, Ժողովուրդի ձայնը, 1919, 20 յունուարի-2 փետրուարի:

⁷⁰ Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները (Գիտագործնական միջազգային գիտաժողով) Կիպրոս-Նիկոզիա, ապրիլի 18-19, 2008 թ., Գիտական զեկուցումների ժողովածու, Երևան, 2009, էջ 190:

15-ին կազմակերպվեց երկրորդ խմբի՝ 300 հոգուց բաղկացած հարուստների տեղահանությունը: Նախապես հայ մեծահարուստներից թուրքերը գումարներ էին վերցրել աքսորից ազատելու համար, սակայն նրանց նույնպես տեղահանեցին: Նրանց ձեռքին կային պաշտոնական գրություններ՝ տրված Խարբերդի կուսակալությունից և օսմանյան խորհրդարանի երեսփոխաններից, որոնք հավաստիացրել էին հայերի կյանքի ապահովությունը: Քարավանի պահապան սպաները պաշտպանության համար 400 օսմանյան ոսկի էին պահանջել: Տղամարդիկ, կանայք, երեխաները հեծել էին ձիեր ու ջորիներ, կանայք կրում էին ֆրանսիական շրջագգեստներ, գլխներին պահել էին ասեղնագործ հովանոցներ, իսկ սպասավորները տանում էին կովեր, որպեսզի աղաների երեխաները ճանապարհին թարմ կաթ խմեն: Խարբերդից մի քանի կիլոմետր անց, հենց առաջին կիրճում բոլորին սրախողող արեցին: Արդյունքում, ոսկեղենը, թանկագին քարերը, փողը բաժին հասավ բարձրաստիճան ջարդարարներին, իսկ շարքային մարդասպանները յուրացրեցին զոհերի հագուստը, կահկարասին ու անասունները⁷¹:

Կ.Պոլսում 1915 թվականի ապրիլի 24-ին հայ մտավորականության ձերբակալությանը հաջորդեց այստեղ գտնվող գավառացի հայ մեծահարուստ վաճառականների ձերբակալությունն ու աքսորը: Ձերբակալվածների թիվն անհամար էր⁷²:

Բուլղարիայի Թագավորության լիազոր նախարար դոկտոր Ն. Կոլուշևը Բուլղարիայի նախարարների խորհրդի նախագահ դոկտոր Վ. Ռադոսլավովին՝ Կոստանդնուպոլսից Սոֆիա առաքած 1915 թվականի սեպտեմբերի 28-ի նամակում հայտնում է.

⁷¹ Մանուկ Գ. Ճիզմենան, նշվ. աշխ., 567:

⁷² Ռենե Բինոն, Հայերու բնաջնջումը: Գերմանական մեթոդ-թուրքական գործելակերպ, Բ. տպգ., Կ.Պոլիս, 1919, էջ 31:

«Թուրքական իշխանությունները ձերբակալել և Կ.Պոլիս են բերել Ադրիանապոլսի հայտնի և մեծահարուստ հայերին, որոնց մեջ են Կարաաղաջից Գույումճյանը և Ղարիբյանը: Դա արվել է նրանց ունեցվածքը բռնագրավելու նպատակով»⁷³:

Սեբաստիայում առաջին հերթին տեղահանվեցին մեծահարուստ հայերը⁷⁴: Երզնկայից տեղահանված առաջին քարավանները նույնպես կազմված էին քաղաքի հայ մեծահարուստներից⁷⁵: Կարնո հայության բռնագաղթի առաջին քարավանը կազմված էր շուրջ 40 հարուստ հայ ընտանիքներից⁷⁶: Կեսարիայի պատերազմական ատյանի կողմից աքսորի դատապարտվեցին թալասցի 16 ամենահարուստ հայերն իրենց ընտանիքներով: Ինչպես բոլոր քարավաններն, այս մեկն էլ ողբերգական վախճան ունեցավ: Ուղեկցող ոստիկանները բոլորին գնդակահարելուց հետո կողոպտեցին նրանց հարյուրավոր ոսկիները, թանկարժեք իրերն ու գորգերը⁷⁷:

Ահա, Ադանայում Գերմանիայի հյուպատոսության կողմից հայ ժողովրդի դեմ երիտթուրքական կառավարության հայերի նկատմամբ բռնի գործողությունների մասին կատարված գրառումներից, որը 1915 թվականի սեպտեմբերի 24-ին առաքվել է Գերմանիայի ռեյսսկանցլեր Բեթման ֆոն Հոլվեգին. «Ադանայի խոշոր առևտրականներից ոմն Մանուկ Շահբազյանի ընտանիքին միացան նաև այլ հայեր, որոնցից կազմվեց 33 սայլերից բաղկացած քարավան: Երեկոյան նրանք թուրք ավազակների կողմից ենթարկվեցին հարձակման: Քանի որ

⁷³ Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում Բուլղարիայի դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո, Երևան, 1996, էջ 34:

⁷⁴ Գուժկան Սեբաստիոյ (Կ. Գաքիկեան), Եղեռնապատում Փոքրոն Հայոց եւ Նորին Սեժի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթըն, 1924, էջ 99:

⁷⁵ Գ. Միրմենեան, Երզնկա, Գահիրե, 1947, էջ 275:

⁷⁶ Ղազար-Չարըզ, Յուշամատյան Բարձր Հայքի Կարինապատում, Պէյրուք, 1957, էջ 481:

⁷⁷ Թորոս Մ. Մատաղենան, Յուշամատեան Թոմարգայի, Պէյրուք, 1959, էջ 291:

սայլերով մեկնող հայերը առանց որևէ կասկածանքի ունևորներ էին, ուստի մահմեդական ավազակները առաջին հերթին հարձակվում էին նրանց վրա և որոշ պարագայում թալանելուց հետո սպանում նրանց»⁷⁸:

Հայերի ունեցվածքի ծրագրված թալանի մասին է վկայում գերմանական մամուլի առջև Յոհաննես Լեփսիուսի ելույթի և Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարության առարկության վերաբերյալ Բեռլինի «Magdeburger Zeitung» թերթի խմբագրության 1915 թվականի հոկտեմբերի 12-ի հաշվետվությունը. «Ամերիկայի դեսպանը Թալեաթին առաջարկել է բացի նավով Ամերիկա գնացած 7000 հայերից, մնացած բոլոր հայերին էլ տանել Ամերիկա, նույնիսկ մի ամբողջ միլիոն, քանի որ այդ աշխատասեր ու գործարար բնակչությանը կարելի է օգտագործել այն կողմում: Թալեաթ փաշան խոսել է Էնվերի հետ, բայց նա հայտարարել է. «Այդ դեպքում կտեղափոխվեն հարուստները, իսկ այստեղ կմնան աղքատները»: Ջեկուցողի (Յոհաննես Լեփսիուս) կարծիքով, խոսքը ունևոր հայերի ծրագրավորված թալանի մասին է, որոնք ամենուրեք՝ հույների և հրեաների հետ իրենց ձեռքում են պահում առևտուրն ու արհեստը: Այդ իսկ պատճառով տեղահանման հետևանքը նախ և առաջ կլինի Անատոլիայի տնտեսական աղետը, իսկ այդ կերպ ինքն (Օսմանյան կայսրությունը) իրեն տնտեսապես կկործանի»⁷⁹:

Հենրի Մորգենթաուի՝ հայության մի հատվածին փրկելու մասին Թալեաթին արած առաջարկը ահա թե ինչպես է ներկայացնում և մեկնաբանում ավստրիացի դիվանագետ Թրաուսմանսդորֆը Կ.Պոլսից՝ 1915 թվականի հոկտեմբերի 13-ին

⁷⁸ Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների զեկուցագրերում (1915-1918), Երևան, 2004, էջ 81-82:

⁷⁹ Վոլֆգանգ Գուստ, նշվ. աշխ., էջ 255:

Վիեննա ուղարկած իր զեկուցագրում. «Սկզբում Թալեաթ փաշան ընդունեց այդ առաջարկը: Թալեաթը, որը ոչինչ ավելի չէր տենչում, քան որքան հնարավոր է կրճատել հայերի թիվը թուրքական կայսրությունում, սկզբում հայտնեց, որ համաձայն է ամերիկյան գաղափարին: Այնուհանդերձ, թուրքերն այժմ սկսեցին հարուցել ամենատարբեր դժվարություններ: Պարոն Մորգենթաուի կարծիքով, թուրքական պետական գործիչները վախենում են, որ զանգվածային արտագաղթի միջոցով լայն հասարակությանը կհասցեն հայերի դեմ ձեռնարկած միջոցառումների մասին անհաճո մանրամասներ, և որ աշխարհն ավելի քան այժմ, կգրադվի Փոքր Ասիայի խորքում տեղի ունեցող դեպքերով: Թուրքական կողմից պահանջվում է, որ յուրաքանչյուր հայ իր մեկնումից առաջ ստորագրությամբ պարտավորվի այլևս երբեք ոտք չդնել թուրքական տարածք: Բացի դրանից, հայերը, ըստ թուրքական պարտադրանքի, ստիպված են հեռանալ երկրից առանց որևէ միջոցի»⁸⁰:

Թալեաթ և Էնվեր փաշաների նպատակը հայերի բնաջնջումն էր: Նրանք մերժեցին հայերին Ամերիկա տեղափոխելու Հենրի Մորգենթաուի առաջարկը, քանզի հայերը կարող էին հարց բարձրացնել և իրենց լքյալ գույքերի հատուցում պահանջել⁸¹:

Այսպես, ունեզրկելով մի ամբողջ ժողովրդի, տիրանալով նրա դարերի քրտինքով և տքնությամբ ստեղծված ունեցվածքին՝ թուրքական իշխանությունները հետագայում կարողացան լուծել պետությանը և թուրքերի ազգային անվտանգությանը սպառնացող բազմաթիվ հարցեր: Նախ, հայերի հարստու-

⁸⁰ Արտեմ Օհանջանյան, 1915 թվական. անհերքելի վկայություններ, Երևան, 1997, էջ 108:

⁸¹ Լեոն Երկանեան, Յուշեր և փուշեր, Իզմիրի անցած օրերէն, Մատենադարան, Արշակ Ալպոյանյանի ֆոնդ, թղթ. 8, վավ. 21/13:

թյան հաշվին թուրքական իշխանությունները լցրեցին իրենց դատարկ պետական գանձանակը, հոգացին պատերազմական մեծագումար ծախսերը, վճարեցին արտաքին պարտքերի զգալի մասը: Երիտթուրքական, հետագայում արդեն՝ քեմալական և հանրապետական իշխանությունները տնտեսական ասպարեզից վերացրին իրենց հզոր մրցակցին, նրա ինչքերի, անհատական շարժական և անշարժ գույքերի յուրացումով ստեղծեցին ազգային կապիտալ: Այսօրվա թուրքական տնտեսությունը հենված է հայերից բռնագրավված ունեցվածքի վրա:

ԹՈՒՐԷԻԱՅԻ ԿՈՂՄԻՅ ԷԷՍՊՐՈՊՐԻԱՅՎԱՄ ՇԱՅԵՐԻ ԳՈՒՅՔԻ ԳՆԱՇԱՏՄԱՆ ԵՎ ԴՐԱՆՅ ԴԻՄԱՅ ՏՐՎՈՂ ՓՈԽՇԱՏՈՒՅՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՄԱՐԲՈՒԻ ՓԱՏՏԱՐԿՆԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ

«Էքսպրոպրիացիա» բառը առաջացել է 16-րդ դարի վերջում միջնադարյան լատիներեն «*expropriat*» բառից (սեփականատիրոջից վերցված կամ առգրավված)՝ «*expropriare*» բայից՝ «*ex*»-ից որը նշանակում է դուրս (ից) + «*proprium*»-ը, որը նշանակում է գույք՝ «*proprius*»-ի (սեփականի) եզակի չեզոք ձև¹: Ըստ Օքսֆորդի բառարանների (Oxford Dictionaries) էքսպրոպրիացիան սահմանվում է հետևյալ ձևով. «(պետության կամ պետական մարմնի կողմից) սեփականատիրոջից (գույքի) առգրավում հանրային շահի կամ օգուտի համար»²: Էքսպրոպրիացիան նաև համարվում է համապատասխան պետական ատյանների կողմից գույքի կամ դրա իրավունքների առգրավումը (վերցնելը), որը հաճախ տեղի է ունենում հարկադիր օտարման ճանապարհով³: Աբդալան և Թիլլերը (2003թ.)⁴ առանձնացնում են երկու տեսակի էքսպրոպրիացիա՝ ուղղակի և անուղղակի: Ուղղակի էքսպրոպրիացիայի ժամանակ տեղի է ունենում պետության կողմից մասնավոր

¹ Oxford Dictionaries, Oxford University Press. Available at: <<http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/expropriate>, last accessed: April 6, 2015.

² Նույն տեղում:

³ Wex, free legal dictionary and encyclopedia sponsored and hosted by the Legal Information Institute at the Cornell Law School, <<https://www.law.cornell.edu/wex/expropriation>>, last accessed: April 6, 2015.

⁴ Abdala, Manuel and Spiller, Pablo (2003). "Damage Valuation of Indirect Expropriation in Public Services," Available at: <<http://128.118.178.162/eps/io/papers/0508/0508005.pdf>>, last accessed: April 6, 2015, p.5.

ակտիվների ֆիզիկական առգրավում (takeover), իսկ անուղղակի էքսպրոպրիացիայի ժամանակ պետությունը ադմինիստրատիվ կամ օրենսդրական գործընթացների միջոցով միակողմանի փոփոխում է պայմանագրում նշված պարտավորությունները կամ պայմանները, որի հետևանքով էլ ներդրողը չի կարողանա ստանալ սկզբնական պայմանագրով նախատեսված քվադի ռենտան, իսկ ինքնին անուղղակի էքսպրոպրիացիան (հանրային ծառայությունների հավատարմագրային կառավարման դեպքում) համարվում է ամենատարածված էսպրոպրիացիայի ձևը⁵:

Ինքնին գույքի գնահատման նպատակն ըստ Ալեմուի (2013թ.) դա գույքը կամ սեփականությունը տնօրինելու և օգտագործելու օգտակարության չափի որոշումն է⁶: Դավազաթին 1588թ. արժեքի տեսության բացատրությունը ներկայացնում է հետևյալ ձևով, որ ապրանքների արժեքը կախված է նրանց օգտակարությունից և հազվագյուտ լինելուց, իսկ այս պարագայում ըստ Սբրեպանթիի և Ջամանգնիի (2005թ.) կարևորը ոչ թե բացարձակ օգտակարությունն է, այլ այն օգտակարությունը, որն առնչվում է առկա քանակի հետ: Գույքի արժեքը որոշվում է այն ծառայությունների քանակով, որը վերջինս կարող է տրամադրել մարդու կարիքները բավարարելու նպատակով, և մարդու բարեկեցության փոփոխությունը (ավելացում) կախված է դրանից⁷: Իսկ «գույք» տերմինը, ընդհանուր առմամբ, համարվում է իրավաբանական հասկացու-

թյուն, որն առնչվում է այն կանոնների կամ օրենքների հետ, որոնք կանոնակարգում են մարդկանց ֆիզիկական (շոշափելի ակտիվներ՝ հող, բնական ռեսուրսներ, արտադրված ապրանքներ), ինչպես նաև ոչ ֆիզիկական (ոչ շոշափելի ակտիվներ՝ գյուտեր, պայմանագրի հիման վրա ծագող իրավունք, ֆինանսական պահանջ) առարկաների օգտագործումը և տնօրինումը: Անշարժ գույքը առնչվում է հողի և դրա հետ կապված բարեկարգումների՝ շինությունների սեփականությանը: Անշարժ գույքի սեփականության հետ կապված ծագում են մի շարք իրավունքներ՝ օգտագործելու, վաճառելու, վարձակալության տալու, օտարելու իրավունք կամ դրանցից ոչ մեկից կամ բոլորից օգտվելու իրավունք, իսկ այլ տիպի ակտիվի (բացառությամբ հողի՝ չօգտագործվող կամ բարեկարգված) սեփականությունը համարվում է անձնական գույք, որը բնութագրվում է իր շարժունակությամբ: Այդ իսկ պատճառով գույք հասկացության տակ պետք է հասկանալ կամ անշարժ գույք կամ անձնական գույք: Իսկ գույքի գնահատումը կատարվում է հետևյալ դեպքերում՝ այդ գույքի առք ու վաճառք, վարձակալության դեպքում վարձի մեծության որոշում, վճարվելիք կամ տրամադրվող փոխհատուցման չափի որոշում և այլն⁸: Ինքնին արժեքի և դրա գնահատականի էությունը սուբյեկտիվ է և ըստ Ալեմուի (2013թ.)⁹ անհրաժեշտ է մեկը մյուսից կախված 4 գործոնի առկայություն, որպեսզի գույքը ունենա տնտեսական արժեք՝

1. Օգտակարություն՝ մարդկային կարիքները և պահանջ-մունքը բավարարելու կարողություն,

⁵ Abdala, Manuel and Spiller, Pablo (2003). "Damage Valuation of Indirect Expropriation in Public Services." Available at: <<http://128.118.178.162/eps/io/papers/0508/0508005.pdf>>, last accessed: April 6, 2015, p.5.

⁶ Alemu, Belachew Y. (2013). "Expropriation, Valuation and Compensation in Ethiopia," Academic Dissertation Thesis, Royal Institute of Technology, Stockholm, Sweden, p.38. Available at: <https://www.kth.se/polopoly_fs/1.418707!/Menu/general/column-content/attachment/Fil%201%20Alemu%20final%20main%20text.pdf>, last accessed: April 14, 2015.

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Alemu, Belachew Y. (2013). "Expropriation, Valuation and Compensation in Ethiopia," Academic Dissertation Thesis, Royal Institute of Technology, Stockholm, Sweden, p.38. Available at: <https://www.kth.se/polopoly_fs/1.418707!/Menu/general/column-content/attachment/Fil%201%20Alemu%20final%20main%20text.pdf>, last accessed: April 14, 2015.

⁹ Նույն տեղում, էջ 44:

2. Հազվագյուտ լինելը՝ ներկա կամ սպասվող առաջարկը պահանջարկի նկատմամբ,
 3. Ցանկությունը՝ գնորդի մտադրությունը տնօրինելու այդ ակտիվը
 4. Արդյունավետ գնողունակություն՝ անհատի կամ խմբի կարողությունը շուկայում մասնակցելու նպատակով:
- Իսկ գույքի արժեքի վրա ազդում են ներքո թվարկված չորս ուժերի գուգորդումը ըստ «The-Appraisal-Institute»-ի (2001թ.)¹⁰

1. *Ֆիզիկական ուժեր*՝ մարդու կողմից ինչպես նաև բնակլիմայական գործոններ (արտաքին): Այդ գործոնների շարքում են՝ կլիման, հողի բնութագիրները, ապագա զարգացմանը խոչընդոտող բնության արգելքները (գետեր, սարեր), փոխադրման համակարգը և հանրային ծառայությունների առկայությունը, գույքին շրջապատող անմիջական տարածքի բնութագրիչներ և դրա գրավչությունը:
2. *Տնտեսական ուժեր*՝ առաջարկի և պահանջարկի միջև ֆունդամենտալ կապը, բնակչության տնտեսական կարողությունը բավարարելու իր պահանջները և գնողունակությամբ ամրապնդվող պահանջարկը: Այդ գործոնների օրինակներն են՝ աշխատատեղերի առկայությունը, աշխատավարձի մակարդակը, տարածաշրջանի և համայնքի տնտեսական վիճակը, հիպոթեքային վարկի տոկոսադրույքները և վերջինիս մատչելիությունը, ազատ գույքի առկայությունը, շինարարության փուլում գտնվող գույքի առկայությունը, գոյություն ունեցող գույքի վարձակալության և վաճառքի գները և շինարարական ծախսերը:

¹⁰ Alemu, Belachew Y. (2013). "Expropriation, Valuation and Compensation in Ethiopia," Academic Dissertation Thesis, Royal Institute of Technology, Stockholm, Sweden, p.44. Available at: <https://www.kth.se/polopoly_fs/1.418707!/Menu/general/column-content/attachment/Fil%201%20Alemu%20final%20main%20text.pdf>, last accessed: April 14, 2015.

3. *Քաղաքական և կառավարության ուժեր*՝ սրանք այն ուժերն են, որոնք կարող են մույնիսկ առաջնային համարվել տնտեսական ուժերի համեմատությամբ: Դրա օրինակներից են տեղական կառուցապատման պահանջները, շինությունների նորմերը և կանոնակարգումը, առողջապահական և անվտանգության նորմերը, հարկերը, բնապահպանությանը վերաբերող օրենսդրությունը, սեփականության ձևերի նկատմամբ սահմանափակումները և այլն:
 4. *Սոցիալական ուժեր*՝ բնակչության կազմի փոփոխություն, ինչպես նաև մարդկային գործունեությանն առնչվող ամբողջական սպեկտր: Դրա օրինակներից են՝ բնակչության սեռատարիքային կազմը, ծննդաբերության և մահացության թիվը, վերաբերմունքը կրթության նկատմամբ, կարգու կանոնը, ինչպես նաև այլ բարոյական նորմերը և այլն:
- Քանի որ արժեքն ինքնին սուբյեկտիվ գաղափար է, հետևաբար այն ժամանակի տարբեր պահերին տարբեր կլինի կախված նրանից, թե ինչ նպատակով է այն գնահատվում և ում համար է կատարվում այդ գնահատումը: Արժեքի տարբեր կոնցեպցիաներ գոյություն ունեն, որոնք հիմք են ծառայում արժեքի գնահատման համար և կախված վերջինիս նպատակից և երկրների պատմական ուղուց արժեքի գաղափարը փոխվում է¹¹: Իսկ տնտեսագիտության մեջ ըստ Քիննարդի արժեքավոր լինելը (worth) կարող է համարվել որպես օգտագործման արժեք, մինչդեռ գինը կամ շուկայական արժեքը (price or market value) համարվում է փոխանակման արժեքը, և գույքի գնահատման ժամանակ հիմնականում ուշադրու-

¹¹ Alemu, Belachew Y. (2013). "Expropriation, Valuation and Compensation in Ethiopia," Academic Dissertation Thesis, Royal Institute of Technology, Stockholm, Sweden, p.45. Available at: <https://www.kth.se/polopoly_fs/1.418707!/Menu/general/column-content/attachment/Fil%201%20Alemu%20final%20main%20text.pdf>, last accessed: April 14, 2015.

թյունը շուկայական արժեքի վրա է¹²: Մյուս կողմից ըստ Վյաթթի (2007թ.), այն գործոնները որոնք ազդում են գույքի արժեքի և դրա փոփոխության վրա, կարող են դասակարգվել որպես գույքին հատուկ գործոններ և գույքին չառնչվող գործոններ (ներքին կամ ազգային և միջազգային)¹³:

Ինչ վերաբերում է եկամտի աղբյուր հանդիսացող կամ եկամուտ ապահովող գույքին, ապա բիզնեսի գույքի արժեքը որոշվում է վերջինիս (որպես առանձին տնտեսական միավորի) գործունեության հիման վրա¹⁴: Ըստ Լիբլիխի (1991թ.), եկամտի աղբյուր հանդիսացող ակտիվի՝ կապիտալի կամ մասնավոր ընկերության սեփականատիրոջ համար վերջիններիս արժեքը համարվում է դրամական հոսքերի ապագայում սեփականատիրոջ համար եկամտի ստեղծումը (դրամական հոսքերի ապագայում եկամուտ ստեղծելու գործառույթը), ինչն էլ սեփականատիրոջը թույլ կտա ավելացնելու իր հարստությունը և ավելի բարեկեցիկ կյանքով ապրել¹⁵: Իսկ հարստության ավելացումը լինում է հետևալ կերպ¹⁶:

1. Ընկերության գործունեությունից ստացվող հասույթը:
2. Ընկերության արժեքի բարձրացումը:
3. Ընկերության վաճառքից ստացվող եկամուտ, որը պայմանավորված է այդ ընկերության երկար տարիների գործունեությամբ:

¹² Alemu, Belachew Y. (2013). "Expropriation, Valuation and Compensation in Ethiopia," Academic Dissertation Thesis, Royal Institute of Technology, Stockholm, Sweden, p.45. Available at: <https://www.kth.se/polopoly_fs/1.418707!/Menu/general/column-content/attachment/Fil%201%20Alemu%20final%20main%20text.pdf>, last accessed: April 14, 2015.

¹³ Նույն տեղում, էջ 50:

¹⁴ Lieblich, William C. (1991). "Determining the economic value of expropriated income-producing property in international arbitrations," *Journal of International Arbitration*, Vol. 8, No.1, p.61.

¹⁵ Նույն տեղում:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 61-62:

4. Ընկերության լուծարումից և առանձին ակտիվների վաճառքից ստացվող եկամուտները:

Տնտեսական արժեքի էությունը երկու կարևոր խնդրի հետ է առնչվում¹⁷: Առաջինը՝ տնտեսական արժեքի որոշումը, պետք է ներառի այն սպասումները, որոնք առնչվում են ապագայի հետ, ինչն էլ իր հեթին անորոշության հետ է կապված (իսկ այս ամենը այլընտրանք չունի, քանի որ ակտիվի արժեքից հնարավոր չէ տարանջատել սպասումները, և այդ պատճառով անորոշությունը պետք է հաշվի առնել ապագային վերաբերող գնահատականներ տալիս): Ինչ վերաբերում է երկրորդ խնդրին, ապա քանի որ ապագային վերաբերող գնահատականները ժամանակ առ ժամանակ փոխվում են, հետևաբար փոխվում է նաև ակտիվի արժեքը, և այստեղից էլ պարզ է դառնում որ արժեքը չի կարող համարվել ստատիկ հասկացություն, և այս պարագայում եթե որոշվում է որևիցե գույքի արժեքը, ապա այն վերաբերում է որոշակի ժամանակի պահին (օրինակ՝ էքսպրոպրիացիայի պահին)՝ հաշվի առնելով առկա տեղակտվությունը: Այս դեպքում ըստ Լիբլիխի (1991թ.), արժեքի գնահատման ամենահարմար մեթոդը համարվում է դիսկոնտավորված դրամական հոսքերի մեթոդը, քանի որ դրա նպատակն է հաշվարկել տարբեր ժամանակահատվածներում ակնկալվող դրամական հոսքերի արժեքը ժամանակի որոշակի պահին (գնահատման պահին)¹⁸:

Ըստ Լիբլիխի (1991թ.), եկամտի աղբյուր հանդիսացող կամ եկամուտ ապահովող գույքի էքսպրոպրիացիայի վերաբերյալ դատական հայցերի ժամանակ որպես տնտեսական արժեքի գնահատման այլընտրանք հանդես են գալիս հաշ-

¹⁷ Lieblich, William C. (1991). "Determining the economic value of expropriated income-producing property in international arbitrations," *Journal of International Arbitration*, Vol. 8, No.1, pp. 62-63.

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 72:

վեկշռային արժեքը (book value) և փոխարինման արժեքը (replacement value)՝ որոնք կարող են նաև համարվել այլընտրանքային փոխհատուցման տեսություններ կամ էլ պարզապես արժեքի որոշման ավելի հարմար մեթոդներ¹⁹:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիայում հայերի կողմից տնօրինվող հողի և այլ տեսակի գույքի կամ սեփականության էքսպրոպրիացիային, ապա դրանք վերցվել կամ առգրավվել են անօրինական կերպով բռնի ոչնչացման ամենավատ տեսակի՝ ցեղասպանության միջոցով²⁰: Թուրքիայի կառավարությունը ընդունեց «լքյալ գույքերի» մասին օրենքները հայկական շարժական և անշարժ գույքի էքսպրոպրիացիան ֆորմալացնելու և իրավական հիմնավորում տալու նպատակով²¹: Արդարության ցանկացած պարզ հասկացություն (կոնցեպցիա) միանշանակ պաշտպանում է այն տեսակետը, որ այդ ամբողջ գույքը պետք է վերադարձվեր կամ դրա դիմաց վճարվեր փոխհատուցում Հայոց ցեղասպանությունից հետո²²:

Ըստ Մարքոնեի, էքսպրոպրիացիայի համատեքստում առանձնակի ուշադրություն է դարձվում փոխհատուցմանը, սակայն դարեր շարունակ հարցը հետևյալն է՝ ո՞ր դեպքերում

և ի՞նչ չափով պետք է տրամադրվի փոխհատուցում²³: Ինչ վերաբերում է Օսմանյան կայսրության կամ Թուրքիայի Հանրապետության կողմից էքսպրոպրիացված հայկական գույքի պաշտպանությանը, ապա ըստ հեղինակի այստեղ կարող է տեղին լինել Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի առաջին արձանագրության հոդված 1-ը²⁴: Կոնվենցիայի առաջին արձանագրության «Սեփականության պաշտպանություն» հոդված 1-ում նշվում է հետևյալը՝ «Յուրաքանչյուր ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձ ունի իր գույքից անարգել օգտվելու իրավունք: Ոչ ոքի չի կարելի զրկել իր գույքից, բացառությամբ՝ ի շահ հանրության և այն պայմաններով, որոնք նախատեսված են օրենքով ու միջազգային իրավունքի ընդհանուր սկզբունքներով: Նախորդ դրույթները, այնուամենայնիվ, չեն խոչընդոտում պետության այնպիսի օրենքներ կիրառելու իրավունքին, որոնք նա անհրաժեշտ է համարում՝ իր հիմնական շահերին համապատասխան, սեփականության օգտագործման նկատմամբ վերահսկողություն իրականացնելու կամ հարկերի, կամ մյուս տուրքերի, կամ տուգանքների վճարումն ապահովելու համար»²⁵:

Թուրքիան վավերացրել է այդ կոնվենցիան 1954թ., իսկ Հայաստանը՝ 2002թ.²⁶: Մարքոնե (2014թ.), հիմք է ընդունել այն փաստը, որ այս կոնվենցիան չի կարող տարածվել պետու-

¹⁹ Lieblich, William C. (1991). "Determining the economic value of expropriated income-producing property in international arbitrations," *Journal of International Arbitration*, Vol. 8, No.1, p.64.

²⁰ Alfred de Zayas, Jermaine McCalpin, Ara Papian, and Henry Theriault (2015). "Resolution with Justice: Reparations for the Armenian Genocide," The Report of the Armenian Genocide Reparations Study Group, p.70. Available at: <www.armeniangenocidereparations.info>, last accessed: April 13, 2015.

²¹ Նույն տեղում (Baghdjian, *The Confiscation of Armenian Properties*, pp. 83-101, 166-174 (see Note 38); Akçam, "The Spirit of the Law" (see Note 191).):

²² Alfred de Zayas, Jermaine McCalpin, Ara Papian, and Henry Theriault (2015). "Resolution with Justice: Reparations for the Armenian Genocide," The Report of the Armenian Genocide Reparations Study Group, pp.70-71. Available at: <www.armeniangenocidereparations.info>, last accessed: April 13, 2015.

²³ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," *International Criminal Law Review*, Volume 14, Issue 2, p.409.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 413:

²⁵ Article 1 of Protocol to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms to the European Convention of Human Rights, <http://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf>, last accessed: April 4, 2015, <<http://www.coe.am/docs/signedandratified/009.pdf>>, վերջին մուտք՝ ապրիլի 5, 2015թ:

²⁶ The European Court of Human Rights, Council of Europe, available at: <http://www.echr.coe.int/Documents/CP_Turkey_ENG.pdf>, <http://www.echr.coe.int/Documents/CP_Armenia_ENG.pdf> last accessed: April 11, 2015.

թյան կողմից կատարված այն գործողությունների վրա, որոնք տեղի են ունեցել նախքան պետության կողմից այդ կոնվենցիայի վավերացումը, ինչպես նաև այն հանգամանքը, որ 1915թ. և դրան հաջորդող տարիներին հայերի նկատմամբ կատարվածը Թուրքիայի կողմից չի կարող քննվել Եվրոպական կոնվենցիայի շրջանակում, առաջարկում է ներքո նշյալ սցենարը²⁷: Եթե հնարավոր լինի ցույց տալ, որ Թուրքիան էքսպրոպրիացիա չի իրականացրել հայերի ունեցվածքի հանդեպ այդ պահին, բայց ավելի ուշ ժամանակահատվածում (օրինակ՝ պետությունը համապատասխան սեփականությունը շատ ավելի երկար ժամանակահատվածի ընթացքում պահել է իր մոտ և չի տնօրինել այդ ունեցվածքը), ապա կոնվենցիայի սեփականության իրավունքը կարող է կիրառվել այս պարագայում²⁸: Մարբոեն նշում է, որ քաղաքացիների սեփականության, ունեցվածքի պաշտպանությունը պետության օրենսդրությամբ է կանոնակարգվում և ոչ թե միջազգային իրավունքի առարկա է, ինչպես նաև փաստում է, որ մասնավոր սեփականության պաշտպանությունը կարող է իրականացվել կամ կիրարկվել միջազգային իրավունքի ներքո՝ համաձայնագրերի միջոցով (օրինակ՝ մարդու կամ ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների ներքո), իսկ այս եղանակով քաղաքացիների մասնավոր սեփականության պաշտպանությունը չի համարվում երկրի ներքին խնդիր, այլ՝ միջազգային պարտավորություն և արդի փուլի համատեքստում դա կարող է տեղի ունենալ Մարդու իրավունքների եվրոպական կոնվենցիայի շրջանակներում, եթե էքսպրոպրիացիան տեղի է ունեցել 1954թ.-ից հետո: Իսկ ինչ

վերաբերում է այլ համաձայնագրերին (հայերի ունեցվածքի միջազգային պաշտպանության նպատակով), Մարբոեն առաջարկում է հիմք ընդունել 1878թ. Բեռլինի (հոդված 61) կամ էլ 1923թ. Լոզանի (հոդված 37-45) համաձայնագրերը՝ պետության կողմից մասնավոր սեփականության էքսպրոպրիացիա անելու պետության իրավունքի սահմանափակման տեսանկյունից²⁹: Ինչ վերաբերում է փոխհատուցմանը, ապա Մարբոեն նշում է, որ փոխհատուցումն էքսպրոպրիացիայի համատեքստում համարվում է օրինական էքսպրոպրիացիայի նախապայման և դա չի համարվում պետության կողմից կատարված անօրինական գործողություն, իսկ անկախ նրանից թե էքսպրոպրիացիան օրինական է, թե ոչ՝ պետք է վճարվի փոխհատուցում³⁰:

Մարբոեն նաև դիտարկում է Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի (ՄԻՀ) կողմից արձանագրած Միջազգային իրավունքի համաձայն պետությունների կողմից կատարած անօրինական գործողությունների նկատմամբ միջազգային պատասխանատվության հոդվածների համատեքստում փոխհատուցման դերը որպես «ռեպրացիայի» մի տեսակ պետության կողմից անօրինական գործողություն կատարելուց հետո՝ հիմնվելով այնտեղ նշված կանոնի վրա, որի համաձայն պետությունը համարվում է պատասխանատու միջազգային օրենքի համաձայն, երբ «*նրա գործողությունը կամ քաղաքականությունը վերագրվում է պետությանը միջազգային օրենքով և հանդիսանում է այդ պետության միջազգային պարտավորության խախտում*»³¹:

²⁷ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," International Criminal Law Review, Volume 14, Issue 2, pp.413-414.

²⁸ Նույն տեղում, էջ 414.:

²⁹ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," International Criminal Law Review, Volume 14, Issue 2, p.414.

³⁰ Նույն տեղում, էջ 415:

³¹ Նույն տեղում, էջ 414:

ՄԻՀ-ի կողմից արձանագրած հոդվածների 31(1)-ում նշվում է, որ «Պատասխանատու պետությունը պարտավոր է ամբողջական ռեպարացիա տրամադրել այն վնասի դիմաց, որը տեղի է ունեցել միջազգային օրենքի համաձայն անօրինական գործողության պատճառով», իսկ 34-ում՝ «Միջազգային օրենքի համաձայն անօրինական գործողության պատճառով վնասի դիմաց ամբողջական ռեպարացիան պետք է լինի ռեստիտուցիայի, փոխհատուցման և սատիսֆակցիայի ձևով՝ կամ դրանցից որևէ մեկի տեսքով կամ էլ դրանց համակցությամբ այս գլխում նշված դրույթների համաձայն»³²։ Մարբորեն հիմք ընդունելով այդ հոդվածները պարզաբանում է ռեստիտուցիայի իմաստը, որը համարվում է «*status quo ante*»-ի վերականգնում՝ իրավիճակ, որը գոյություն ուներ նախքան անօրինական գործողությունը, և որի ուշադրության կենտրոնում փաստացի իրավիճակն է և պահանջում է վերականգնում այնքանով որքանով դա հնարավոր է, իսկ դրա ձևերից են նյութական վիճակի վերականգնումը, մարդկանց կամ սեփականության վերադարձը, որոշ օրենսդրական ակտերի չեղարկումը կամ դրանց համակցությունը³³։ Իսկ ՄԻՀ-ի կողմից արձանագրած հոդվածների 40(1)-ում³⁴ նշվում է «Պետությունը, որը պատասխանատու է իր կողմից կատարած մի-

³² Annex to General Assembly resolution 56/83 of 12 December 2001, and corrected by document A/56/49 (Vol. I)/Corr.4., Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, Available at: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft%20articles/9_6_2001.pdf, last accessed: April 4, 2015.

³³ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," *International Criminal Law Review*, Volume 14, Issue 2, pp.415-416.

³⁴ Annex to General Assembly resolution 56/83 of 12 December 2001, and corrected by document A/56/49(Vol. I)/Corr.4., Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, Available at: http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft%20articles/9_6_2001.pdf, accessed: April 4, 2015.

ջազգայնորեն անօրինական համարվող գործողության համար պարտավոր է փոխհատուցելու իր կողմից պատճառած վնասը միայն այն չափով, որով հնարավոր չէ հատուցել ռեստիտուցիայի միջոցով»։ Հիմք ընդունելով ՄԻՀ-ի կողմից արձանագրած հոդվածները Մարբոեն վկայում է³⁵, որ դրանց համատեքստում փոխհատուցումը համարվում է պետության երկրորդային պարտավորություն միջազգային իրավունքի համաձայն, ինչն էլ համարվում է անօրինական, սխալ գործողության դիմաց ֆինանսական հատուցում (redress), քանի որ առաջնայինը ռեստիտուցիան է համարվում և փոխհատուցում տրվում է այն դեպքերում, երբ ռեստիտուցիան բավարար չէ ամբողջական ռեպարացիայի պահանջից ելնելով։ Հեղինակը, հիմք ընդունելով Քրոուֆորդի տեսակետը այն մասին, որ ռեստիտուցիան հաճախ բավարար չէ կամ չի տրամադրվում, և որ պետությունը, ում վնաս են հասցրել, նախընտրում է փոխհատուցումը նույնիսկ ռեստիտուցիայի պարագայում (ամբողջական ռեպարացիայի դեպքում), առանձնացնում է վնասը (ամրագրված երկրների օրենսդրությամբ (անգլերենով՝ damage)), որը պահանջում է ֆինանսական հատուցում պարտավորությունները խախտելու դեպքում։ Մարբոեն մաս պարզաբանում է, որ վնասները վերաբերում են անօրինական գործողությանը, ինչն էլ տարբերվում է փոխհատուցման իմաստից, որը տրամադրվում է էքսպրոպրիացիայի ժամանակ (հատկապես օրինականի դեպքում)։ Այդ իսկ պատճառով մի շարք հեղինակներ նշում են, որ անհրաժեշտ է էքսպրոպրիացիայի համատեքստում տարբերել փոխհատուցումը վնասներից,³⁶ իսկ Ամերասինդեն³⁷ նշում է, որ բոլոր դեպքերում ան-

³⁵ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," *International Criminal Law Review*, Volume 14, Issue 2, p.416.

³⁶ Նույն տեղում, էջ 416-417:

հրաժեշտ է տարբերություն դնել սեփականության օրինական օտարման և անօրինական ձեռք ալն առգրավելու (վերցնելու) միջև, քանի որ առաջինի դեպքում պետք է տրվի փոխհատուցում (օտարին), իսկ երկրորդի պարագայում՝ վնասի հատուցում, իսկ նրանց միջև տարբերությունը այն է, որ վնասների դեպքում հատուցման չափը ավելի մեծ է լինում, քան երբ տրվում է փոխհատուցում: Մարբոեն եզրահանգել է, որ մինչ փոխհատուցումն էքսպրոպրիացիայի համատեքստում համարվում է առաջնային պարտավորություն միջազգային իրավունքի համաձայն, ապա կորուստները և փոխհատուցումը (որպես ռեպարացիայի մի տեսակ) նույն միջազգային իրավունքի տեսանկյունից երկրորդային պարտավորություն է, իսկ վնասների և փոխհատուցման տարբերությունը ոչ միայն տերմինների տարբերություն է, այլ նաև հասկացությունների, և հետևաբար փոխհատուցման և վնասների հատուցման ֆինանսական գնահատականը պետք է լինի տարբեր³⁷:

Այժմ որպես էքսպրոպրիացված ունեցվածքի փոխհատուցման ստանդարտ³⁹ սահմանվում է «արդարացի շուկայական արժեքը», որն էլ սահմանվում է որպես. «*գին, որն ար-*

³⁷ Նույն տեղում, էջ 417 (Amerasinghe, C. F. (1992). "Issues of Compensation for the Taking of Alien Property in the Light of Recent Cases and Practice", *International and Comparative Law Quarterly*, Volume 41, Issue 01, pp.22, 37-38.):

³⁸ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," *International Criminal Law Review*, Volume 14, Issue 2, p.417.:

³⁹ Նույն տեղում, էջ 419 (American Society of Appraisers, 'ASA Business Valuation Standards', quoted in *CMS Gas Transmission Company v. Argentina*, 12 May 2005, International Centre for Settlement of Investment Disputes, no. ARB/01/8, para. 402, <https://icsid.worldbank.org/ICSID/FrontServlet?requestType=CasesRH&actionVal=showDoc&docId=DC504_En&caseId=C4>, 25 October 2013. See also *Azurix v. Argentina*, July 2006, International Centre for Settlement of Investment Disputes Case, ARB/01/12, para. 424, <<http://italaw.com/documents/AzurixAwardJuly2006.pdf>>, 25 October 2013; American Institute of Certified Public Accountants *et al.*, 'International Glossary of Business Valuation Terms (2001)', <<http://www.bvresources.com/FreeDownloads/IntGlossaryBVTerms2001.pdf>>, 25 October 2013.):

տահայտվում է դրամական համարժեքով, և որի դեպքում գույքը մի ձեռքից մյուս ձեռք կանցնի հիփոթեթիկ ցանկացող և վճարունակ գնորդին հիփոթեթիկ կամեցող վաճառողից, որոնք ոչ մի ազդեցություն չեն կարող ունենալ միմյանց վրա և անկախ են միմյանցից բաց և ազատ շուկայական պայմաններում, երբ նրանցից ոչ ոք պարտադրված չէ գնելու կամ վաճառելու այդ գույքը, երբ երկուսն էլ իրազեկված են և տիրապետում են համապատասխան փաստերի»։ Մարբոեն նշում է, որ արդարացի շուկայական արժեքը ենթադրում է «օբյեկտիվ» գնահատում, իսկ սեփականության կամ գույքի արժեքը պետք է գնահատվի էքսպրոպրիացիայի պահին, կամ անմիջապես դրանից առաջ կամ էլ նախքան էքսպրոպրիացիայի վերաբերյալ որոշման հրապարակելը, ինչն էլ համարվում է կարևոր հանգամանք այն առումով, որ հենց էքսպրոպրիացիայի փաստը (նախատեսվող էքսպրոպրիացիան) անմիջականորեն ազդում է շուկայում սեփականության կամ գույքի արժեքի վրա՝ սովորաբար նվազեցնելով դրա արժեքը: Եվ ըստ նրա, եթե էքսպրոպրիացիայի պահը չի համընկնում փոխհատուցման վճարման ժամկետի հետ, ապա անհրաժեշտ է համապատասխան տոկոսավճարները գումարել փոխհատուցման գումարին, իսկ տոկոսադրույքի որոշմամբ հնարավոր կլինի հնարավորինս մոտենալ այն գումարին, որը կարող էր լինել սեփականատիրոջ տրամադրության տակ եթե փոխհատուցվեր էքսպրոպրիացիայի ժամանակ, իսկ եթե բավականին երկար ժամանակ է անցել, որպես տոկոսադրույք հանդես է գալիս այն դրույքաչափը, որն արտացոլում է գնաճը⁴⁰:

⁴⁰ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," *International Criminal Law Review*, Volume 14, Issue 2, pp.419-420.:

Ինչ վերաբերում է Թուրքիայի կողմից հայերի ունեցվածքի էքսպրոպրիացիային, Մարբոեն նշում է⁴¹, որ եթե որպես էքսպրոպրիացիայի տարեթիվ ընտրվում է 1915թ., ապա գնահատման գործընթացը բավականին բարդ կարող է լինել այն առումով, որ նախ անհրաժեշտ է որոշել 1915թ. դրությամբ գույքի արժեքը, այնուհետ այդ գումարին ավելացնել համապատասխան տոկոսավճարը, իսկ այդ ժամանակահատվածը բավականին երկար է և այդ ընթացքում մի շարք կարևոր իրադարձություններ են տեղի ունեցել (ներառյալ արժութային բարեփոխումները և 2 համաշխարհային պատերազմները) և ըստ էության «օբյեկտիվ գնահատման» պատրվակով այս գնահատումը կարող է հանդես գալ որպես արհեստական մի վարժություն, քանի որ միջազգային իրավագիտության մեջ մինչ այժմ հիմնականում քննվել են էքսպրոպրիացիայի այն դեպքերը, որոնք տեղի են ունեցել մի քանի տասնամյակ ոչ թե 100 տարի առաջ: Հաշվի առնելով այս ամենը Մարբոեն առաջարկում է այլընտրանքային մոտեցում, որը դիտարկում է գույքի, սեփականության ընթացիկ արժեքը, իսկ վերջինս էլ կարող է հնարավորինս մոտ լինել ռեստիտուցիայի կամ էլ «ամբողջական ռեպարացիայի» չափին, ինչն էլ ամեն դեպքում համարվում է ճիշտ մոտեցում այն դեպքերում, երբ էքսպրոպրիացիան եղել է «անօրինական»: Ըստ Մարբոեի, անօրինական գործողության հետևանքով վնասի հատուցման համար, ընդհանուր առմամբ անհրաժեշտ է վերականգնել տուժողի ֆինանսական վիճակը՝ այն դիրքը, որը նա կունենար, եթե տեղի չունենար անօրինական գործողություն, ինչն էլ հայտնի է որպես «ամբողջական ռեպարացիայի» սկզբունք⁴²:

⁴¹ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," International Criminal Law Review, Volume 14, Issue 2, p. 420.

⁴² Նույն տեղում, էջ 421.

ՄԻՀ-ի կողմից արձանագրած հոդվածների 36-ում⁴³ նշվում է. «1. Այն պետությունը, որը պատասխանատու է միջազգայնորեն անօրինական գործողության համար պարտավոր է փոխհատուցելու այն վնասի համար, որն այդ գործողությամբ է պատճառվել՝ այն չափով, որով հնարավոր չէ հատուցել ռեստիտուցիայի միջոցով: 2. Փոխհատուցումը պետք է ներառի ցանկացած ֆինանսապես գնահատելի, չափելի հատուցում՝ ներառյալ բաց թողած շահույթը, այն չափով որով այն սահմանվել է»: Այստեղ Մարբոեն նշում է, որ այդ գործառույթը միայն փոխհատուցող բնույթ է կրում և նախատեսված չէ որպես պատիժ պատասխանատվություն կրող պետության համար, ինչն էլ բխում է միջազգային իրավական համակարգի հորիզոնական բնույթից⁴⁴: Ըստ հեղինակի, ՄԻՀ-ը ժխտում է «պատժում» (penalization) գաղափարը, որը կիրառվում միջազգային իրավունքի մեջ, և այն սահմանափակվել է միայն հատուցման (redress) գոյություն ունեցող սկզբունքները և ձևերը շարադրելով եթե պետության կողմից տեղի է ունենում անօրինական գործողություն:

Հասցված վնասը գնահատելու համար, ըստ Մարբոեի անհրաժեշտ է համեմատել տուժողի երկու իրավիճակները (իրավիճակ առանց այդ արարքի և այդ արարքի պարագայում), իսկ այս մեթոդը պարզապես չի համարվում «օբյեկտիվ գնահատում», այլ հաշվի է առնում տուժողի կոնկրետ իրավիճակը: Իսկ ինչ վերաբերում է գնահատման տարեթվին, ապա ըստ հեղինակի ռեստիտուցիայի առաջնահերթությունը նշա-

⁴³ Annex to General Assembly resolution 56/83 of 12 December 2001, and corrected by document A/56/49(Vol. I)/Corr.4., Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, <http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft%20articles/9_6_2001.pdf>, accessed: April 4, 2015.

⁴⁴ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," International Criminal Law Review, Volume 14, Issue 2, p.422.

նակում է այն, որ դա պետք է հնարավորինս մոտ լինի վերջինիս վճարման, տրման տարեթվին⁴⁵: Մարբոեն տարբերություն է դնում օրինական էքսպրոպրիացիայի ժամանակ փոխհատուցման չափի որոշման (երբ գույքի արժեքը պետք է որոշվի էքսպրոպրիացիայի պահին) և դրա փաստացի վճարման միջև (ներառյալ անօրինական էքսպրոպրիացիայի դեպքերը), հատկապես երբ էքսպրոպրիացված ունեցվածքի արժեքը նվազել է էքսպրոպրիացիայի պահից ի վեր (իսկ ֆինանսական հատուցումը անօրինական գործողության դեպքում չի կարող պակաս լինել, քան սկզբնական նորմով երաշխավորված չափն է)⁴⁶: ՄԻՀ-ի կողմից արձանագրած հողվածների 38(1)-ում⁴⁷ նշվում է. «*Ամբողջական ռեպարացիայի համար այս գլխի ներքո անհրաժեշտ է վճարել նաև տոկոսավճար, երբ անհրաժեշտ է: Տոկոսադրույքի, ինչպես նաև հաշվարկի ձևը պետք է լինի այնպիսին, որը հնարավորություն կտա հասնելու այդ արդյունքին*»: Մարբոեն պարզաբանում է⁴⁸, որ տոկոսը հաշվարկվում է այն պահից սկսած, երբ պետք է տրամադրված լիներ մայր գումարը մինչև այն պահը, երբ վճարելու պարտավորությունը համարվում է միանգամայն բավարարված կամ կատարված, իսկ ինչ վերաբերում է ամբողջական ռեպարացիայի այս սկզբունքին, ապա այն կարող է կիրառվել հայերի դեպքում (նրանք եղել են էքսպրոպրիացիա կատարած երկրի քաղաքացիներ, և այդ սկզբունքը հան-

⁴⁵ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," International Criminal Law Review, Volume 14, Issue 2, pp. 422-423.

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 423:

⁴⁷ Annex to General Assembly resolution 56/83 of 12 December 2001, and corrected by document A/56/49(Vol. I)/Corr.4., Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, <http://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft%20articles/9_6_2001.pdf>, accessed: April 4, 2015.

⁴⁸ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," International Criminal Law Review, Volume 14, Issue 2, p.423.

դիսանում է ընդհանուր սկզբունք, որն արտացոլված է տարբեր պետությունների օրենսդրական ակտերում (որպես անօրինական գործողության համար համապատասխան հատուցում)):

Մարբոեի փաստարկների հիման վրա, որոնք հիմնվում են միջազգային իրավական նորմերի վրա, պարզ է դառնում, որ ամբողջական ռեպարացիայի տեսնակյունից, եթե ռեստիտուտիցան բավարար չէ, ապա պետք է տրվի փոխհատուցում գումարած տոկոսավճարներ էքսպրոպրիացված գույքի դեպքում: Հայոց Ցեղասպանության հատուցումների ուսումնասիրման խումբը (2015թ.) հայկական էքսպրոպրիացված գույքի հարցում մնան տեսակետ է առաջ քաշել, որ հողը, շինությունը և այլ անշարժ և շարժական գույքը, որը էքսպրոպրիացվել է ցեղասպանության տարբեր փուլերի ընթացքում պետք է վերադարձվի (եթե դեռ կանգուն է կամ չի ավիրվել) և դրա դիմաց պետք է վճարել փոխհատուցում, եթե այդ գույքը առկա չէ: Ինչ վերաբերում է մասնավոր ընկերություններին և եկամտի աղբյուր հանդիսացող գույքին, որն էքսպրոպրիացվել է, պետք է նույնպես վերադարձվի, եթե գոյություն ունի, կամ էլ դրանց դիմաց պետք է վճարվի փոխհատուցում: Նշված սեփականության պարագայում, երբ նախատեսված է ռեպարացիա, անհրաժեշտ է տրամադրել «*usufructus*» փոխհատուցում՝ որը ներառում է գնաճը, համեմատելի տոկոսավճարը և այլն⁴⁹:

Գույքի արժեքը որոշելու համար կարող են կիրառվել տարբեր մեթոդներ, որոնցից հիմնականը երեքն են, որոնց էլ

⁴⁹ Alfred de Zayas, Jermaine McCalpin, Ara Papian, and Henry Theriault (2015). "Resolution with Justice: Reparations for the Armenian Genocide," The Report of the Armenian Genocide Reparations Study Group, p.125. Available at: <www.armeniangenocidereparations.info>, last accessed: April 13, 2015.

Մարքոն անդրադարձել է հիմնականում էքսպրոպրիացված հայերի գույքի տեսանկյունից⁵⁰:

1. «Շուկայական արժեքի վրա հիմնված մոտեցում» (market-based approach): Այս գնահատման մոտեցումը ամենատարածվածն է, որի հիմքում շուկայի հանդեպ վստահությունն է, որտեղ իրար են հանդիպում բազմաթիվ գնորդներ և վաճառողներ ապրանքների փոխանակման նպատակով, իսկ շուկայի մասնակիցների քանակը (մեծ քանակը) այն երաշխիքն է, որ առարկայի արժեքի վերաբերյալ «սուբյեկտիվ» ընկալումները հավասարակշռվում են, և այս ձևով սահմանվում է «արդարացի» կամ «օբյեկտիվ» գինը, իսկ որպես մեթոդներ կիրառվում են արժեթղթերի գները, նախկին գործարքները, համադրելի կամ համեմատվող վաճառքը, մասնակի վաճառքը կամ էլ «բազմարկիչ» («բազմարկչի» (multiplier) մեթոդով ակտիվի արժեքի որոշման ժամանակ անհրաժեշտ է հաշվի առնել հետևյալ ցուցանիշները՝ ընկերության դրամական հոսքերը, հասույթը, համախառն և զուտ շահույթը, հարկերը, ամորտիզացիան և բազմապատկել այն որոշակի գործակցով, որն էլ ստացվում է համադրելի, համեմատելի ընկերության վաճառքի գումարից): Իսկ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այս մոտեցման հիմքում մեծ թվով գնորդների և վաճառողների առկայությունն է, ինչպես նաև առարկան պետք է լինի համեմատելի շուկայում առկա այլ առարկաների հետ, որպեսզի պոտենցիալ գնորդը կարողանա համեմատություն անել և ընտրություն կատարել, Մարքոն կարծում է, որ այս պայմանները հաճախ հնարավոր չէ բավարարել անշարժ

գույքի, ընկերությունների և եկեղեցու գույքի կամ սեփականության դեպքում⁵¹:

2. «Եկամտի վրա հիմնված մոտեցում» (income-based approach): Այս մոտեցմամբ գույքի կամ ակտիվի արժեքը որոշվում է ապագայում ստացվող կամ էլ ակնկալվող եկամուտների հիման վրա, որը սեփականատերը կարող էր ստանալ (սեփականատերը կարող էր ստեղծել այդ ակտիվի շահագործմամբ կամ էլ վերջինիս օգտագործման միջոցով): Այս մոտեցման գնահատման համապատասխան մեթոդներն են՝ զուտ ներկա արժեքը (net present value (NPV)), դիսկոնտավորված դրամական հոսքերը (discounted cash flow (DCF)) և ճշգրտված ներկա արժեքը, սակայն ըստ Մարքոնի այս մոտեցումները միջազգային դատարանների և տրիբունալների կողմից ընդունվել են որոշակի թերահավատությամբ՝ հաշվի առնելով այս մոտեցումների «սպեկուլյատիվ բնույթը», քանի որ ոչ ոք չի կարող կանխատեսել ապագան, և այդ իսկ պատճառով կասկածելի է թվում այն հանգամանքը, որ այդ դատարանները և տրիբունալները որպես հիմք կընդունեն այս մոտեցման միջոցով ակտիվի գնահատված արժեքը, թեպետ մյուս կողմից այս մոտեցումը լայն կիրառություն է գտել տնտեսական գործունեության ժամանակ կիրառվող վերլուծությունների և գնահատումների ժամանակ⁵²:
3. «Ակտիվների վրա հիմնված մոտեցում» (asset-based approach): Ըստ այս մոտեցման ակտիվի արժեքը լավագույնս կարելի է ներկայացնել իր բաղադրիչների միջոցով, և այս մոտեցման մեջ ներառված են հետևյալ գնահատ-

⁵⁰ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," International Criminal Law Review, Volume 14, Issue 2, pp.423-426.

⁵¹ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," International Criminal Law Review, Volume 14, Issue 2, p.424.

⁵² Նույն տեղում:

ման մեթոդներ՝ հաշվեկշռային կամ արժեքը (book value), փոխարինման արժեքը (replacement value) կամ լուծարային արժեքը (liquidation value) հիման վրա⁵³:

Համապատասխան գնահատման մոտեցման ընտրությունը կախված է ակտիվի տեսակից և որոշ դեպքերում կարող է մեկից ավելի մոտեցում օգտագործվել և յուրաքանչյուրն էլ ճշգրտվի մյուսի միջոցով, սակայն ինչ վերաբերում է եկեղեցական տարածքներին և գույքին, որոնք էական նշանակություն ունեն հայկական գույքի դեպքում, ապա ըստ Մարբոեի խորհուրդ է տրվում օգտագործել տարբեր մոտեցումների համակցությունը, կամ դրանց մոդիֆիկացված տարբերակը: Եվ դրա բացատրությունը, ըստ հեղինակի կայանում է նրանում, որ շուկայական արժեքի վրա հիմնված մոտեցման կիրառմամբ հնարավոր է գնահատել և պարզել, թե ինչ գնով հնարավոր կլինի վաճառել համապատասխան անշարժ գույքը, սակայն այս մոտեցմամբ առաջնորդվելիս անտեսվում է գույքի կրոնական արժեքը և միայն հնարավոր կլինի պարզել համապատասխան շինությունների և հողի արժեքը (հակառակ դեպքում հնարավոր չի լինի պարզելու շուկայական արժեքը, քանի որ եկեղեցական տարածքների համար դժվար կլինի համապատասխան շուկա սահմանել՝ բավարար քանակով վաճառողներ):

Մարբոեն նաև նշում է, որ եկամտի վրա հիմնված մոտեցումը չի կարող (խորհուրդ չի տրվում) կիրառվել եկեղեցական գույքի պարագայում, քանի որ որպես այդպիսին եկեղեցական տարածքները նախատեսված չեն իրենց սեփականատերերի համար եկամուտ ապահովել, և հայտնի չէ եթե այդ գույքը այլ կերպ օգտագործվեր ինչպիսի եկամուտ կա-

⁵³ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," *International Criminal Law Review*, Volume 14, Issue 2, p.425.

րող էր ապահովել: Սակայն այս մոտեցումը կարող է կիրառվել այլ էքսպրուպիացված ունեցվածքի պարագայում, ինչպիսին են, օրինակ, բնակելի շենքերը, հյուրանոցները և գյուղատնտեսական նշանակության հողը⁵⁴: Թեպետ Մարբոեն առաջարկում է օգտագործել այս մոտեցումը բնակելի շենքերի, հյուրանոցների և գյուղատնտեսական նշանակության հողի պարագայում, սակայն վերջիններիս արժեքի գնահատումը գրեթե անիրատեսական է, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բավականին բարդ է կանխատեսել ինչպիսի՞ն կլինեն նշված ակտիվների ապագա դրամական հոսքերը: Եթե դիտարկենք բնակելի շենքը, որը սեփականատիրոջ համար վարձակալությունից ստացվող եկամուտների տեսքով կարող էր դրամական հոսքերի աղբյուր հանդիսանալ, ապա 1915թ.-ին այն ուժերը և գործոնները, որոնք ձևավորում էին շուկայական արժեքը, չեն կարող համեմատվել 2015թ. այդ գործոնների հետ (բացառելով այն հանգամանքը, որ այդ շենքը կարող էր կանգուն չլինել): Ինչ վերաբերում է հյուրանոցի կամ այլ տիպի մասնավոր ընկերությանը, ապա դրամական հոսքերի տեսանկյունից կարևոր հանգամանք է հանդիսանում մրցակցության առկայությունը, որն էլ որոշիչ գործոն է ընկերության գործունեության ծավալման տեսանկյունից (միգրացե այդ ընկերությունը դադարեցրած լինել իր գործունեությունը): Մյուս կողմից այս ակտիվների պարագայում 1916թ.-ից 100 տարի շարունակ ակնկալվող դրամական հոսքերի կանխատեսման համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել բազմաթիվ գործոններ (բնակչության աճի տեմպ, տեխնոլոգիական առաջընթաց և այլն) և, հետևաբար, կանխատեսվող արժեքները կլինեն անհուսալի: Բնակելի շեն-

⁵⁴ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," *International Criminal Law Review*, Volume 14, Issue 2, p.425.

քերի և մասնավոր ընկերությունների պարագայում դրամական հոսքերի հուսալի կանխատեսումներ անելու համար նաև անհրաժեշտ է լինելու զանազան տեղեկատվություն և վիճակագրական տվյալների առկայություն, որոնք կարող են հասանելի չլինել հատկապես ավելի վաղ ժամանակաշրջանի համար (հայ սեփականատեր ունեցող ընկերությունների ֆինանսական և Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական զարգացմանը առնչվող ցուցանիշներ): Հետևաբար, եկամտի վրա հիմնված մոտեցմամբ բնակելի շենքերի և մասնավոր ընկերությունների արժեքի որոշումը 100 տարվա կտրվածքով անհուսալի է: Գյուղատնտեսական նշանակության հողերի դեպքում այս գնահատման մոտեցմամբ առաջնորդվելիս անհրաժեշտ է լինելու բերքատվության ցուցանիշները, եթե ենթադրվեր, որ հայ գյուղացին միայն ցորեն էր ցանելու (բացառելով այն հանգամանքը, որ գյուղացին կարող էր սկսել աճեցնել ավելի բարձր եկամտի աղբյուր հանդիսացող մշակաբույս) այդ հողատարածքներում: Ուստի, եկամտի վրա հիմնված մոտեցումը չպետք է կիրառվի եկամտի աղբյուր հանդիսացող ակտիվների կամ ընկերությունների արժեքները գնահատելու համար:

Իսկ ինչ վերաբերում է ակտիվների վրա հիմնված մոտեցմանը, ապա Մարբոեն այն որպես այլ մոտեցումների հիման վրա գնահատված արժեքի ևս մեկ անգամ ստուգելու մոտեցում է ներկայացնում հատկապես եկեղեցական գույքի պարագայում, քանի որ այս դեպքում հարցը հետևյալն է՝ որքա՞ն կարժենար համապատասխան նմանատիպ հողի գնումը և դրա վրա նմանատիպ եկեղեցական շինության կառուցումը, սակայն այս ձևով անտեսվում է շենքի պատմական, մշակութային կամ գեղագիտական արժեքը⁵⁵:

⁵⁵ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," *International Criminal Law Review*, Volume 14, Issue 2, p.425.

Ակտիվների վրա հիմնված մոտեցման լուծարային արժեքի մեթոդը կարող է կիրառվել մասնավոր ընկերությունների պարագայում: Հարցը կարող է լինել հետևյալը, թե որքա՞ն գումար սեփականատերը կարող էր ստանալ առանձին վերցված շենքերի, նյութական պաշարների, սարքավորումների վաճառքից: Այնուհետև անհրաժեշտ կլինի ճշգրտել այդ գումարները գնաճով ներկա արժեքը ստանալու համար: Սակայն այս եղանակով ընկերության արժեքի հաշվարկի համար անհրաժեշտ են լինելու ընկերության վերը թվարկված բաղադրիչ մասերի վերաբերյալ տվյալներ: Ինչ վերաբերում է այլ տիպի էքսպրոպրիացված գույքի արժեքի որոշմանը (բացառությամբ եկամտի աղբյուր հանդիսացող շարժական և անշարժ գույքի պարագայում (թեպետ, եթե հողը օգտագործվում է գյուղատնտեսական նպատակներով, և բնակելի շենքը կարող է վարձակալության տրվել) հուսալի հաշվարկի նպատակով դիտարկել միայն որպես առանձին վերցված գույք և ոչ թե որպես եկամտի աղբյուր հանդիսացող գույք), ապա այստեղ գնահատման մեկ տարբերակ է (տվյալների առկայության դեպքում)՝ այդ գույքի 1915թ. արժեքի որոշումը և այն ճշգրտելով 2015թ. արժեքի որոշումը: Այնուհետև, պետք է փորձել գնահատել էքսպրոպրիացված գույքի 2015թ. շուկայական արժեքը և ռեպարացիայի պահանջի տեսակետից ընտրել առավելագույն մեծությունը, ինչը առաջարկվում է Մարբոեի կողմից անօրինական էքսպրոպրիացիայի դեպքում⁵⁶: Հայերի Թուրքիայի կառավարության հետ համապատասխան գումարի վերաբերյալ բանակցություններ վարելու վերաբերյալ Մարբոեն առաջարկում է հետևյալ սկզբունքը: Էքսպրոպրիացիայի պահին գույքի արժեքը կարող է հանդես գալ որպես

⁵⁶ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," *International Criminal Law Review*, Volume 14, Issue 2, p. 426.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐԻ ՀՈԳԵՎՈՐ ԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ՆԵՐՈՒԺԸ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ

19-րդ դարի վերջը հայ ժողովրդի պատմության ամենաակնառից մեկն էր: 1890-ական թթ. սկսված համիդյան արյունոտ ջարդերին հաջորդեցին Աբդուլ Համիդի քաղաքականությունը ընդունած երիտթուրքերի կողմից իրագործված հայերի ցեղասպանությունը, որի կազմակերպման և իրագործման մեջ իրենց դերակատարումն ունեցան երիտթուրքական իշխանության մի շարք պարագլուխներ, ինչպիսիք էին ռազմական նախարար Էնվերը, ներքին գործերի նախարար Թալեաթը, դոկտոր Նազըմը, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը, լուսավորության նախարար Միդհատ Շուքրին և այլք:

Զմռանանք նշել, որ «Ցեղասպանություն» եզրույթը առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրել քրեական և միջազգային իրավունքի մասնագետ Ռաֆայել Լեմկինը 1944թ.¹: Լեմկինի ընտանիքը Հոլոքոստի զոհ էր դարձել, և այս տերմինով վերջինս փորձեց նկարագրել 1915թ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի զանգվածային կոտորածները:

Հայոց ցեղասպանությունը մարդկության մեծագույն ողբերգություններից մեկն է: Ցեղասպանությունն իրագործվեց ոչ միայն երիտթուրքական, այլև դրանից առաջ սուլթանական և դրանից հետո քեմալական վարչակարգերի կողմից: 19-րդ դարի վերջին Օսմանյան կայսրությունում հայերի ֆիզիկական ոչնչացման գաղափարը պետական քաղաքականության

գնահատման սկզբնակետ, այնուհետ այդ գումարին պետք է ավելացնել համապատասխան տոկոսավճար, որը կարտացոլի փողի արժեքը և գնաճը, իսկ երկար ժամանակահատվածի պատճառով և փոխված տնտեսական իրավիճակից ելնելով ճշգրտել միայն գնաճով: Այնուհետ այս գումարը պետք է համեմատել էքսպրոպրիացված գույքի ներկա արժեքի հետ, և որոշիչը կլինի ավելի բարձր արժեքը, եթե էքսպրոպրիացիան եղել է անօրինական: Այնուհետ այս գումարին պետք է սկսել հաշվարկել համապատասխան տոկոսները մինչև այդ գումարների վճարման պահը⁵⁷:

Էքսպրոպրիացված գույքի կտրվածքով Թուրքիայից ամբողջական ռեպարացիա պահանջելու համար անհրաժեշտ է էքսպրոպրիացված գույքի ամբողջական ցանկը, ինչպես նաև տարբեր վիճակներում համապատասխան գույքի 1915թ. կամ 1914թ. գները, իսկ գույքի ցանկի ոչ ամբողջական լինելու դեպքում ամբողջական ռեպարացիան չի արտացոլի հայ ժողովրդի նյութական կորուստների ամբողջական պատկերը: Ուստի, առաջնային է դառնում տարբեր հուշամատյանների, ինչպես նաև արխիվային տվյալների հիման վրա նյութական կարուստների ամբողջական պատկերի կազմումը, որի հիման վրա կհաշվարկվի ամբողջական ռեպարացիան:

⁵⁷ Marboe, Irmgard (2014). "Compensation and Damages in International Law and their Relevance for the Valuation of Expropriated Armenian Property," International Criminal Law Review, Volume 14, Issue 2, p. 426.

¹ Aviva Cantor, Raphael Lemkin and the Genocide Convention: Living Legacy of a Lonely Lawyer A landmark conference explores Dr. Lemkin's relentless work against genocide. p. 12.

մակարդակի բարձրացվեց և հմտորեն իրագործվեց 1890-ական-1922թթ.: Հայ ժողովուրդը զրկվեց ոչ միայն իր պատմական հայրենիքից, այլև դարերի ընթացքում ստեղծված պատմության և մշակույթի բազմաթիվ հուշարձաններից:

Գաղտնիք չէ, որ զանգվածային կոտորածներն ուղեկցվում էին նաև հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացմամբ և թալանով: Չէ որ Օսմանյան կայսրությունում հայկական եկեղեցիներն այն սրբատեղիներն էին, որի շուրջը հավաքվում էր հայ ժողովուրդը, վերջիններս նաև ազգապահպան նշանակության դեր էին կատարում: Եվ, հետևաբար, այս համատեքստում Օսմանյան կայսրության պայմաններում հայերի համար կարևորագույն նշանակություն ունեցող կառույցներից մեկը՝ եկեղեցին դարձել էր խիստ վտանգավոր: Ուստի թուրքական իշխանություններին ոչինչ չէր մնում, քան ձոնամուխ լինել նաև ազգային հոգևոր-մշակութային եղեռնի իրագործմանը և:

Թե ինչպես էր իրագործվում մի ուղջ ժողովրդի կողոպուտը Օսմանյան կայսրության տարածքում կան բազմաթիվ վկայություններ ոչ միայն դա վերապրածների, այլև օտարազգիների ցուցմունքներում: Այսպես. Մուշում հայերի ու նրանց ունեցվածքի թալանի ու կոտորածի ականատես գերմանացու ցուցմունքը՝ «1914թ. հոկտեմբերի վերջերին, երբ թուրքերը պատերազմի մեջ մտան, թուրք աստիճանավորները սկսցին հայերից խլել այն ամենը ինչի կարքն ունեին պատերազմի համար: Հայերի ողջ ունեցվածքը բռնագրավվեց: Ավելի ուշ յուրաքանչյուր թուրք կարող էր մտնել հայի խանութ ու վերցնել այն, ինչի կարիքն ուներ կամ ինչը կուզեր ունենալ...»: Ընդ որում թալանված իրերը բավականին էժան էին վաճառվում: Դրա համար կառավարության կողմից ստեղծվել էր հատուկ հանձնաժողով: Երեսուն ֆունտ արժողությամբ գորգերը վաճառվում էին 4-5 ֆունտով: Իսկ մշակութային ար-

ժեքները, ինչպիսիք օրինակ հնատիպ գրքերն ու երաժշտական նվագարաններն էին, հիմնականում անվճար էին բաժանվում: Վաճառքից կուտակված ամբողջ գումարը հավաքվում էր ժանդարմերիայի պետ Ռուշդի բեյի և նահանգապետ Ռեշիդ բեյի մոտ: Վերջինս այդ ամենը Կոստանդնուպոլիս տարավ անձամբ Թալեաթին հանձնելու համար...»²:

Ըստ մի շարք վկայությունների և տարբեր արտասահմանյան աղբյուրների, հայերի դեմ ուղղված նմանատիպ հանցագործությունն առաջին հերթին նրանց ազգային արժեքների և դավանանքի դեմ էր ուղղված, քանի որ պատմական Հայաստանի ամեն մի շրջան միշտ ունեցել է իր վանքը, ուխտատեղին կամ սրբավայրը, հոգևոր կրոնական իշխանության աթոռատեղին: Վաճառված հաստատությունները, հոգևոր կրոնական կրթարանների կողքին միաժամանակ կային նաև ուսումնական, դաստիարակչական, գրչության և արվեստի կենտրոններ: Օրինակ, մշակույթի մեծ կենտրոններ են եղել Մուշի Սբ. Կարապետի, Աղթամարի, Վարազի, Նարեկի, Սանահինի, Հաղբատի, Կամրջաձորի, Գոշավանքի, Տաթևի, Գլաձորի, Էջմիածնի, Հովհաննավանքի, Հաղարծինի, Մեծոփի, Բաղեշի, Կեչառիսի, Խոր Վիրապի, Մարմաշենի, Այրի Վանքի, Սևանի և այլ վայրերի բազմաթիվ վանքերը, որոնք պատմականորեն իսկապես նշանակալից դեր են ունեցել հայ ժողովրդի կրոնական, ազգային և նաև մշակութային կյանքում³:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ բազում աշխատություններ կան կատարված թե՛ տեղի, և թե՛ արտասահմանյան հետազոտողների կողմից, սակայն դրանց թվում քիչ

² Բարսեղով Յու., Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները, Երևան, 1999, էջ 6-8:

³ Հ.Տաճատ Մ. ՎՐԴ. Նարդոսեան, Հայաստանի վանքերում և եկեղեցիներում մշակութային կորուստը 1894-1896 և 1915-1925 տարիներում: Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 2001, էջ 20-21:

մաս են կազմում այնպիսիները, որոնք անդրադարձ են կատարել նաև եղեռնի ընթացքում մեր եկեղեցիների ունեցած նյութական կորուստներին:

Հայոց ցեղասպանությանը, այսպես կոչված, որակում տվողների փաստարկներից մեկն էլ եկեղեցիները, վանքերը և հոգևորականներն են, և ինչպես ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուն է նրան անվանել՝ պատմության մեծագույն հրեշներից մեկի «Կարմիր Մուլթանի»՝ Աբդուլ Համիդի նախաձեռնությամբ միայն 1894-1896թթ. իրագործվեցին սարսափազդու կոտորածներ՝ Թուրքիայի, Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի սահմանների վրա, որի արդյունքը եղավ 200000-ից ավել մարդկանց տանջամահ լինելը, հարյուրավոր վանքերի ու եկեղեցիների կողոպուտը, այրումը, մշակութային հնությունների փչացումը:

Այսպես. «300000ի մօտ զոհեր ինկած էին Ապտիլ Համիտի դահիճներու հարուածներուն տակ, 2500 վայրեր տակնուվրայ եղած էին և 568 եկեղեցիներ ու վանքեր քանդուած կամ մզկիթի վերածուած էին»⁴:

1896թ. վերաբերող տեղեկագրից պարզ է դառնում, որ «Մահմեդական խուժանն իր կատաղութիւնը ամենէն աւելի քափեց հայ վանօրէից, եկեղեցաց, դպրոցաց և մատենադարանաց վրայ: Ասոնք, այսօր, առհասարակ աւերակաց կոյտեր դարձած են, մանաւանդ զիւղերու և գաւառերու մեջը: Աղթամարի վանուց դրսի տունն, ուր՝ բացի եկեղեցական անօթներէն և ծանրագին սպասներէն ու սփռոցներէն, կը գտնուէր վանուց բոլոր հարստութիւնն, կողոպտեցաւ:... Կողոպտուեցն և մեծաւ մասամբ այրեցան Նարեկի, Վարագի, Մարմրտրի, Սուրբ Խաչի, Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի, Մեծոփայ, Անգղի

Սուրբ Աստուածածնայ, Սպիտակ Վանուց և այլն, մեծ ու փոքր վանօրայք և վանահարք ու միաբանական անդամք այլ մեծաւ մասամբ սպանուեցան: Կողոպտուեցան դարձյալ Լիւն և Կտուց Անապատներու դրսի տըներն և Ս. Էջմիածնի վանքը:... Կողոպտուեցան վանքերի ու եկեղեցիների քանկագին սպասներն, անօթներն, սփռոցներն, և այլն, որոնց գումարը կը կազմէ ահագին հարստութիւն: Միայն Նարեկի և Վարագայ վանուց կողոպտած շարժական և անշարժ հարստութիւնը կը հասնի 5-1.000 լիւրայի»⁵:

Նույն ժամանակաշրջանում Բաբերդի գյուղերում կողոպտվել և մասամբ կործանվել էր 36 եկեղեցի: Երգնկայում՝ 12 վանք: Խօզանի Սբ. Խաչ վանքը կողոպտված և այրված է. գրադարանը նույնպես, որը ըստ դեպքերի ականատեսների ուներ ավելի քան 1000-ի հասնող հնատիպ գրքեր:

Ըստ Օրմանյանի⁶, 1912թ. Արևմտյան Հայաստանում հաշվվել է մոտ 2200 վանք ու եկեղեցի, որոնց գերակշիռ մասը կողոպտվել ու ոչնչացվել է: Մինչդեռ 1896թ. տեղեկագրից պարզվում է, որ մահմեդական խուժանի կատաղությունից անմասն չեն մնացել նաև Վասպուրականի, Վարագա, Նարեկա, Կարմրավոր, ս. Գրիգոր Լուսավորիչ, Մեծոփա, Անգղի, սրբ. Աստվածածին վանքը, նաև Աղթամարի սրբ. Խաչ եկեղեցու պահոցը, սրբ. Էջմիածնի վանքը և այլն⁷: Ըստ մի քանի տվյալների այդ դժվարին ժամանակներում ավելի քան 20000-ից ավելի ձեռագրեր ու հնատիպ մատյաններ են հրո ճարակ դարձել⁸: Եղեռնի ժամանակ ոչնչացվեցին Կեսարիայի, Արմաշում պահվող հազարավոր ձեռագրեր: Կողոպտվեցին Տարոնի,

⁵ Հ.Տաճատ Ծ. ՎՐԴ. Երարոսեան, նշվ. աշխ., էջ 26-27:

⁶ Օրմանյան Մ. արք. Հայոց եկեղեցին, Թիֆլիս, 1913, էջ 259-269:

⁷ «Արարատ» (ամսագիր սր. Էջմիածին), 1896, դեկտեմբեր, էջ 585:

⁸ Хулавердян К, Саакян Р Геноцид армян сквозь призму десятилетий, Ер, 1995, стр 37-38.

⁴ Հ.Տաճատ Ծ. ՎՐԴ. Երարոսեան, նշվ. աշխ., էջ 25:

Կարինի հայտնի վանքերում պահվող ձեռագիր մատյանները: Թալանի ու սրբապղծման ենթարկվեց Մշո հայոց առաջնորդարանը: «Սրբազան Օրմանեան տուած է մանրամասն ցանկ մը հայկական բոլոր եկեղեցիներուն, որոնք 1915- Մեծ Աղէտէն առաջ գոյութիւն ունէին Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Ան 2000 էն աւելի եկեղեցիներ կը թուէ՞»:

Այսպես. Հայաստանի ամեն մի վանք ու եկեղեցի բավական մեծ քանակով սպասքներ ու հնաոճ առարկաներ ուներ, որոնք իրենցից ներկայացնում էին թե՛ նյութական և թե՛ արվեստի մեծ արժեք: Այսպես. «Չնքուշի Հայոց վանքը ուներ 550 կտոր արծաթ և ոսկի սպասներ: Իսկ Արմաշի Չարխափան Սր. Աստուածածնի վանքին մէջ կային աւելի քան 350 կտոր արժէքատուր սպասներ: Միայն արծաթ և ոսկի սպասներուն ընդհանուր քանակը պետք է ըլլայ առնուազն 6000 հազար կտոր»¹⁰:

Միջին հաշվով յուրաքանչյուր հայկական վանք ու եկեղեցի ուներ 5000 օսմանյան ոսկու արժողությամբ գորգեր և կարպետ: Միայն գորգերի և կարպետների նյութական կորուստը կազմում է առնվազն 5000000 օսմանյան ոսկի: Իսկ ծխական նպատակներով կամ եկեղեցական արարողությունների ընթացքում գործածվում էին արծաթե, ոսկե, պղնձե սրբազան առարկաներ՝ սկիհներ, խաչեր, վարդապետական գավազաններ, բուրվառներ, խնկամաններ, մյուռոնի ամաններ, ջահեր, կանթեղներ, սափորներ, աղավնիներ, սրբատուփեր, մասունքի պահարաններ, շուրջառի ճարմանդներ, արծաթե վակասներ, գոտիներ, մատանիներ, ծնծղաներ և այլն: Գևորգ Մեսրոպի մոտավոր հաշվարկներով 1915թ. նախօրեին հայկական կրոնական հաստատություններում պահվող

արծաթյա և ոսկյա սպասքների ընդհանուր քանակը պետք է լիներ առնվազն 600000 կտոր¹¹:

Բացի արծաթյա ու ոսկյա իրրից կողոպտվեցին նաև փայտափորագրական առարկաներ՝ դռներ, գահեր, սեղաններ, զրակալներ, խաչեր, սվիններ, խոյակներ, տուփեր և այլն, սուրբ մասունքներ և քրիստոնեական այլ նվիրական առարկաներ, արվեստի այլ գործեր և սրբազան առարկաներ, վանական և եկեղեցական կալվածքներ և այլն: Որքա՞ն ձեռագրեր են ոչնչացվել 1915 թվականի ցեղասպանության ընթացքում: Պրոֆեսոր Սուրեն Գոլանճեանն իր արժեքավոր աշխատանքում հանգամանորեն ուսումնասիրել է 1915-ի Մեծ աղետով տեղի ունեցած հայ ձեռագրական անվերադարձ կորուստների պատմականը¹²:

Ընդ որում մշակութային այդ եղեռն իրագործվում էր պետական մակարդակով: Թուրք զինվորներին հրամայված էր ոչնչացնել իրենց ճանապարհին հանդիպող ամեն բան: Դա գերագույնի՝ սուլթանի, կարգադրությունն էր: Մշակութային եղեռնն ուղեկցվում էր ոչ միայն վանքերի, եկեղեցիների, ոչնչացմամբ, այլև՝ համտարած կողոպուտով: Օրըստօրե Օսմանյան կայսրության բոլոր հայաբնակ գյուղերում մահմեդական խուժանի մոլեռանդությունը գալով ուժգնանում էր: Թուրք զինվորները չէին բավարարվում միայն վանքերի ու եկեղեցիների կործանմամբ, նրանց դաշույնների ու սրերի զոհ էին դառնում նաև քահանաներն ու վանահայրերը: Հրատարակված բազմաթիվ հուշամատյաններ վկայում են, որ մահմեդական խուժանի մոլեռանդությունն ուղեկցվում էր քահանաներին հրկիզելով, ողջակիզելով կամ ծաղր ու ծանակի են-

¹¹ Աստույան Ա., Դարի կողոպուտը. Հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1914-1923թթ., Մ. Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ, Եր., «Նաիրի» հրատ. 2013, էջ 93:

¹² Հ.Տաճատ Մ. ՎՐԴ. Եարտըսեան, նշվ. աշխ., էջ 80-81, 85:

⁹ Հ.Տաճատ Մ. ՎՐԴ. Եարտըսեան, նշվ. աշխ., էջ 30:

¹⁰ Հ.Տաճատ Մ. ՎՐԴ. Եարտըսեան, նշվ. աշխ., էջ 76-77:

թարկելով: Կոտորածներն ուղեկցվում էին նաև նյութական արժեքների զանգվածային ոչնչացմամբ: Փաստ էր, որ բնաջնջելով հայ ժողովրդի խոշոր զանգվածին և նրա ստեղծած մշակութային ու հոգևոր արժեքները, երիտթուրքերը նպատակ էին հետապնդում պատմությունից ջնջել այն ամենը ինչը կապված էր հայ ժողովրդի հետ: Չէ՞ որ բացի ուխտատեղի լինելուց վանքերն ու եկեղեցիները նաև գրչության և արվեստի կենտրոններ էին և հայ ժողովրդի ազգային ու մշակութային կյանքում կարևոր դեր էին խաղում:

1894-1896 և 1909-1915թթ. հարյուրավոր վանքեր ու եկեղեցիներ քանդվեցին կամ շատ մեծ կորուստներ կրեցին: Մեծ մասի հետքն անգամ չկա: Ինչպես մեր մշակույթի արժեքների, այնպես էլ ձեռագրական կորուստների քանակի մասին ոչ մի ստույգ բան չկա: Պաշտոնական վկայության համաձայն, օրինակ, 1693-ին Լիմ Անապատ վանքի մեջ գտնվել են 3124 ձեռագրեր¹³: Կորստի են մատնվել բազմաթիվ ձեռագրեր, ինչպես, օրինակ, Սբ. Գրիգոր Նարեկացու ձեռքով գրված Նարեկը:

Կոտորածների ընթացքում հայկական վանքերի ու եկեղեցիների ոչնչացման առավել հաճախ և կրկնվող եղանակներից է եղել նաև դրանց փոխակերպումը մզկիթների: Հուշարձանների ոչնչացման այս եղանակը դարձյալ ուղեկցվել է ծիսական-կրոնական արարողակարգային այնպիսի տարրերով, ինչպիսիք են՝ մուսուլման հոգևորականի կողմից խաչի ու զանգի տապալումը զանգակատնից, հայ հոգևորականին բռնի ու հրապարակայնորեն մուսուլմանացնելը և այլն: Կողոպուտին և ավերածություններին թուրքական զորքերի մասնակցության մասին է վկայում նաև դեպքերի ականատես, Այնթափում ամերիկացի միսիոներ և քարոզիչ Էդվինը Բլիսը՝

¹³ Հ.Տաճատ Ծ. ՎՐԴ. Երաշտեսան, նշվ. աշխ., էջ 88:

հաղորդելով, որ թալանից հետո թուրքական զորքերն իրենց հետ բերված նավթով հրկիզել են բազմաթիվ տներ, եկեղեցիներ, վանքեր, դպրոցներ ու խանութներ: Չկարողանալով ոչնչացնել մեծ ու քարաշեն եկեղեցիները՝ նրանք այլ միջոցների դիմեցին: Որոշ եկեղեցիներ անարգվեցին, սուրբ գրքերը՝ բաժան-բաժան արվեցին: Կոտորածների ընթացքում հայկական վանքերն ու եկեղեցիները հաճախ օգտագործվել են որպես հավաքատեղի սպանության, կանանց անարգման կամ ողջակիզման համար: Շատ հաճախ հոգևոր հաստատությունը պղծելուց հետո գազազած ամբոխը ոչնչացրել է նաև բազմադարյան վանքերի ու եկեղեցիների սրբապատկերները, զարդաքանդակներն ու խաչքարերը, հրկիզել ազգային հարստությունները: Այսպես. միայն Բաբերդում 1895թ. կողոպտվել ու հրկիզվել է 36 եկեղեցի, Երզնկայի գավառում՝ 12 վանք, Սպարկերտում հիմնահատակ ավերվել են բոլոր եկեղեցիներն ու վանքերը, իսկ դրանց մի մասը վերափոխվել է մզկիթի¹⁴:

1915թ. քրդերը հրկիզեցին Վարազա վանքը, և կրակի բոցերի մեջ հրո ճարակ դարձան վանքի նշանավոր 300 ձեռագրերը: Հնարավոր չէ տալ հայկական ձեռագրերի ճշգրիտ թիվը: Հայտնի է, որ միայն Վասպուրականում և Տարոնում 1890-1917թթ. ոչնչացվել է շուրջ 5000 ձեռագրեր¹⁵:

Չմոռանանք փաստել մեկ կարևոր հանգամանք ևս. Արևմտյան Հայաստանի վանքերն ու եկեղեցիները շարունակում էին իրենց ձեռքում պահել հողային որոշ տարածություններ: Միայն Արդուլ Համիդի կառավարման տարիներին հայե-

¹⁴ Պարսամյան Ս., Հայկական մշակութային արժեքների ոչնչացումն ու դրա հետևանքները 1894-1896թթ. համիդյան կոտորածների տարիներին: ՀՀ ԳԱԱ, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, «Ցեղասպանագիտական հանդես» 2 (1), Եր., 2014, էջ 20-22, 24:

¹⁵ Աստոյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 92:

րից խլվել է 13 վանք, 27 եկեղեցի, 18 ազգային կալվածք, 16 գերեզմանոց և 7000 կտոր գյուղացիական հող¹⁶:

Բոլոր վանքերն ու եկեղեցիներն ունեին անշարժ գույք: Բռնագրավվեցին և թալանվեցին վանական և եկեղեցական կալվածքներ՝ վարժարաններ, իջևանատներ, տներ, խանութներ, այգիներ, պարտեզներ, անտառներ, ջրաղացներ, վարելահողեր, որոնք որպես հասույթ էին ծառայում վանքերին, վանականներին և եկեղեցական հաստատություններին: Օրինակ, Սսի կաթողիկոսության ազգապատկան կալվածքների ընդհանուր մակերեսը կազմում էր ավելի քան 13000 քառակուսի կիլոմետր¹⁷:

Այժմ ներկայացնենք ըստ գավառների եկեղեցիների թիվը: Տարբեր աղբյուրներում և վավերագրերում նշվում են այս տեղեկությունները՝

1. Էրզրում. կենտրոնը Ազիզիյե, Յաքուբիյե, Աշքալե, Փասինլեր, Նարման, Իսփիր, Օլթու, Շենքայա, Հորասան, Փազարյոլու և գյուղերը՝ 65 եկեղեցի:
2. Յուսուֆելի. Արդվինի կենտրոնական գյուղերը՝ 4 եկեղեցի:
3. Հընըս (Խնուս) (Էրզրում). Խնուսում և գյուղերում գտնված եկեղեցիները, որոնք հավելվել են Թեոդիկի կողմից՝ 19 եկեղեցի:
4. Էլեշկիրտ (Ալաշկերտ) (Էրզրում). Էլեշկիրտում և գյուղերում գտնված եկեղեցիները, որոնք հավելվել են Թեոդիկի կողմից՝ 6 եկեղեցի:
5. Դիյադին (Էրզրում). Դիյադինի գյուղերին պատկանող եկեղեցիները, որոնք հավելվել են Թեոդիկի կողմից՝ 4 եկեղեցի:

¹⁶ Համբարյան Ա. Մ., Երիտթուրքերի ազգային ու հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումները Արևմտյան Հայաստանում 1908-09/14թթ.: Եր.: 1979, էջ 131:

¹⁷ Աստոյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 93:

6. Փյուլյումյուր (Թունջելի-Դերսիմ). Փյուլյումյուրի գյուղերի եկեղեցիները՝ 6 եկեղեցի:
7. Փասինլեր (Էրզրում). Փասինլերի գյուղերի եկեղեցիները՝ 4 եկեղեցի:
8. Բալըքեսիր. Բալըքեսիր, Մուստաֆա քենալ փաշա, Բիզա, Բանդըրմա՝ 6 եկեղեցի:
9. Էրզինջան (Երզնկա). Էրզինջանի կենտրոնական գյուղերը՝ 52 եկեղեցի:
10. Բայբուրթ (Բաբերդ). Բայբուրդի կենտրոնական գյուղերի եկեղեցիները՝ 34 եկեղեցի:
11. Բայբուրթ (Բաբերդ). Բայբուրթի և վերջինիս գյուղերի այն եկեղեցիները, որոնք նշվել են Թեոդիկի կողմից՝ 23 եկեղեցի:
12. Ուրֆա. Բիրեջիք, Սիվերեք, Սուրուչ, Հիլվան, Հարրան, Բոզովա, Հալֆեթի՝ 12 եկեղեցի:
13. Ուրֆա. եկեղեցիներ, որոնք հավելվել են Թեոդիկի կողմից՝ 5 եկեղեցի:
14. Հարփուք (Խարբերդ-Էլազիզ). Հարփուքի կենտրոնական գյուղերի, Քարաքոչանի, Փալուի և Քեբանի եկեղեցիները՝ 67 եկեղեցի:
15. Չյունգյուշ (Դիարբեքիր-Տիգրանակերտ). Չյունգյուշի գավառների և գյուղերի եկեղեցիները՝ 2 եկեղեցի:
16. Ջեյթուն (Մարաշ). կենտրոնական թաղամասերի, գյուղաքաղաքների և գյուղերի եկեղեցիները՝ 14 եկեղեցի:
17. Շապին-Կարահիսար. Շապին Կարահիսարի, Գիրեսունի և Սվասի մի մասին պատկանող կենտրոնների և գյուղերի եկեղեցիները՝ 32 եկեղեցի:
18. Բիթլիս (Բաղեշ). Թաթվանի, Ահլաթի, Մուքքի և Հիզանի եկեղեցիները՝ 66 եկեղեցի:

19. Չեմիշկեծեկ (Չմշկածակ) (Թունջելի-Դերսիմ), Չեմիշկեծեկին ենթակա գյուղերի եկեղեցիները՝ 20 եկեղեցի:

20. Արգանիմադենի (Էլագլիգ). Էրգանիի, Սիվերեքի, Բուլանըքի և Քահթայի եկեղեցիները՝ 10 եկեղեցի:

21. Ստամբուլ (Կոստանդնուպոլիս) եվրոպական ափին՝ 36, ասիական ափին՝ 8, ընդհանուր՝ 44 եկեղեցի և այլն¹⁸:

Ըստ Հայկազ Ղազարյանի մոտավոր հաշվարկման Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Ասիայի մյուս վայրերում գտնվող վանական ու եկեղեցական շենքերի ու համալիրների և դրանցում առկա ոսկու, արծաթեղենի, պղնձե սպասներում, ձեռագրերի, արվեստի զանազան գործերի և այլ շարժական ու անշարժ գույքի արժեքը կգնհատվի ամենամիավագազույնը 1.000.000.000.000 ոսկի դոլար¹⁹:

Բոլոր այս ավերածությունների ու Արևմտյան Հայաստանի տարբեր վայրերի վիճակագրությունները կազմվել են Գարեգին Սրվանձտյանի²⁰ կողմից: Վերջինս ընդգրկում է հայկական գյուղերի, ավանների ու քաղաքների մանրամասն նկարագիրը, բնակիչների ապրուստը, նյութական միջոցները, գյուղերի ու քաղաքների վիճակն ու հայկական եկեղեցիների ու վանքերի մանրամասն նկարագիրը, վանքերում պահված ձեռագրերի ու հիշատակարանների թիվը, որոնք մտել են «Թորոս Աղբարի» առաջին և երկրորդ հատորների բովանդակության մեջ: Սակայն ինչ-ինչ պատճառներով Բասենի, Դերջանի, Քեմախի, Բայազետի, Ալաշկերտի, Սպերի, Կիս-

կիմի, Էրզրումի և նրա թեմի վիճակագրությունները չեն մտել «Թորոս Աղբարի» և ոչ մի հատորում և երբևէ լույս չեն տեսել²¹:

Վիճակագրությունները կազմվել են հետևյալ սկզբունքով՝ նախ նշվում է գավառի անունը, այնուհետև մանրամասն թվարկվում է, թե տվյալ գավառում ինչ քաղաք է մտնում, ամեն մի վայրում ինչ եկեղեցի կա, այդ եկեղեցին ինչպիսի հասույթ ու կալվածք ունի, ինչքան են եկեղեցու, ինչքան՝ պաշտոնյաների հասույթները: Ուստի և մեր այս հոդվածում փորձ է արվել վեր հանել վերոհիշյալ գավառների եկեղեցական նյութական ներուժին առնչվող տվյալները և տալ համապատասխան գնահատական: Այդ ամենը ներակայացրել ենք համապատասխանաբար աղյուսակ 1,2,3,4 և 5-ում:

Մինչև 1828-1829թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը Էրզրումի նահանգը տրոհվում էր Էրզրում (Կարին, Օվա կամ Հովտիկ) Վերին Նասեն, Ստորին կամ Ներքին Նասեն, Զըղի, Դերջան, Երզնկա, Բաբերդ, Սպեր և Թորթում լիվաների²²: Ըստ ֆրանսիացի ուղեգիր ժոբերի, 1805թ. Էրզրումն ուներ 71 հազար բնակիչ²³: Օսմանյան կառավարությունը հսկայական շահույթ էր ստանում Էրզրումով տարվող տարանցիկ առևտրից²⁴: Իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Էրզրումի նահանգի վարչական բաժանումն ուներ արդեն հետևյալ պատկերը՝

1. Էրզրումի գավառ. բաղկացած էր 9 գավառակներից՝ Էրզրում, Բաբերդ, Բասեն, Խնուս, Զըղի, Դերջան, Կիսկիմ, Սպեր և Նամրվան,

¹⁸ Ջաքարյա Միրզանողլու, Որոնվում են 1915-ի անկենդան հոգիները, եկեղեցիները, <http://akunq.net/ami/?p=9726>:

¹⁹ Հ.Տաճատ Ծ. ՎՐԴ. Եարտըսեան, նշվ. աշխ., էջ 101:

²⁰ Նշենք, որ Գարեգին Սրվանձտյանը հայ բանասիրության, բանագիտության, ազգագրության մեծ երախտավորն է ու սկզբնավորողը:

²¹ «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», 1976թ., N2, էջ 63:

²² Մեղրոնյան Ա.Ա., Էրզրում, Էրզրում նահանգի հայ ազգաբնակչությունը XIX դարի առաջին երեսնամյակին (Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), ՀՀ ԳԱԱ հրատ., Եր., 1994, էջ 28:

²³ Նույն տեղում, էջ 35:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 42:

2. Երզնկայի գավառ, որի կազմներն էին 5-ը՝ Երզնկա, Կամախ, Ռեֆահիե, Գուրուչայ և Բողունք,
3. Բայազետի գավառ՝ կազմված Բայազետի, Դիադինի, Ղա-րաքիլիսեի, Ալաշկերտի և Այնթափի կազմներից:
- Էրզրում մահանգը բաժանված էր 8 եկեղեցական թեմերի միջև, որոնք էին՝

1. Կարինի արքեպիսկոպոսական վիճակ՝ Էրզրումի, Խնուսի, Թորթումի, Սպերի և Կիսկինի գավառակներ,
2. Երզնկայի եպիսկոպոսական վիճակ՝ Երզնկայի, Խնուսի Թորթումի, Սպերի և Կիսկինի գավառակներ,
3. Բաբերդի եպիսկոպոսական վիճակ՝ Բաբերդի գավառակ,
4. Բասենի եպիսկոպոսական վիճակ՝ Բասենի գավառակ,
5. Դերջանի եպիսկոպոսական վիճակ՝ Դերջանի գավառակ,
6. Կամախի վանական վիճակ՝ Բենախ և Գուրուչայ գավառակներ,
7. Խորձեանի եպիսկոպոսական վիճակ՝ Բրդիի գավառակ,
8. Բագրևանդի եպիսկոպոսական վիճակ՝ Բայազետի սանջակ²⁵:

Ուստի և մեր կողմից սույն հոդվածի շրջանակներում ներկայացրել ենք միայն որոշ գավառակների եկեղեցական նյութական ներուժը և հետևողական լինելը հետագայում տնտեսական պահանջատիրության հարցում:

²⁵ Թաթոյան Ռ., Էրզրումի մահանգի հայ բնակչության թվաքանակը Մեծ Եղեռնի մախոթյակին: ՀՀ ԳԱԱ, Հայոց ցեղասպանության բանագրամ-ինստիտուտ, «Ցեղասպանագիտական հանդես», 2 (1), 2014, էջ 32:

Էրզրումի և թեմի եկեղեցական ներուժի վիճակագրություն²⁶

Քաղաք/գյուղ	Եկեղեցի	Եկեղեցու հաստիք և կապվածք	Վարժարան	Վարժարանի հաստիք և ծախս	Տոնք հայրց	Թիվ հայրց	Ուսանող- թիվ	Օտար- թիվ
Էրզրում	ս. Աստվածածին	19.700 ներքին	Արծյան ուսումնարան	50.000 ծախս ազգ. մնուկն	1950	14.000	1100	20000թ. 350 հույն 100 պարսիկ
Կան գյուղ	Ամենափրկիչ	4000 ներքին	Փրկյան ծաղկոց	2000-ի համգ.	280	2060	250	-
Շիմոց	ս. Դովիամեն	1000 »	Կարինյան ե	1000 »	36	400	50	70 թուրք
Սովուք Ցերմիկ	ս. Դրեշտակավետ	1000 »	Լուսավորչյան »	1000 »	25	300	251	300 »
Մուսուրլա	ս. Դավոր	2000 »	Պարբեկյան »	2000 »	75	700	50	30 »
Թվանք	Ամենափրկիչ	1000 »	Փրկյան »	1000 »	32	350	40	210 »
Ջիմնի	ս. Խաչ	2000 »	ս. Խաչ »	2000 »	80	700	60	140 »
Քրզուլ Քիլիսե	ս. Նշան	1000 »	ս. Նշան »	1000 »	30	230	17	70 »
Ջիմարի գոմ	ս. Մինաս	1500 »	Վահանյան »	2500 »	35	300	25	300 »
Չիբախոլ	ս. Աստվածածին	3000 ներքին	Մեսրոպյան ծաղկ.	3000-ի համգ.	105	1150	120	42 թուրք
Արծաթի	ս. Նշան	200 »	-	-	7 տ. հայ, 47տ կար	500	-	120 »
Ումուտում	ս. Դավոր	2000 »	Սահակյան »	1500 »	50	510	70	160 »
Կրիչք	Քրիստոս թագավոր	2000	Սամիկոյան »	1200 »	55	590	80	70 »
Գեղախտ	ս. Սարգիս	1000 »	Գեղախտ »	1000 »	33	350	70	140 »
Պատիշեն	ս. Գևորգ	1000 »	ս. Գևորգյան	1000 »	32	310	27	60 »
Ղվիկ	ս. Աստվածածին	2000 »	Խոսրովյան	2000 »	65	500	-	- »
Երկմիստ	ս. Դրեշտակավետ	1000 »	-	-	13	90	-	200 »
Խաչկավանք	-	-	-	-	8	70	-	140 »
Շրտածոր	ս. Դավոր	1500 »	Տրդատյան	2500 »	47	350	35	150 »
Նողշեն	ս. Դավոր	600 »	-	-	15	130	-	140 »
Սալամոր	ս. Սարգիս	500	-	-	20	120	-	150 »
Գոմք	ս. Դավոր	1000 »	Արշակյան	1000 »	27	270	40	210 »

²⁶ Կազմվել է Գ. Սրվանձոյանի վիճակագրությունների հիման վրա:

Քաղաք/գյուղ	Եկեղեցի	Եկեղեցու հատույթ և կավածք	Վարժարան	Վարժարանի հատույթ և ծախս	Տունը հայրը	Թիվ հայրը	Ուսանող թիվ	Օտար. թիվ
Ոգնի	ս. Աստվածածին	3000 մեղքին	Ամբաստան ծաղկ.	2500-ի համագնավություն	150	1350	140	300 բուրք
Վարաշ	»	2500 »	Աշտարյան »	2000 »	101	950	110	200 »
Ապրանտի	»	1000 »	Ուրբեյան »	1000 »	20	200	35	250 »
Թիվեր	—	—	—	—	7	40	—	400 »
Երկամանատուր	—	—	—	—	8	75	—	150 »
Երկին	ս. Վարդգ	1000 »	Լևոնյան	500 »	22	240	20	700 »
Աշխալ	—	—	—	—	8	70	—	900 »
Քարահասան	ս. Աստվածածին	2000 »	Սամիկյան	1500 »	41	400	50	350 »
Թովալ չավուշ	ս. Դավիթ	500 »	Բազումյան	900 »	12	120	8	450 »
Իլիմ	ս. Աստվածածին	2000 »	Լուսինյան	1500 »	40	380	30	140 »
Ջիվորիկ	ս. Դրեշտակախո	3000 »	Ջակագյան	2500 »	98	1300	120	200 »
Կել	ս. Միհաս	2500 »	Մրանյան	2000 »	75	800	100	140 »
Արշնի	ս. Միհաս	1000 »	Տիգրանյան	2000 »	23	200	30	6 »
Բլուր	ս. Վարդգ	1000 »	Վահագնյան	2000 »	20	200	30	130 »
Մյուրտյուկ	—	—	—	—	8	65	—	200 բուրք
Մյուրտյուկ	ս. Դարություն	500 մեղքին	Վարդանյան ծաղկ.	500-ի համագնակ.	17	160	25	200 »
Անկառիչ	ս. Միհաս	500	Միշակյան	500 »	18	150	15	150 »
Յոգան	ս. Թադևոս և Բարդուղիմեոս	500 »	Արգարյան	500 »	9	80	10	60 »
Ընծիկ	—	—	—	—	5	50	—	140 »
Օրոգի	—	—	—	—	3	25	—	300 »
Ենիկի Խորթում	ս. Միհաս	2000 »	Ամբաստան	1500 »	40	300	25	30 »
Վերին գեղ	ս. Աստվածածին	1000 »	Մուշեղյան	500 »	18	150	20	—
Ղայախ	—	—	—	—	7	60	—	100 »
Ղուշի	—	—	—	—	2	15	—	140 »
Խնտենիք	—	—	—	—	2	16	—	100 »

Աղյուսակ 2

Սպեր և Կիսկիմ գավառակների եկեղեցական ներուժի վիճակագրություն²⁷

Քաղաք/գյուղ	Եկեղեցի	Եկեղեցու հատույթ և կավածք	Վարժարան	Վարժարանի հատույթ և ծախս	Տունը հայրը	Թիվ հայրը	Ուսանող թիվ	Օտար. թիվ
Հունուտ գյուղ	ս. Աստվածածին	500 մեղքին	1000 պաշտոն	Աշտարյան ծաղկ.	500-ի համագնավություն	25	260	30
Օձուտ	—	—	—	—	—	2	15	—
Չվնաբուր	ս. Աստվածածին	500 1000	Ամբաստան	500	24	200	25	100 »
Գող կամ Կյոլ	—	—	—	—	35	300	—	—
Աղբուրիկ	—	—	—	—	15	120	—	150
Էգեծոր	ս. Աստվածածին	100 1000	—	—	10	100	—	60
Սաղուցանց կամ Սաղանձ	» »	1000 2000	Մուշեղյան	1000	40	350	70	—
Ջիլեն	» »	500 1000	Ուրբեյան	1000	25	200	25	—
Շնիրիստան	» »	» »	Վարդանյան	500	30	250	25	60
Ջիլանց	» »	» »	Վահանյան	500	16	130	15	—
Թշածոր	» »	» »	Վարդիկյան	500	20	180	17	60
Սպեր	» »	100 500	—	—	10	70	—	120
Ջուրակենց	—	500 1000	Բազումյան	1000	25	230	26	300
Մեգեկոնկ	ս. Աստվածածին	— 500	—	—	10	80	—	50
Վարշենց	ս. Աստվածածին	500 1000	Լուսավորյան	500	19	150	20	150
Չիկոթ	» »	100 500	—	—	13	120	—	120
Ջիլապ	» »	500 1000	Պարթևյան	500	62	500	25	—
Ջիլապ	—	— 100	—	—	10	75	—	100

²⁷ Կազմվել է Գ. Սրվանդյանի վիճակագրությունների հիման վրա:

Քաղաք/գյուղ	Եկեղեցի	Եկեղեցու հասույթ և կալվածք	Վարժարան	Վարժարանի հասույթ և ծախս	Տունք հայոց	Թիվ հայոց	Ուսանող քիվ	Օտար քիվ
Ճեմատուն	Հայ կաթոլիկ եկ.	100 500	—	—	10	80	—	—
Խաչատրյուր	ս. Աստվ. լուսավորչ. ս. Աստվ.	1000 1500	Տրդատյան	1000	27	250	30	—
Կիսկիմ (Գասապա)	»	1000 մեղքին	Հայկազյան	1000-ի հանգանակութ.	41	400	50	50 քուրք
Նիխախ	»	2000 պաշտ.	Փրկչյան	200	15	135	17	80 »
Կուտրաշեն	»	500 1000	Լուսավորչյան	1500	66	650	60	20
Մոխուրկոտ վերի	հայ կաթոլիկ	1000 2000	—	—	46	300	—	50 »
Մոխուրկոտ վարի	»	—	—	—	15	100	—	—
Կրման	»	—	—	—	60	450	—	—
Արեգին	»	—	—	—	20	150	—	—
Կարմիրիկ	»	—	—	—	150	1200	—	—
Չեղուտ	»	—	—	—	75	700	—	—
Վրնեն	»	—	—	—	30	230	—	—
Կախիսուտ	»	—	—	—	80	770	—	—
Սյունեն	»	—	—	—	82	770	—	—
Ճնապար	»	—	—	—	95	830	—	—
Կիսակ	»	—	—	—	41	350	—	—
Խանդավոր վերի	»	—	—	—	96	800	—	—
Խանդավոր վարի	»	—	—	—	63	550	—	—

Դերձան գավառակի եկեղեցական մերուծի վիճակագրություն²⁸

Քաղաք/գյուղ	Եկեղեցի	Եկեղեցու հասույթ և կալվածք	Վարժարան	Վարժարանի հասույթ և ծախս	Տունք հայոց	Թիվ հայոց	Ուսանող քիվ	Օտար քիվ
Բեգեռիչ	ս. Աստվածածին	2000 մեղք. 4000 եկեղեցու պաշտոնից	Հանձնում գեղն Շարկոց	3000	100	1050	150	600 քուրք
Քշմաղարա	—	50	—	—	1	10	—	10 քուրդ
Խաչիկյան գոմ	ս. Աստվածածին	200 » 500	»	300 »	13	150	13	—
Հողեն	ս. Փրկիչ	1000 » 3000	»	1500 »	50	550	50	250 քուրք
Վարդուկ	ս. Ղևորգ	400 » 700	»	700 »	22	250	25	250 »
Գոմծոր	—	50 »	—	—	1	5	—	350 »
Խաչ	ս. Պողոս Պետրոս	500 » 800 »	մուն գեղն	800 »	27	300	30	20 քուրդ
Աբաղծոր	ս. Աստվ.	200 » 500 »	« »	500 »	17	200	20	50 »
Կյոքսաղ	—	100 »	—	—	2	30	—	100 քուրք
Չիլիկնոց	ս. Հովհաննես	400 » 800 »	գեղ.	700 »	35	400	40	15 քուրդ
Ղումլար	ս. Նշան	400 » 800 »	»	700 »	30	300	35	50 քուրք
Քարուղլ	ս. Հովհաննես	300 » 700	»	600 »	32	300	40	80 »
Սարդաշայ	ս. Աստվածածին	1500 » 3500 »	»	2000 »	70	750	100	—
Կրթեր	ս. Ղևորգ	1600 » 3600 »	»	2000 »	85	900	100	30 քուրք
Ապրանք	ս. Փրկիչ	400 » 800 »	»	700 »	35	400	50	50 »
Շարկարի	ս. Աստվածածին	400 մեղք. 800 եկեղ. պաշտ.	Հանձնում գեղն Շարկոց	800-ի հանգան.	45	500	50	15 քուրդ
Բուն	—	— 150 »	—	—	5	50	—	20 »
Թառու	—	— 100 »	—	—	3	25	—	50 »

²⁸ Կազմվել է Գ. Սովանձադյանի վիճակագրությունների հիման վրա:

Քաղաք/գյուղ	Եկեղեցի	Եկեղեցու հատույթ և կալվածք	Վարժարան	Վարժարանի հատույթ և ծախս	Տունք հայրց	Թիվ հայրց	Թիվ Ոսանող, ֆիլ	Օտար, ֆիլ
Հերամի	ս. Դովհաննես	300 » 400 »	Հանձնում գեղեց ծաղկոց	500 »	13	150	25	15 »
Աղաթիր	ս. Կարապետ	400 » 700 »	» »	700 »	30	350	50	10 բուրք
Չանախճի	ս. Խաչ	300 » 400 »	» »	500 »	15	150	20	10 բուրք
Փրիլիչ	ս. Ստեփանոս	1500 » 3500 »	» »	2000 »	70	700	100	40 բուրք
Սանց	ս. Սարգիս	400 » 800 »	» »	700 »	25	350	50	500 »
Շանաշանճի	ս. Աստվածածին	300 » 400 »	» »	400 »	25	250	25	25 բուրք
Բուլք	ս. Ղարոզ	500 » 1000 »	» »	800 »	55	600	70	—
Խափնիլիկ	ս. Ղարոզ	300 » 600 »	» »	700 »	20	230	30	150 բուրք
Սյուս Դերանի	ս. Սարգիս	100 » 200 »	» »	200 »	4	30	10	80 բուրք
Գովկա	—	— 200 »	—	—	5	50	—	80 »
Կոլեր	—	— 200 »	—	—	5	50	—	30 »
Էլրեկ	ս. Թորոս	200 մերք. 500 »	Հանձնում գեղեց ծաղկոց	500 »	17	200	25	20 »
Գառնբերդակ	ս. Ղարոզ	200 մերք. 500 եկեղ. պաշտոնից	Հանձնում գեղեց ծաղկոց	600-ի հանգանակ.	17	200	25	20 բուրք
Սիստուն	—	— 20 »	—	—	1	12	—	50 »
Դլվնիկ	ս. Սարգիս	1000 » 2000 »	Հանձնում գեղեց ծաղկոց	—	2	16	—	70 »
Դարահյուսեհներ	—	— 50 »	Ծաղկոց	—	2	16	—	150 »
Մանթարա	—	— 50 »	—	—	2	16	—	150 »
Ստոյին գոմ	ս. Սարգիս	150 » 300 »	Հանձնում գեղեց ծաղկոց	500 »	10	100	15	20 »
Խարլին	ս. Աստվածածին	300 » 700 »	» »	800 »	27	300	40	400 բուրք
Վերի Դազախ	ս. Աստվածածին	300 » 400 »	» »	600 »	20	200	30	20 բուրք
Վարի Դազախ	»	— 200 »	—	—	15	130	—	—
ս. Թորոս	Աղդեյալ ս. Թորոս վանք Սայր	—	Հանձնում վանուց.	—	4	30	7	—
Վեան	Աստվածածին ս. Թարևոս	200 մ. 400 եկ. պշ.	Հանձնում գեղեց ծաղկոց	500 »	20	200	30	70 բուրք
Խնճղի	—	200 400	» »	500 »	20	200	30	150 բուրք
Քարազուլաք	ս. Վարդանանց	150 400	» »	500 »	17	200	25	700 բուրք

Աղյուսակ 4

Քառասն գավառակի եկեղեցական ներուժի վիճակագրությունը²⁹

Քաղաք/գյուղ	Եկեղեցի	Եկեղեցու հատույթ և կալվածք	Վարժարան	Վարժարանի հատույթ և ծախս	Տունք հայրց	Թիվ հայրց	Թիվ Ոսանող, ֆիլ	Օտար, ֆիլ
Քենախ քաղաք	ս. Աստվածածին	500 մերք. 1000 եկեղ. պաշտոնից	Տիրապետ ծաղ.	1000	35	300	28	7000
Սարեկ գյուղ	»	1000 » 1500	Վարդանյան »	1000 »	47	500	40	բուրք 100 »
Ունի	»	500 » 700 »	Վահանյան »	500 »	20	350	35	20 բուրք
Հազալք	»	1000 » 1500 »	Լուսավորչյան	700 »	25	400	50	20 բուրք
Գոմեր	Աստվածամայր ս. Աստվածածին	1000 » 1500 »	Արամյան ուն. և ծաղկ. խորհրդական ծաղկ.	2000 »	45	500	70	150 »
Կամի	ս. Թորոս	300 500	Թորոսյան	500	17	350	25	—
Քեգեռիչ վերի » վարի	ս. Աստվածածին	1000 1500	Հայկյան	700	9	95	15	30 բուրք
Արեգակ ս. Նշան	ս. Նշան վանք	2000 2500	Արմենակյան	1500	70	1200	110	25 բուրք
Հորաս	Տիրամայր	2000 2500	Արամյան	—	6	180	20	—
Թորոս	ս. Փրկիչ վանք	2000 2500	Արզակունյան	1500	80	1300	120	—
Ս. Անարծաթ	Անարծաթ բնիկ. վանք ս. Աստվածածին	2000 2500	Պարթևյան	700	25	425	50	—
Հափշտա	—	100 300	—	—	3	30	10	—
Չափաթք	—	— 200	—	—	3	20	8	20 բուրք
Չափաթք	—	— 150 »	—	—	5	40	—	150 »
Քարտուկ	—	— 150 »	—	—	4	80	—	6 բուրք
Ս. Թարևոս	ս. Թարևոս վանք	6000 մերք. 4000 »	ս. Թարևոսյան	—	5	42	—	—
Սեծ Արմատան Ի Բուրի չայ	ս. Աստվածածին	2000 » 3000 »	Արամյան Ծաղկոց և ուսումնարան	4000-ի հանգան.	2	40	17	—
Փոքր Արմատան	ս. Աստվածածին	1500 » 2000 »	—	—	270	3000	200	250 բուրք
Թերևոս	ս. Ղարոզ	1000 » 1500 »	Արամյան	2500 »	130	1300	100	—
Հափշտա	—	— 500 »	ս. Ղարոզյան	1500 »	120	1200	70	150 բուրք
Տանճիկ	ս. Նշան	100 » 100 »	—	—	15	100	—	—
Հասանովա	ս. Աստվածածին	800 » 1000 »	Սալահուդին ծաղկոց	700 »	6	45	—	200 բուրք
Հոռոփիլ Ի Կիրճանիս	ս. Աստվածածին	800 » 1000 »	Մեծուրյան	1000 »	31	500	40	—
Սեփե շերիֆ	ս. Ղարոզ	500 » 1000 »	Սեփեյան	700 »	40	700	50	—
					30	400	41	500 բուրք

²⁹ Կազմվել է Գ. Սրվանդույանի վիճակագրությունների հիման վրա:

Քայլազետի և Ալաշկերտի ենթեցական մերուժի վիճակագրություն³⁰

Քաղաք/գյուղ	Եվրոնի	Եվրոնի հատույթ և կալվածք	Վարժարան	Վարժարանի հատույթ և ծախս	Տունք հայրց	Թիվ հայրց	Թիվ ուսանող	Օտար քիվ
Քայլազետ	Ա. Կարապետ, Շիրանավոր, Ա. Մատվածաթին	2000 մերքին, 3000 պաշտոնեից	Արաբյան ծաղկոց	2000-ի հանգանակություն	125	1000	150	քաղաքը կործ. ունի.
Մեյրեանեն	Ա. Կարապետ, Շիրանավոր, Ա. Մատվածաթին	500 մ., 1000 պշտ.	Վարդանյան	500 »	12	100	15	60 ք.
Արծաի	Ա. Մատվածաթին	1000 մերքին, 1500 պշտ.	Հայկազյան	2000 »	65	600	70	-
Քորուն	Ա. Մարգիս	500 մերքին, 1000 պշտ.	Վահանյան	500 »	31	300	40	-
Մուսան	Ա. Մտեփաննոս	1000 մ., 1500 պշտ.	Տիգրանյան	1000 »	53	500	50	-
Սարիպեն	Ա. Միմաս	500 1000	Աշոտյան	500 »	27	200	30	100 ք.
Ջուցան	Ա. Մատվածաթին	500 1000	Սմբատյան	500 »	29	250	37	120 ք.
Ղարապազար	Ա. Մատվածաթին	500 1000	Տրդատյան	500 »	20	150	25	-
Ղու միլիանախ	» »	500 1000	Խոսրովյան	500 »	24	200	30	-
Փոթի	Մուրք խաչ	500 1000	Փոթյան	500 »	15	120	20	-
Վանուց գյուղ	Ա. Հովհաննես	---	-	-	20	150	10	-
Ղարաքիլիս	Ա. Մատվածաթին	1000 2000	Հայկազյան	1500	90	800	60	-
Չիրլի	Ա. Հարություն	500 1500	Վարդաշյան	1000	33	280	40	-
Գուրդրան	Ա. Մտեփաննոս	500 մերք., 1500 պշտ.	Սահակյան ծաղկ.	1000-ի հանգ.	30	250	40	-
Ղազի	Ա. Մտեփաննոս	500 1000	Ա. Մարտյան	1000 »	15	120	20	-
Յոնմալու	Ա. Մատվածաթին	1000 1500	Լուսավորչյան	1000 »	40	350	60	-
Երիցու	Ա. Մտեփաննոս	1000 1500	Ղևոնդյան	1000 »	30	250	35	-
Սանկասար	Ա. Հարություն	2000 2500	Գուրգենյան	2000 »	80	700	70	-

³⁰ Կազմվել է Գ. Սրվանդատյանի վիճակագրությունների հիման վրա:

Քաղաք/գյուղ	Եվրոնի	Եվրոնի հատույթ և կալվածք	Վարժարան	Վարժարանի հատույթ և ծախս	Տունք հայրց	Թիվ հայրց	Թիվ ուսանող	Օտար քիվ
Թովրազ կալե	Ա. Մատվածաթին	2000 2500	Բագրատունյան	2000 »	82	750	80	50 քուրդ, 1200 քուրդ
Համատ	Երեք խորան Ա. Մատված. և Հակոբ	2000 2500	Արշակունյան	2000 »	100	950	70	-
Մուլլապյուլեյման	Ա. Մատվածաթին	500 1000	Արշադունյան	1000 »	20 հայ 80 կաթու.	1000	120	-
Խալկու	Ա. Մատվածաթին	1000 1500	Արծրունյան	1000 »	41	350	50	-
Չնտկան	Ա. Գևորգ	1000 1700	Նուպարյան	1000 »	47	400	50	-
Ղայսաբեկ	Ա. Մատվածաթին	1000 1500	Մախիսյան	1000 »	27	200	29	-
Ֆոանքերիցու	-	- 500	-	-	11 հայ 17 կաթու.	280	-	-
Խաստուր	Ա. Մատվածաթին	200 1000	Արագածյան	1000 »	28	250	35	-
Յախմի Թեփե	Ա. Մտեփաննոս	1000 մերք. 1500 պշտ.	Եփրատյան	1500-ի հանգանակ	29	260	37	-
Նավրուզ	Ա. Մատվածաթին	1000 » 2000 »	Նոյան	1500 »	65	600	70	-
Ջիկանի	-	1000 1500	Թորգոմյան	1500 »	20	160	27	-
Խընտը	-	500 1000	Արամազյան	1000 »	19	170	20	-
Նոր գյուղ (Մեգրե)	-	- 1000	-	-	14	130	-	-
Հավիկ	-	- 500	-	-	6	50	-	35 քուրդ.
Աշխալի	-	- 1000	-	-	14	125	-	200
Երանոս	Ա. Հակոբ	200 700	Արմենակյան	500	12	100	15	90 »
Խոշյան	*	200 700	Նարեկյան	500	10	90	12	50 »
Համի Սեֆեր	-	- 500	-	-	13	110	-	40 »
Բատոնց	Ա. Մտեփաննոս	1000 1500	Պարույրյան	1000	30	285	35	100 »
Ղեզզլ Ղայե	Ա. Մատվածաթին	500 1000	Վահագնյան	1000	20	180	20	100 »

ՃԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԳՆԱՀԱՏՈՒՄՆ ԸՍՏ ՀՀ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՐԽԻՎՈՒՄ ՊԱՀՎՈՂ ՀԱՅՏԱՐԱՐԱԳՐԵՐԻ

Մինչ Հայոց ցեղասպանության պատճառներին մվիրված քաղաքական ուսումնասիրություններ կենտրոնացնում են խնդրի ազգային, կրոնական, մշակութային, անգամ քաղաքական գործոնների վրա, մեր կարծիքով, հիշյալ եղեռնագործության վերաբերյալ առավել ամբողջական պատկերացում կտան հայերի նյութական արժեքների յուրացման, նրանց հարստահարման փաստերը: Ավելին, Ա.Աստոյանի¹, Կ.Մոմջյանի², Վ.Եղիայանի³ և այլոց ուսումնասիրություններում այն դիտարկվում է որպես կարևորագույն, վճռական դրդապատճառ կամ դրդապատճառներից առավել էականը: Հետևաբար, անհրաժեշտություն կա շարունակել Արևմտյան Հայաստանում հայերի ունեզրկման հարցերի շուրջ ուսումնասիրությունները, ըստ այդմ, հատուկ ուշադրություն դարձնելով հայերի նյութական կարողության հաշվառմանը, փաստերի և փաստարկների վերլուծությանը և դրանց տնտեսագիտական գնահատմանը:

Մեր կողմից իրականացված ուսումնասիրության հիմքում Հայաստանի Հանրապետության ազգային արխիվի նյութերն են, որոնք, մի կողմից, չեն կարող տալ նյութական կորուստների ամբողջական պատկերը, մյուս կողմից, վկայում են այն մասին,

թե ինչ ծավալներ են ընդգրկել հայերի ունեզրկման փաստերը: Մասնավորապես, մեր վերլուծությունների համար օգտագործված տվյալները վերցված են ՀՀ Ազգային արխիվի 221 ֆոնդում պահվող գործերից: Պետք է նկատի ունենալ, որ արխիվում պահվող գործերը կազմված են միայն Հայաստան ներգաղթած անձանց հայտարարագրերի հիման վրա: Հետևաբար, աշխարհի տարբեր անկյուններում ցեղասպանությունից մազապուրծ եղած հարյուր հազարավոր ընտանիքների վկայություններն այստեղ ներառված չեն կարող լինել:

Հարկ է նկատել, որ հարստահարվել են ոչ միայն առանձին անհատներ, ընտանիքներ ու համայնքներ, այլև հայերի կողմից հիմնադրված և հաջողությամբ գործող ընկերություններ, Արևմտյան Հայաստանի տարբեր մարզերում և տնտեսության տարբեր ոլորտներում գործող իրավաբանական անձինք՝ ընկերություններ, գործարաններ և գրասենյակներ:

Միայն Կարսի մարզում իրավաբանական անձանց 817 հայտարարությունների հիման վրա տարբեր արժույթները ռուբլով փոխարկելով, դրամական կորուստները կազմում են 2,329,248 ռուբլի, բռնագրաված անշարժ գույքի արժեքը՝ 702,692 ռուբլի: Ինչ վերաբերվում է նյութերի, ապրանքների արժեքին, ապա ընդհանուր կորուստները (միայն հիշյալ թվով հայտարարագրերով) կազմել են 25,730,896 ռուբլի, իսկ կանխիկ դրամի կորուստները՝ 962,896: Այսպիսով, միայն Կարսի մարզում գործող իրավաբանական անձանց մի մասի (Եղեռնից հետո Հայաստանում հանգրվանածների վկայություններով միայն) ընդհանուր կորուստները կազմում են 37,009,915 ռուբլի⁴:

¹ Անահիտ Աստոյան, Գարի կողոպուտը. հայերի ունեզրկումը Օսմանյան կայսրությունում 1915-1923թթ., Երևան, 2012թ.:

² Garabet K Moumdjian, "Emval-i Metruke" Ottoman and Turkish Republican Laws Pertaining to Armenian "Abandoned Properties," 1915-1930

³ Vartkes Yeghiayan, "Armenian-Americans sue Turkey over land claims." Boston Globe. December 15, 2010. Retrieved December 19, 2010.

⁴ ՀՀ Ազգային արխիվ, 221 ֆոնդ, գործեր N 12,14,15, 73-78, 93,94, 104,108-110, 114, 116, 120, 122-125, 128, 129, 134, 137, 138, 140, 142, 144, 146, 149, 150, 152, 154, 158, 161, 162, 174, 177, 180, 209, 224, 227, 235, 246-249, 251, 252, 256, 259-262, 264-267, 271, 272, 277, 279-282, 284, 285, 287-289, 291-294, 297-301, 306, 308, 314, 317-324, 328, 335, 339, 342, 343, 348, 351, 355-357, 360, 364, 365, 373, 375, 377, 379, 389, 396-399, 401-405.

Բիթլիսի, Վանի, Էրզրումի և այլ մարզերի իրավաբանական անձանց նյութական կորուստների մասին հայտարարագրված տվյալները ներկայացված են աղյուսակ 1-ում:

Հատկանշական է, որ գործարար աշխուժությամբ հայտնի Մուշի իրավաբանական անձանց նյութական կորուստների մասին տվյալներն ամենահամեստն են. դրամական կորուստները կազմում են 0 ռուբլի, բռնագրաված անշարժ գույքի արժեքը՝ 23,500 ռուբլի: Ինչ վերաբերվում է նյութերի, ապրանքների արժեքին, ապա ընդհանուր կորուստները կազմել են 93,963 ռուբլի, իսկ կանխիկ դրամի կորուստները՝ 38,100 ռուբլի: Արդյունքում Բիթլիսի մարզի Մուշի գավառի ընդհանուր կորուստները կազմում են 164,591 ռուբլի: Նման «համեստ» տվյալներն արդյունք են ոչ թե Արևմտյան Հայաստանում հայերին պատկանող իրավաբանական անձանց պասիվ մասնակցության, այլ այն բանի, որ արխիվում այս մարզի մասով առկա է ընդամենը յոթ հայտարարագիր:

Աղյուսակ 1

Հայերին պատկանող իրավաբանական անձանց նյութական կորուստները (արտահայտված ռուբլիներով)

Գործերի քանակ, (հատ)	Իրավաբանական անձ	Կորուստ ⁵	Անշարժ գույքի գին	Նյութերի, ապրանքների գին	Կանխիկ	Ընդհանուր կորուստ
817	Կարս	2329248	702692	25730896	962896	37009915
27	Բիթլիս	290888	26800	413627	5000	815413
7	Մուշի գավառ	0	23500	93963	38100	164591
36	Վան	82325	12000	419015	33000	689105
138	Էրզրում	816033	0	2903610	99695	4986665
28	Այլ մարզեր	13635	0	404095	180	556966

Նույնը վերաբերվում է Բիթլիս և Վան մարզերին, որտեղ դրամական կորուստները կազմում են համապատասխանաբար 290,888 և 82,325 ռուբլի, բռնագրաված անշարժ գույքի արժեքը՝ համապատասխանաբար 26,800 և 12,000 ռուբլի, նյութերի, ապրանքների արժեքի մասով ընդհանուր կորուստները կազմել են համապատասխանաբար 413,627 և 419,015 ռուբլի, իսկ կանխիկ դրամի կորուստները՝ համապատասխանաբար ընդամենը 5,000 և 33,000 ռուբլի: Արդյունքում Բիթլիս և Վան մարզերի ընդհանուր կորուստները համապատասխանաբար կազմում են 815,413 և 689,105 ռուբլի:

Տվյալների առումով Կարսի մարզից հետո համեմատաբար ավելի շատ տվյալներ կան Էրզրում մարզի մասին, որը ներկայացված է 138 հայտարարագրերով: Միաժամանակ, կասկած է հարուցում այն հանգամանքը, որ անշարժ գույքի և նյութերի, ապրանքների արժեքի կորուստներ ընդհանրապես չեն արձանագրվել, ինչը պայմանավորված է ոչ լիարժեք տեղեկատվությամբ: Հետևաբար՝ ցածր է մաս մարզի հայության իրավաբանական անձանց ընդհանուր կորուստների չափը՝ 4,986,665 ռուբլի:

Կարևոր է նկատել մաս, որ մնացած բոլոր մարզերի իրավաբանական անձանց նյութական կորուստների մասով արխիվում առկա են ընդամենը 28 հայտարարագրեր: Նման իրավիճակում իրավաբանական անձանց նյութական կորուստների մասին խիստ մոտավոր պատկերացում կազմելու համար անհրաժեշտ է հաշվարկել միջին կորուստները՝ տվյալ մարզի իրավաբանական անձանց վերաբերյալ հայտարարագրված նյութական վնասների ընդհանուր արժեքը հարաբերելով հայտարարագրերի ընդհանուր թվին (տե՛ս աղյուսակ 2):

⁵ Իրավաբանական անձանց վերաբերյալ աղյուսակում տեղ գտած «կորուստներ» սյունակը հստակեցված չէ նույնիսկ արխիվում պահվող գործերում, այսինքն՝ պարզ չէ թե հատկապես ինչ տիպի կորուստների մասին է խոսքը:

Արևմտյան Հայաստանի մի շարք մարզերի
իրավաբանական անձանց միջին կորուստները

Կարս	45,300
Բիթլիս	30,200
Մուշի գավառ	23,513
Վան	19,142
Էրզրում	36,135
Այլ մարզեր	19,892

Այսպիսով, միջին հաշվով, ցեղասպանության արդյունքում յուրաքանչյուր իրավաբանական անձին հասցված նյութական վնասը տատանվում է 19 հազար ռուբլուց (Վանի և այլ մարզերի միջին ցուցանիշ) մինչև 45,300 ռուբլի Կարսի մարզում:

Ինչ վերաբերվում է տարբեր մարզերի վերաբերյալ հայտարարագրերի քանակի նման անհամաչափությանը, ապա հակված ենք այն կարծիքին, որ համեմատաբար ավելի շատ հայտարարագրեր են ստացվել Հայոց ցեղասպանությունից փրկվածներից, հատկապես այն մարզերից ներգաղթածներից, որոնք առավել մոտ են գտնվել Հայաստանին: Մնացած մարզերից փախստականներն ու բռնահամվածներն արտագաղթել են հարևան երկրներ և հեռավոր արտերկիր, որտեղ և ենթադրվում է որոնել հայերի նյութական կորուստների վերաբերյալ վկայություններ:

Վերը նշված կարծիքը հիմնավորվում է նաև այն հանգամանքով, որ ոչ միայն իրավաբանական, այլ նաև ֆիզիկական անձանց նյութական կորուստների մասով առկա է գրեթե համադրելի անհամաչափություն (տե՛ս աղյուսակ 3):

Թեև ֆիզիկական անձանց նյութական կորուստների վերաբերյալ տվյալներն անհամեմատ ավելի շատ են, այնուամենայնիվ, ՀՀ Ազգային արխիվի փաստաթղթերը չեն կարող ներկայացնել նյութական վնասների լիարժեք պատկերը: Այս-

պես՝ օրինակ, Կարսի մարզի ֆիզիկական անձանց նյութական կորուստների վերաբերյալ հայտարարագրերն ավելին են, քան մնացած բոլորինը՝ միասին վերցրած: Այս մարզում անշարժ գույքից՝ կորցրած կամ բռնագավթած տների գինը կազմում է մոտ 8,947,608 ռուբլի, իսկ կահույքի, հագուստի և սպիտակեղենի, սպասքի գինը կազմում է համապատասխանաբար՝ 5,478,631, 5,215,228 և 1,493,733 ռուբլի: Ինչ վերաբերվում է թանկարժեք իրերին, խառը՝ ոսկի, արծաթ և այլն, ապա դրանց գծով կորուստները կազմում են համապատասխանաբար՝ 2,104,467 ռուբլի:

Արևմտյան Հայաստանում ֆիզիկական անձանց պատկանող
նյութական կորուստները (արտահայտված ռուբլիներով)

	Կարս	Բիթլիս	Մուշի գավառ	Վան	Էրզրում	Այլ մարզեր
<i>Տների գին</i>	8947608	1204940	526650	1252538	1554347	593434
<i>Կահույքի գին</i>	5478631	276356	161542	356517	642277	326704
<i>Հագուստի և սպիտակեղենի գին</i>	5215228	352383	224619	369681	691457	180057
<i>Սպասքի գին</i>	1493733	266946	98661	148807	204054	54294
<i>Թանկարժեք իրերի գին</i>	2104467	219307	201745	169271	410929	330073
<i>Կանխիկ փող</i>	2971713	508149	145425	289684	752027	661756
<i>Պարտատոմսեր և արժեթղթեր</i>	1012758	72114	12800	88970	131008	153241
<i>Մթերքի և պարենի գին</i>	8103588	1199847	570368	544731	1939581	361112
<i>Անասունների գին</i>	Խոշոր եղջերավոր	1993640	491006	285548	144130	474758
	Մանր եղջերավոր	727584	167740	79922	53025	197273
	Բանող անասուն	511833	69269	98002	30024	59705
	Ընդհանուր անասուններ	620556	325898	119220	49471	78118
<i>Շարժական գույքի և գործիքների (կառք) գին</i>	1061045	130664	58255	107251	332039	101246
<i>Այլ ունեցվածքի գին</i>	5880334	873777	719804	832708	719899	356082
<i>Ընդհանուր կորուստներն ըստ արխիվի</i>	54727073	7091145	3218174	4953269	23272407	5729867

Հայտարարագրերի քանակն՝ ըստ մարզերի

Կարս	2087
Բիթլիս	273
Մուշի գավառ	162
Վան	248
Էրզրում	402
Այլ մարզեր	94

Նյութական կորուստներում զգալի տեղ են գրավում նաև կանխիկ փողն ու պարտատոմսերը և արժեթղթերը, որոնք Կարսի մարզից տեղափոխվածների պարագայում կազմել են 2,971,713 ռուբլի և 1,012,758 ռուբլի⁶: Նյութական վնասները հաշվառելիս և գնահատելիս կարևորվում է նաև մթերքի և պարենի, ինչպես նաև խոշոր եղջերավոր, մանր եղջերավոր, բանող անասունների արժեքը, որոնք կազմել են համապատասխանաբար՝ 8,103,588, 1,993,640, 727,584, 511,833 ռուբլի, իսկ ընդհանուր անասունները 620,556 ռուբլի: Վերջապես, շարժական գույքի և գործիքների (կառք) և այլ ունեցվածքի գինը կազմում է համապատասխանաբար՝ 1,061,045 ռուբլի և 5,880,334 ռուբլի: Կարսի մարզից տեղափոխվածների հայտարարագրած վնասներն, այսպիսով, կազմում են 54,727,073 ռուբլի:

Բիթլիսում, Վանում և Էրզրումում անշարժ գույքից կորցրած կամ բռնագավթած տների գինը կազմում է համապատասխանաբար՝ 1,204,940, 526,650, 1252538 և 1554347 ռուբլի, իսկ կահույքի գինը կազմում է համապատասխանաբար՝ 276355 ռուբլի (Բիթլիս), 161541 ռուբլի (Մուշ), 356516 ռուբլի (Վան), 642276 ռուբլի (Էրզրում): Հագուստի և սպի-

տակեղենի ու սպասքի գծով վնասները հիշյալ մարզերում կազմում են համապատասխանաբար՝ 5,215,228 ռուբլի և 266,945 ռուբլի (Բիթլիս), 224,618 ռուբլի և 98,660 ռուբլի (Մուշ), 369,680 ռուբլի և 148,806 ռուբլի (Վան), 691,457 ռուբլի, 204,054 ռուբլի (Էրզրում): Ինչ վերաբերվում է քանկարժեք իրերին, խառը՝ ոսկի, արծաթ և այլն, ապա դրանց գծով կորուստները կազմում են համապատասխանաբար՝ 219307 ռուբլի (Բիթլիս), 201745 ռուբլի (Մուշի գավառ), 169271 ռուբլի (Վան), 410929 (Էրզրում): Նյութական կորուստներում զգալի տեղ գրավող կանխիկ փողի ու պարտատոմսերի և արժեթղթերի արժեքը հիշյալ մարզերից Արևելյան Հայաստան ներգաղթածների պարագայում կազմել են 508,148 ռուբլի և 72,114 ռուբլի (Բիթլիս), 145,425 ռուբլի, 12,800 ռուբլի (Մուշի գավառ), 289,683 ռուբլի, 88,970 ռուբլի (Վան), 752,027 ռուբլի, 131,007 ռուբլի (Էրզրում): Մթերքի և պարենի, ինչպես նաև խոշոր եղջերավոր, մանր եղջերավոր ու բանող անասունների արժեքը նշյալ մարզերում կազմել են համապատասխանաբար՝ 1,199,846 ռուբլի, 491,006 ռուբլի, 167,740 ռուբլի, իսկ ընդհանուր անասունները 69,268 ռուբլի և 325,898 ռուբլի (Բիթլիս), 570,368 ռուբլի, 285,547 ռուբլի, 79,922 ռուբլի, 98,001 ռուբլի, 119,219 ռուբլի (Մուշի գավառ), 544,731 ռուբլի, 144,130 ռուբլի, 53,025 ռուբլի, 30,024 ռուբլի, 49471 ռուբլի (Վան), 1,939,581 ռուբլի, 474,757 ռուբլի, 197,272 ռուբլի, 59,705 ռուբլի, 78,117 ռուբլի (Էրզրում): Իսկ շարժական գույքի և գործիքների (կառք) և այլ ունեցվածքի մասով նյութական վնասները կազմում են համապատասխանաբար՝ 130,664 ռուբլի և 873,777 ռուբլի (Բիթլիս), 58,255 ռուբլի, 719,803 ռուբլի (Մուշի գավառ), 107,251 ռուբլի, 832,707 ռուբլի (Վան), 332,038 ռուբլի, 719,899 ռուբլի (Էրզրում): Հիշյալ մարզերից Արևելյան Հայաստան ներգաղթածների հայտարարագրած վնասներն, այսպիսով կազմում են համապատասխանաբար 7,091,145 ռուբլի (Բիթլիս), 3,218,174 ռուբլի

⁶ Աղյուսակների ամփոփ տվյալները հիմնականում ներկայացված են 1914թ. գներով:

(Մուշի գավառ), 4,953,268 ռուբլի (Վան), 23,272,406 ռուբլի (Էրզրում): Չանդրադառնալով նյութական վնասների մանրամասներին, նշենք միայն, որ մնացած բոլոր մարզերում միասին վերցրած, համաձայն ՀՀ Ազգային արխիվի նյութերի, դրանք կազմում են 5,729,867 ռուբլի⁷:

Հատկանշական է ոչ միայն այն, որ բոլոր մարզերի մասշտաբով նյութական վնասների որոշ բաղադրիչների, մասնավորապես, քանկարժեք իրերի մի մասի վերաբերյալ բացակայում են տվյալները, այլև այն հանգամանքը, որ տվյալ հայտարարագրերում մարդկային զոհերի քանակն ակնհայտորեն չի համապատասխանում իրականությանը (տե՛ս աղյուսակ 5), ինչը բույլ է տալիս ենթադրել, որ նյութական վնասները նույնքան անգամ ավելի շատ են, որքան բազմիցս փաստված մարդկային կորուստները:

Աղյուսակ 5

Մարդկային զոհերի քանակն՝ ըստ մարզերի համաձայն
ՀՀ Ազգային արխիվի տվյալների

Կարս	1135
Բիթլիս	57
Մուշի գավառ	1053
Վան	328
Էրզրում	778
Այլ մարզեր	136

Այսպիսով, մեր կողմից ՀՀ ազգային արխիվ հայտարարագրերի հիման վրա կազմված աղյուսակներում արտացոլված են Կարսի մարզի և Արևմտյան Հայաստանի Բիթլիսի, Վանի, Էրզրումի և այլ մարզերից Ցեղասպանության տարիներին ներկայիս Հայաստանի տարածք ներգաղթած 3266 ֆիզիկա-

կան և 1053 իրավաբանական անձանց կորուստների վերաբերյալ ամփոփ տվյալները:

Տվյալները, բնականաբար, չեն կարող ամբողջությամբ արտացոլել Ցեղասպանության տարիներին հայ ժողովրդի կրած նյութական և մարդկային կորուստներն ամբողջությամբ և արտահայտել այդ կորուստների ամբողջական պատկերը: Միաժամանակ, դրանք օգնում են մոտավոր պատկերացում կազմել միջին վիճակագրական նյութական կորուստների մասին, որոնք կրել են հայերը Ցեղասպանության հետևանքով:

Մեր համոզմամբ, Ցեղասպանության նյութական կորուստների գնահատման աշխատանքները պետք է համադրվեն տարբեր երկրներում հանգրվանած հայերի հայտարարագրերի, ապահովագրական ընկերությունների, բանկերի և այլ աղբյուրների, ինչպես նաև հայ և օտար փորձագետների աշխատանքներում բերված փաստագրական տվյալների համադրմամբ և մասնագիտական վերլուծությամբ՝ օգտագործելով Ցեղասպանության նյութական հատուցման մինչ օրս ձևավորված մեթոդներն ու մոտեցումները:

⁷ 1913 թ. պաշտոնական փոխարժեքը կազմել է 1 թուրքական լիրան=8.54 ռուբլի:

ՀԱՅՈՒՅ ԵՒ ՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՁԵՎԵՐԻ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Օսմանյան կայսրության տարածքում՝ պատմական Հայաստանում ապրող հայ ժողովրդի զանգվածային բնաջնջումը 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունն էր: Ցեղասպանության քաղաքականությունը և գործողությունները, սկսվելով սուլթանական կառավարողներից 19-րդ դարի 90-ական թվականներին, շարունակվել են հետագա տարիներին և իրենց զագաթնակետին հասել երիտթուրքերի և քեմալականների կառավարման ժամանակաշրջանում: Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի տարբեր վարչակարգերի կողմից ծրագրված ու հայ ժողովրդի դեմ շարունակաբար իրականացված ցեղասպանական քայլերի գլխավոր հետևանքներն են հայրենագրվումը, հայ տարրի ֆիզիկական և քաղաքական բնաջնջումը, հայության ոչնչացմանն ուղղված զանգվածային կոտորածները, էթնիկ գտումները, ինչպես նաև հայկական ժառանգության ոչնչացումը և նրա սեփականության բոլոր ձևերի հափշտակումն ու նյութական հսկայական վնասը:

Գաղտնիք չէ, որ ցանկացած պատերազմ, ռազմական գործողությունների իրականացում, մանավանդ, երբ այդ ամենը զուգորդվում է տարբեր ազգերի և ժողովուրդների բնաջնջմամբ, ուղեկցվում է ոչնչացման ենթակա էթնիկական խմբի ունեցվածքի բռնագրավման գործընթացով: Արդի միջազգային իրավունքը նմանատիպ հանցագործությունների կատարման հետ է կապում նյութական պատասխանատվության կրումը, որպես ունեցվածքի վերադարձում և սեփականության այլ իրավունքների վերականգնում (ռեստիտուցիա), վնասների և կորուստների փոխհատուցում (կոմպենսացիա՝

տոկոսների համարժեքով և հավելումով), ընդ որում ինչպես ամբողջ ազգին կամ ազգային խմբին պատճառած բարոյական վնասի հատուցմամբ՝ տնտեսական գնահատմամբ: Նյութական պատասխանատվությունը առաջանում է պետության կողմից նյութական վնաս պատճառելու հետ կապված իր միջազգային պարտավորությունները խախտելու դեպքում, հետևաբար ցանկացած միջազգային իրավախախտում ենթադրում է պատճառված վնասի հատուցում:

Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցի նախաշեմին էլ մարդկության դեմ ուղղված ոճրագործությունը չդարձավ ո՛չ միջազգային իրավական, ո՛չ էլ միջազգային տնտեսական դատապարտման առարկա: Ժամանակակից Թուրքիան մինչ օրս չի ճանաչել այն, քանի որ դա ենթադրում է Թուրքիայի նկատմամբ իրավական, բարոյական, հոդային և նյութական պահանջների ներկայացում: Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային իրավական պատասխանատվության ենթարկելը չափազանց կարևոր է և հետապնդում է միաժամանակ մի քանի փոխկապակցված նպատակներ ու խնդիրներ: Այն անհրաժեշտ է, առաջին հերթին, կատարված հանցագործության հետևանքները վերացնելու և պատճառված նյութական ու բարոյական վնասը հատուցելու, ինչպես նաև ցեղասպանության հանցագործության ընդհանուր և հատուկ կանխարգելման ու պատասխանատվություն կրող և այլ պետությունների հետագա վարքագծի վրա ազդելու համար: Անպատժելիությունը ծնում է նոր հանցագործություններ, ինչի վկայություններն են ժամանակակից աշխարհի տարբեր շրջաններում տեղի ունեցող ողբերգական իրադարձությունները: Միայն ցեղասպանության հետևանքների վերացմամբ կարելի է կանխել նոր ցեղասպանությունները:

Միջազգային հանցագործությունների և, առաջին հերթին, ցեղասպանության կատարման համար պետություններին միջազգային իրավական պատասխանատվության կանչելու հնարավորությունը միջազգային իրավունքում չի վիճարկվում: Հետևաբար, մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների համար պետությունները ենթական են միջազգային իրավական (քաղաքական, նյութական և բարոյական) պատասխանատվության, իսկ անհատները՝ քրեական պատասխանատվության ու պատժի:

Հայոց ցեղասպանության համար միջազգային իրավական պատասխանատվության ձևերի և տեսակների հիմնահարցը մինչև օրս շարունակում է մնալ ժամանակակից միջազգային իրավունքի ամենաբարդ խնդիրներից մեկը: Ժամանակակից միջազգային իրավունքի զինանոցում գոյություն ունեցող միջազգային իրավական պատասխանատվության բոլոր ձևերն ու տեսակները կարող են կիրառելի լինել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության նկատմամբ, ավելին՝ միայն դրանց համադրությամբ է հնարավոր այդ հանցանքով պատճառված նյութական և բարոյական վնասի լիակատար հատուցումը:

Ցեղասպանության համար պատասխանատվությունը դիտվում է ոչ միայն որպես իրավախախտ պետության պարտականություն՝ կրել հակաիրավական արարքների անբարենպաստ իրավական հետևանքները, այլ նաև որպես պետությունների՝ իր միջազգային իրավական պարտավորությունները խախտած պետությանը պահանջներ ներկայացնելու իրավունք¹: Այսինքն՝ գոյություն ունեցող վնասի հատուցման բազմաթիվ ձևերը մի կողմից ներկայացնում են վնասի լիակատար հատուցման պարտականություն, մյուս կողմից՝ նման հատուցում ստանալու իրավունք: Միջազգային

հակաիրավական արարքի համար պատասխանատվություն կրող պետությունը պարտավոր է միջազգային հակաիրավական արարքով պատճառված վնասի համար լիարժեք հատուցում տրամադրել, ընդ որում վնասը ներառում է պետության հակաիրավական արարքով պատճառված ցանկացած կորուստ, ինչպես նյութական, այնպես էլ բարոյական:

Միջազգային հակաիրավական արարքով պատճառված վնասի լիարժեք հատուցումն իրականացվում է ռեստիտուցիայի, փոխհատուցման և սատիսֆակցիայի ձևով՝ կամ առանձին, կամ դրանց համադրությամբ... (հոդվածներ 34-39): Որպես հատուցման հիմնական և օպտիմալ միջոց ճանաչվել է ռեստիտուցիան: Փոխհատուցումը գտնվում է երկրորդ տեղում և կիրառվում է այն դեպքերում, եթե ռեստիտուցիան ոչ արդյունավետ է կամ կապված է այնպիսի բեռի հետ, որն ընդհանրապես անհամաչափ է փոխհատուցումից ստացված օգտին: Սատիսֆակցիան բնութագրվում է որպես լրացուցիչ, բացառիկ միջոց, որը կիրառվում է այն դեպքում, երբ ռեստիտուցիայի և փոխհատուցման կիրառումն անհնարին կամ ոչ բավարար է վնասը հատուցելու համար: Վնասի հատուցման գոյություն ունեցող բազմաթիվ ձևերից, մեր կարծիքով, միջազգային իրավական պատասխանատվության նշված ձևերը կարող են առավել կիրառելի լինել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությամբ պատճառված նյութական և բարոյական վնասի հատուցման պարագայում:

Ռեստիտուցիան, որպես միջազգային իրավական պատասխանատվության ձև, մինչև միջազգային հակաիրավական արարքը գոյություն ունեցած վիճակի վերականգնմանն ուղղված միջոցառումների ամբողջությունն է: Ռեստիտուցիան իրերի նյութական արժեքների նախկին վիճակի վերականգ-

¹ St'u Лукашук И.И., Право международной ответственности, М., «Волтерс Клувер», 2004, с. 211.

նումն է՝ այդ թվում նաև բնեղենով²: Ռեստիտուցիան միջազգային իրավական պատասխանատվության առավել առաջնային ձևն է, քանի որ հատուցման հիմնախնդիրը լուծելիս, նախ և առաջ առաջանում է մինչև հակաիրավական արարքի կատարումը գոյություն ունեցած վիճակի վերականգնման հնարավորության խնդիրը: Ռեստիտուցիան որպես այդպիսին կարող է ներառել ինչպես նյութական, այնպես էլ ոչ նյութական պատասխանատվության ձևեր: Ելնելով նշվածից՝ միջազգային իրավունքի գիտության մեջ առանձնացնում են ռեստիտուցիայի երկու տարատեսակներ՝ ռեստիտուցիա բնեղենով (*restitutio in integrum*), որը կայանում է նախկին նյութական վիճակի վերականգնման մեջ և ռեստորացիա կամ իրավական ռեստիտուցիա (*restitutio in pristinum*), որը խախտված իրավունքների վերականգնումն է: Տվյալ տարատեսակին են դասվում, մասնավորապես, ապօրինի բռնազավթման դադարեցումը, օրենսդրական, ենթաօրենսդրական, վարչական և դատական ակտերի անվավեր ճանաչումը և այլն³: Պատասխանատվության մասին հոդվածներում ռեստիտուցիային նվիրված է հոդված 35-ը, համաձայն որի՝ «միջազգային հակաիրավական արարքի համար պատասխանատվություն կրող պետությունը պարտավոր է ռեստիտուցիա իրականացնել, այսինքն՝ վերականգնել մինչև հակաիրավական արարքի կատարումը գոյություն ունեցած վիճակը, այն ծավալով, որով այդ ռեստիտուցիան»:

ա) նյութապես անհնար չէ,

բ) չի առաջացնում փոխհատուցումից ստացված օգտին ակնհայտորեն անհամաչափ բեռ»:

Անշուշտ, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում ևս ռեստիտուցիան ունի առաջնային նշանակություն: Ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի հատուցման համար սովորաբար անհրաժեշտ է լինում ռեստիտուցիայի բոլոր հնարավոր տարատեսակների՝ ինչպես նյութական (*restitutio in integrum*), այնպես էլ ոչ նյութական (*restitutio in pristinum*), համադրումը:

Ցեղասպանության դեպքում նյութական ռեստիտուցիան ներառում է պատճառված նյութական վնասի՝ բնեղենով հատուցումը: Ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, ցեղասպանությունը հաճախ ուղեկցվում է հետապնդվող խմբի ներկայացուցիչներին պատճառած լուրջ նյութական վնասով, քանզի վերջիններս սովորաբար ստիպված են լինում լքել իրենց շարժական և անշարժ գույքը (տներ, կալվածքներ, խնայողություններ, արժեթղթեր և այլն): Որպես կանոն, ցեղասպանության զոհերի ունեցվածքը կամ բռնագրավվում է պետության կողմից, կամ ոչնչացվում, կամ պարզապես հափշտակվում է ոճրագործների կողմից: Հետևաբար, ցեղասպանության հանցագործության դեպքում պատասխանատվություն կրող պետությունը, առաջին հերթին, պարտավոր է հատուցել այդ հանցագործությամբ պատճառված վնասը բնեղենով, որը հիմնականում ներառում է հանցագործության արդյունքում ապօրինաբար վերցված գույքը ցեղասպանության զոհերին կամ նրանց ժառանգներին և իրավահաջորդներին վերադարձնելը, իսկ վնասված լինելու դեպքում այն վերականգնելը:

Ցավոք, հարյուր տարի անց դժվար է ակնկալել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության զոհերին պատկանած գույքը վերադարձնելը՝ հատկապես շարժական գույքի պարագայում, քանզի տվյալ գույքի մեծամասնությունը դժվար թե պահպանված լինի: Այս տեսանկյունից, մեր կարծիքով, բնեղենով նյութական ռեստիտուցիան (*restitutio in integrum*)

² Տե՛ս Левин Д.Б., Ответственность государств в современном международном праве, М., «Международные отношения», 1966, с. 115.

³ Տե՛ս Курс международного права: В 7 т. Т. 3. Отв. ред. Н.А. Ушаков, М., «Наука», 1990, с. 237.

դժվար թե հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար պատասխանատվության հիմնական ձև հանդիսանա: Մակայն նշվածը ոչ մի կերպ կերպ չպետք է ընկալվի իբրև ընդհանրապես պատասխանատվության նման տեսակի բացառում: Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության զոհերին պատկանած գույքը պահպանված լինելու վերաբերյալ բավարար հիմքերի ու ապացույցների առկայության բոլոր դեպքերում ռեստիտուցիայի պահանջ կարող է ներկայացվել: Այլ կերպ է դրված հարցը ռեստորացիայի (այսպես կոչված «իրավական ռեստիտուցիայի»), այսինքն՝ մինչև տվյալ հանցագործությունը գոյություն ունեցած իրավական վիճակի՝ status quo ante-ի վերականգնման դեպքում: Հենց այս իմաստով էլ ռեստիտուցիան հիմնարար նշանակություն ունի հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությամբ պատճառած վնասի հատուցման գործում: Իրավական ռեստիտուցիայի ձևեր կարող են լինել՝ ի խախտումը միջազգային իրավունքի ընդունած օրենքի անվավեր ճանաչումը, կամ հակաիրավական կերպով ընդունված վարչական, կամ դատական ակտի վերանայումը: Կարող է նաև որոշակի միջազգային պայմանագիրը դադարեցնելուն ուղղված միջոցներ ձեռնարկելու պահանջ ներկայացվել, եթե միջազգային իրավունքը թույլ է տալիս դա⁴: Նշված ձևերից ցեղասպանության դեպքում առաջնային նշանակություն ունեն օրենսդրական փոփոխությունները, առաջին հերթին, ցեղասպանության քաղաքականությունն ուղղակի կամ անուղղակի կերպով լեգիտիմացնող օրենքներն ու համապատասխան նորմատիվ իրավական ակտերն անվավեր ճանաչելը: Ինչպես ցույց է տալիս պրակտիկան, ցեղասպանության հանցագործության կատարման դեպքում օրենսդիր մարմիններն ընդունում են օրենքներ, որոնք ուղղակի կամ քողարկված ձևով

⁴ St'u Лукашук И.И., Право международной ответственности, М., «Волтерс Клувер», 2004, с. 214.

լեգիտիմացնում են ցեղասպանության քաղաքականությունը: Նման չքողարկված լեգիտիմացման դեպքերից են Թուրքիայում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության տարիներին և դրանից անմիջապես հետո ընդունված օրենքները, մասնավորապես՝ հայերի սեփականության բռնագրավումն օրինականացնող և Թուրքիա նրանց վերադառնալու և բնակություն հաստատելու իրավունքից զրկող օրենքները և այլն: Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության դեպքում իրավական ռեստիտուցիան կարող է ներառել, մասնավորապես, նշված իրավական ակտերն անվավեր ճանաչելը, քանզի առանց դրա անհնար է հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի լիարժեք հատուցումը: Նոր օրենքների և ենթաօրենսդրական ակտերի ընդունումը ևս պետք է դիտել որպես ցեղասպանության հանցագործության համար իրավական ռեստիտուցիայի դրսևորում: Ելնելով կոնկրետ իրավիճակից՝ տվյալ օրենսդրական ակտերը կարող են վերաբերել քրեական օրենսդրության մեջ փոփոխություններ մտցնելուն, ցեղասպանության փաստը չճանաչելու համար պատասխանատվություն նախատեսելուն (Իսրայել, Ֆրանսիա), խմբի անդամներին պատճառված նյութական և ոչ նյութական վնասի հատուցմանը նպատակաուղղված միջոցներ ընդունելուն, հասարակությունում հակասությունների հարթեցման աջակցմանն ու հետապնդվող խմբի անդամների ռեաբիլիտացիային և տվյալ հասարակությունում վերջիններիս վերաինտեգրմանը և այլն: Գտնում ենք, որ սա սոսկ օրինակելի ցանկ է և կարող է ներառել նաև իրավական հատուցման այլ տարատեսակներ: Անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության հետևանքով ցեղասպանության բազում զոհեր ստիպված էին ապաստան գտնել այլ պետություններում (Սիրիա, Լիբանան, Հորդանան, Պաղեստին, Բուլղարիա, Ռումինիա, Հունաստան, Կիպրոս,

Ֆրանսիա, ՌԴ, ԱՄՆ և այլն)՝ վերածվելով փախստականների և կորցնելով կապերն իրենց հայրենակիցների հետ: Նկատի ունենալով այդ հանգամանքը՝ գտնում ենք, որ որպես իրավական ռեստիտուցիայի տարատեսակ, ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետությունը պարտավոր է և կարող է համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել՝ ուղղված նախնիների բնակության վայրեր ցեղասպանության զոհերի և նրանց ժառանգների ու իրավահաջորդների վերադարձի և վերաբնակվելու հնարավորության ապահովմանը, ինչը, մեր կարծիքով, լավագույն կերպով կանդրադառնա արևմտահայերի հետագա ասիմիլյացիան կասեցնելուն և կաջակցել պատմական հայրենիքում հայկական ազգաբնակչության հետագա վերականգնմանը: Առանց նման պայմանների ստեղծման, առանց ցեղասպանության զոհերին և դրանց ժառանգներին ու իրավահաջորդներին ավանդական բնակության վայրեր վերադառնալու հնարավորության ապահովման, անհնար է տվյալ հանցագործությանը պատճառված վնասի լիարժեք հատուցումը:

Այսպիսով, Թուրքիայի Հանրապետությունը՝ որպես հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար իրավական ռեստիտուցիայի (ռեստորացիայի) տարատեսակ, պարտավոր է, մասնավորապես՝ համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել՝ ուղղված իրենց նախնիների բնակության վայրեր ցեղասպանության զոհերի և նրանց ժառանգների ու իրավահաջորդների վերադառնալու և վերաբնակվելու հնարավորության ապահովմանը, ինչպես նաև անվավեր ճանաչել Թուրքիայում հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության տարիներին և դրանից անմիջապես հետո ընդունած ցեղասպանության քաղաքականությունը լեգիտիմացնող նորմատիվ իրավական ակտերը, մասնավորապես՝ հայերի սեփականության բռնագրավումն օրինականացնող և Թուրքիա նրանց

վերադառնալու և բնակություն հաստատելու իրավունքից զրկող օրենքները:

Կոմպենսացիա (փոխհատուցում): Պատասխանատվության մասին հոդված 35-ի բովանդակության վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ ռեստիտուցիան բացարձակ բնույթ չի կրում: Այն իրականացվում է այն ծավալով և այն չափով, որով այն անհնար և փոխհատուցումից ստացված օգտին անհամաչափ չէ: Փոխհատուցումը ցեղասպանությանը պատճառված վնասի հատուցման համընդգրկուն ձև է: Այն հատկապես կարևոր է հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության պարագայում և, ըստ էության, կարող է այդ հանցագործության համար նյութական պատասխանատվության կենտրոնական ձև հանդիսանալ: Ընդհանրապես, ցեղասպանության հանցագործության պարագայում փոխհատուցումը պատճառած վնասի հատուցման անհրաժեշտ, սակայն ոչ բավարար միջոց է:

Պատասխանատվության մասին հոդվածներում փոխհատուցման վերաբերյալ դրույթները սահմանված են հետևյալ կերպ. «Միջազգային հակաիրավական արարքի համար պատասխանատվություն կրող պետությունը պարտավոր է փոխհատուցել այդպիսի արարքով պատճառած վնասն այնքանով, որքանով այդ վնասը չի հատուցվում ռեստիտուցիայով» (հոդված 36, կետ 1): Նույն հոդվածի կետ 2-ը սահմանել է, որ «Փոխհատուցումն ընդգրկում է ֆինանսական արտահայտությամբ հաշվարկվող ցանկացած վնաս՝ ներառյալ բաց բողնված օգուտն այնքանով, որքանով այն հաստատված է»: Ինչպես երևում է նշված դրույթների վերլուծությունից, պետությունների պատասխանատվության մասին հոդվածները փոխհատուցման բավական ճկուն բանաձև են որդեգրել, ինչը, մեր կարծիքով, ընդհանուր առմամբ արտացոլում է միջազգային իրավական պրակտիկան և լիովին հիմնավոր-

ված է՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր առանձին դեպքում փոխհատուցման չափի որոշումը պայմանավորված է համապատասխան իրավախախտման առանձնահատկություններով: Ընդ որում՝ պետք է նշել, որ դրանով հաշվարկվող վնասը ներառում է ինչպես բուն պետության, այնպես էլ դրա ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց պատճառած վնասը⁵: Ցեղասպանության հանցագործության պարագայում առաջնային նշանակություն ունի հենց ցեղասպանության զոհերին, այլ ոչ թե պետությանը պատճառած վնասը: Թեև հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության արդյունքում հենց Հայաստանի Հանրապետությանն է պատճառվել հսկայական նյութական վնաս, որն արտահայտվել է ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի վերացմանը կամ նվազեցմանն ուղղված համապատասխան գործողությունների իրականացման մեջ, այդուհանդերձ, փոխհատուցման հարցում հիմնական բեռն ընկնում է հենց ցեղասպանության զոհերին պատճառած վնասի վրա: Անշուշտ, Հայոց ցեղասպանության զոհ պետք է դիտել նախ և առաջ դրա հետևանքով անմիջականորեն տուժողներին՝ զոհվածներին և վերապրածներին: Այնուհանդերձ, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության, ինչպես նաև ցանկացած այլ ցեղասպանության պարագայում տուժող պետք է դիտվեն ոչ միայն այդ հանցագործության անմիջական զոհերը, այլև հետապնդվող խմբի բոլոր անդամները, որոնք կարող էին դառնալ տվյալ հանցագործության հավանական զոհ⁶: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությունը նպատակաուղղված էր հայ ժողովրդի ամբողջական բնաջնջմանը, այդ հանցագործու-

թյան զոհ պետք է դիտել 1915-1923թթ. Օսմանյան կայսրությունում կամ դրա վերահսկողության ներքո հայտնված տարածքներում գտնվող բոլոր հայերին, որոնց սպառնում էր զանգվածային բնաջնջման վտանգը:

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ փոխհատուցման ենթակա է ոչ միայն ցեղասպանության զոհերին պատճառված նյութական, այլ նաև ոչ նյութական (քարոյական) վնասը, որի տակ սովորաբար հասկանում են հարազատների և ազգականների կորուստը, ցավը և տառապանքը, անձի, բնակարանի կամ մասնավոր կյանքի վրա հարձակման հետ կապված զգացմունքները վիրավորելը և այլն: Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովը պատասխանատվության մասին հողվածների մեկնաբանություններում հատուկ ընդգծել է ոչ նյութական վնասի հատուցման հնարավորությունը՝ նշելով այն հանգամանքը, որ ոչ նյութական վնասը կարող է ունենալ դրամական արտահայտություն և կարող է համապատասխան պահանջի հիմք դառնալ:

Պետք է նշել, որ հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության պարագայում հատկապես սուր է դրված ցեղասպանության զոհերի ժառանգների և իրավահաջորդների կողմից միջազգային իրավական պահանջներ ներկայացնելու հնարավորության խնդիրը, քանի որ այդ հանցագործության դեպքում զոհերի մեծամասնությունը ֆիզիկապես ոչնչացվում է՝ բնականաբար զրկվելով իր իրավունքները և օրինական շահերը պաշտպանելու հնարավորությունից: Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովը, անդրադառնալով նշված հիմնախնդրին, սահմանել է, որ «անձի մահվան հետ կապված պահանջների դեպքում վնասը, որպես կանոն, որոշվում է ժառանգների կամ իրավահաջորդների կողմից վնասների գնահատման հիման վրա»: Ըստ էության, ցեղասպանության հանցագործության պարագայում հետապնդվող խմբի անդամների ֆիզիկական և

⁵ Տե՛ս Лукашук И.И., Право международной ответственности, М., «Волтерс Клувер», 2004, с. 217.

⁶ Տե՛ս Бардамян В.М., Уголовная ответственность за геноцид. Автореферат канд. дисс. Ставрополь, 2000, с. 13.

հոգեկան առողջությանը, ռեզեներացիային, հոգեկան վիճակին վնաս պատճառելը, նրանց ազգականների և հարազատների մահվան արդյունքում բոլոր տեսակի առավելություններից զրկվելն էլ կազմում են բարոյական վնասի հատուցման հիմքը:

Ամփոփելով կարող ենք նշել, Հայոց ցեղասպանության հետևանքով պատճառված այն վնասը, որը ռեստիտուցիայի առարկա դառնալ չի կարող, այսինքն՝ չի կարող վերականգնվել կամ հատուցվել բնեղենով, պետք է փոխհատուցվի դրամական արտահայտությամբ: Ընդ որում, համաձայն Ժամանակակից միջազգային իրավունքի նորմերի և ձևավորված պրակտիկայի՝ փոխհատուցման ենթակա են ոչ միայն ցեղասպանության զոհերին պատճառած նյութական կորուստները, այլ նաև բարոյական վնասը: Փոխհատուցման նմանօրինակ ընկալումը միջազգային իրավական փաստաթղթերում թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այն հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությամբ պատճառված վնասի նյութական հատուցման կատարյալ ձև կարող է լինել՝ հնարավորություն ընձեռելով փոխհատուցել ինչպես նյութական կորուստները, այնպես էլ բարոյական վնասը:

Սատիսֆակցիա: Սատիսֆակցիան միջազգային հակաիրավական արարքով պատճառած բարոյական վնասի հատուցման ձևն է: Սատիսֆակցիայի նման ընկալումը լայնորեն ճանաչված է ինչպես միջազգային իրավունքի գիտության մեջ, այնպես էլ պրակտիկայում⁷: Պատասխանատվության մասին հոդվածների համաձայն՝ «Միջազգային հակաիրավական արարքի համար պատասխանատվություն կրող պետությունը պարտավոր է սատիսֆակցիա տրամադրել տվյալ

արարքով պատճառած վնասի համար այնքանով, որքանով այն չի կարող հատուցվել ռեստիտուցիայով կամ փոխհատուցմամբ» (հոդված 37, կետ 1):

Թեև սատիսֆակցիայի ձևերի որևիցե կոնկրետ ցանկ միջազգային իրավունքում նախատեսված չէ, այդուհանդերձ, նշված հոդվածի 2-րդ կետն առաջարկում է պատասխանատվության ձևեր, որոնք կարող են ներառվել սատիսֆակցիա հասկացության շրջանակների մեջ, մոտավոր ցանկը, մասնավորապես, նշելով, որ «սատիսֆակցիան կարող է արտահայտվել խախտման ճանաչման, ափսոսանքի արտահայտման, պաշտոնական ներողության կամ այլ պատշաճ ձևի միջոցով»: Սատիսֆակցիայի ձևը և ծավալը յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում կախված է իրավախախտման բնույթից և ծանրությունից⁸: Երևի թե ոչ որի մոտ կասկած չի առաջացնում այն հանգամանքը, որ ցեղասպանությունն իր բնույթով և ծանրությամբ ենթադրում է սատիսֆակցիայի ամենալուրջ ձևերի կիրառումը: Պատասխանատվության մասին հոդվածները նախատեսում են սատիսֆակցիայի կիրառման անհնարինությունը միայն այն դեպքում, երբ այն անհամաչափ է վնասին կամ կարող է ընդունել պատասխանատվություն կրող պետությանը նվաստացնող ձև:

Սատիսֆակցիան՝ որպես վնասի հատուցման ձև, հատկապես կարևոր է ցեղասպանության հանցագործության պարագայում: Ինչպես Հայոց ցեղասպանության, այնպես էլ ցեղասպանությունների այլ դեպքերում, շատ հաճախ պատասխանատվություն կրող պետությունը չի ճանաչում, ժխտում է դրա կատարման փաստը, ահա ինչու արդեն իսկ ցեղասպանության փաստի ճանաչման հնարավորությունը՝ որպես

⁷ St'u Левин Д.Б., Ответственность государств в современном международном праве, М., «Международные отношения», 1966, с. 214-215; Василенко В.А., Ответственность государств за международные правонарушения, Киев: «Вища школа», 1976, с. 213.

⁸ St'u Рассказов Л.П., Упоров И.В., Понятие и принципы ответственности в международном праве //Московский журнал международного права, 2000, №2 (38), с. 43-44.

սատիսֆակցիա, ձեռք է բերում հատուկ նշանակություն: Թեև միջազգային իրավունքում գոյություն չունի հստակ ձևավորված պրակտիկա ցեղասպանության հանցագործության համար պատասխանատվության ձևերի և տեսակների հարցում, ինչը թույլ չի տալիս ներկայացնել ցեղասպանության համար կիրառելի սատիսֆակցիայի ձևերի լրիվ կամ գոնե մոտավոր ցանկը, այդուհանդերձ, ցեղասպանության հանցագործության բնույթը և կուտակված միջազգային իրավական պրակտիկան թույլ են տալիս ենթադրել, որ ցեղասպանության հանցագործության դեպքում որպես սատիսֆակցիայի տարբեր դրսևորումներ կարող են հանդես գալ ցեղասպանության համար անկյունաքարային նշանակություն ունեցող՝ ցեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչումից զատ, նաև ձևական (ֆորմալ) ափսոսանքի արտահայտումը, ցեղասպանության փաստի ժխտման տարբեր դրսևորումների կանխմանն ուղղված անհրաժեշտ միջոցների ձեռնարկումը, այդ թվում՝ ցեղասպանության ժխտման քրեականացումը, ցեղասպանության մեջ մեղավոր անձանց դատապարտումը, տվյալ մարդկային խմբին պատկանող մշակութային, պատմական և կրոնական հուշարձանների պահպանությանը և վերականգնմանն ուղղված հատուկ միջոցառումների մշակումը, ի հիշատակ ցեղասպանության զոհերի հուշարձանների և հուշակոթողների կառուցումը և այլն:

Հայոց ցեղասպանության պարագայում սատիսֆակցիան կարող է ներառել հետևյալ միջոցները. նախ և առաջ՝ Թուրքիայի Հանրապետության կողմից հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստի պաշտոնական հրապարակային ճանաչումն ու ափսոսանքի և ցավակցության արտահայտումը, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության փաստի մերժման քաղաքականությունից հրաժարումը և անհրաժեշտ օրենսդրության ընդունումը, որն ի վիճակի կլինի համարժեք կեր-

պով հակազդել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության ժխտման տարատեսակ դրսևորումներին, հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության մեջ մեղավոր անձանց հրապարակային դատապարտումը, ինչպես նաև Թուրքիայի Հանրապետության տարածքում գտնվող հայկական հուշարձանների պահպանությանը և վերականգնմանն ուղղված հատուկ միջոցների մշակումը:

Սրանք ընդամենը սատիսֆակցիաների այն հնարավոր դրսևորումներն ու տարատեսակներն են, որոնք, մեր կարծիքով, կարող են կիրառելի լինել հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանությամբ պատճառված ոչ նյութական վնասները հատուցելու պարագայում:

Ամփոփելով նշվածը՝ կցանկանայինք ևս մեկ անգամ նշել, որ միայն Հայոց ցեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչումը և այդ հանցագործությամբ պատճառված վնասի լիարժեք հատուցումը կարող է պարարտ հող ստեղծել Հայաստանի և Թուրքիայի միջև հարաբերությունների նորմալացման համար և նպաստել տարածաշրջանում կայունության ամրապնդմանը: Հայ ժողովրդին և Հայաստանի Հանրապետության համար սա նախ և առաջ պատմական արդարության վերականգնում է: Թուրքիան, դատապարտելով Հայոց ցեղասպանությունը և ճանաչելով մարդկության դեմ այդ ոճրի համար իր բարոյական, քաղաքական և իրավական պատասխանատվությունը, նախադրյալներ է ստեղծելու Հայաստանի ու հայության հետ բնականոն հարաբերություններ հաստատելու ճանապարհին: Իր հարևան Թուրքիայի հետ խաղաղ գոյակցելու ձգտող Հայաստանի համար, մնան դատապարտումն ու ճանաչումը անվտանգության նվազագույն երաշխիք է: Ավելին, գտնում ենք, որ միայն Հայոց ցեղասպանության փաստի պաշտոնական ճանաչումը Թուրքիայի կողմից կարող է ստեղծել բոլոր անհրաժեշտ

սլայմանները միասնական եվրոպական տարածության մեջ վերջինիս համապարփակ ինտեգրման համար, քանի որ Թուրքիան, որն ուզում է դառնալ Եվրամիության անդամ երկիր, միանշանակ ընդունելով 20-րդ դարասկզբին իր նախնիների կողմից կատարված ռճիրը, այդ կերպ կարող է ապացուցել, որ պատրաստ է արժանի լինելու այն ընտանիքի անդամ, որտեղ իսպառ մերժվում է մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունը՝ ցեղասպանությունը, արժևորվում են մարդու իրավունքներն ու ազատությունները:

ՃԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖՈՆԴԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄ

ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ՓԱԹԵԹԻ ՉԵՎԱՎՈՐՈՒՄ

Նկատի ունենալով, որ Թուրքիան վաղ քե ուշ ստիպված կլինի ընդունել հայերի ցեղասպանության փաստը, նաև հատուցման և վերադարձի անհրաժեշտությունը, հետևաբար հայկական կողմը պետք է պատրաստ լինի պահանջների փաթեթը ներկայացնելու թուրքական կողմին: Եթե մենք սպասենք, քե երբ է Թուրքիան դառնալու իսկապես ժողովրդավարական երկիր և քաղաքակիրթ երկրի պահվածք դրսևորելու, ապա կարծում են դեռ եկար պետք է սպասենք: Այժմ ամենահարմար պահն է հանձնաժողովներ ձևավորելու, նրանց աշխատանքները կազմակերպելու և սկսելու համար, ցուցադրելու մեր բոլոր քայլերի և գործողությունների ամենայն լրջությունը, քանի որ ամբողջ աշխարհը գտնվում է հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակի տարելիցի նշման արարողությունների ազդեցության տակ, որը կարևոր էր հատկապես նրանով, որ անընդհատ շեշտվում էր ոչ միայն հայոց ցեղասպանության անպատժելիության, այլև ընդհանրապես ամբողջ աշխարհում ցեղասպանություն երևույթի բացառման և, որ ամենակարևորն է, կանխարգելման մասին: Չի կարելի ուշացնել, հիմա իսկապես ժամանակն է: Հանձնաժողովները այժմ պետք է ստեղծվեն և սկսեն աշխատել, բոլոր մնացած խնդիրները կարելի է հարթել աշխատանքների ընթացքում: Շատ կարևոր է հանձնաժողովների ստեղծման և կատարվող աշխատանքների մասին տեղեկացնել համաշխարհային հասարակայնությանը՝ անընդհատ տեղեկատվությամբ հարցը ուշադրության կենտրոնում պահելու համար: Սա կարող է

Թուրքիային պահել լարվածության մեջ և դրդել ոչ ադեկվատ քայլերի, որով նա ավելի խոցելի իրավիճակում կհայտնվի և կօգնի գործընթացին:

Քանի որ Հայաստանի Հանրապետությունը 1915 թվականին, դրանից առաջ և հետո իր տարածքում ապաստանել և սատարել է Արևմտյան Հայաստանից գաղթած հայ փախստականների մեծ մասին, ինչպես նաև հաշվի առնելով տարածքային և նյութական մեծ կորուստները, ապա ՀՀ-ն էլ հանդիսանում է իրեն և այդ հայերի կորցրած ունեցվածքի հատուցման ու վերադարձի պահանջատերը:

Հայաստանի Հանրապետությունում և սփյուռքում բավականին մեծ աշխատանք է կատարվել նյութական կորուստների հաշվարկման ուղղությամբ, որի արդյունքում հավաքված և արդեն մշակված տվյալները կարող են օգտագործվել և դրվել նոր ստեղծվող հանձնաժողովի աշխատանքների հիմքում:

Առաջին քայլը, որ պետք է արվի, դա «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ»-ի (ՀՀՀՎՀ) ստեղծումն է, որը արդեն կատարված աշխատանքներին կտա պաշտոնական տեսք և շարունակելով գործընթացը, ստացված պահանջատիրական փաթեթը վերջում կուղարկի թուրքական կառավարությանը: Հայաստանի Հանրապետությունում ահռելի քանակությամբ փաստեր և փաստաթղթեր են հավաքվել, որոնք պետք է հաշվառել, մշակել, հաշվարկել և համակարգել:

Երկրորդ հանձնաժողովը դա «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՈՒՆԵՑՎԱԾՔԻ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ»-ն է (ՀԵՈՒՀՎՀ), որը Հայ Առաքելական եկեղեցու, Թուրքիայի Հայոց պատրիարքարանի և Կիլիկիո Հայ կաթոլիկ եկեղեցու միացյալ ուժերով կգրադվի հայ եկեղեցուց խլված ունեցվածքի հարցերով: Հայ եկեղեցին իրենից խլված եկեղեցիները, շինությունները, կալվածքները, հողերը վերադարձնե-

լու համար մեծ աշխատանքներ ունի կատարելու և պետք է օգտագործի Թուրքիայում կրոնական փոքրամասնությունների իրավունքները ոտնահարելու փաստը, դրա վրա սկեռելով համաշխարհային հասարակայնության, կրոնական կազմակերպությունների, Հոռնի պապի ուշադրությունը:

Որպես ցեղասպանության հետևանք՝ ունենալով շատ մեծ սփյուռք, որը առավելագույնս պետք է ընդգրկված լինի Հայաստանի Հանրապետության կողմից հատուցման և վերադարձի բոլոր փաստաթղթերի մշակման գործում և, որ շատ կարևոր է, որպես առանձին ուժ պետք է ունենա պահանջատիրական իր փաթեթը: Այս պատճառով, երրորդ հանձնաժողովը պետք է ստեղծվի սփյուռքում գործող հայկական կազմակերպություններից, որոնց մի մասը (օր. Հայ դատի հանձնախումբը) շատ վաղուց գրադվում է ցեղասպանության հարցերով: Կարելի է օգտագործել արտասահմանում արդեն գործող հայկական խոշոր և ազդեցիկ կազմակերպությունները՝ նրանց հիմքի վրա ստեղծելով նպատակային հանձնաժողովներ: Դրանցից առաջինը «Եվրոպայի հայկական միությունների ֆորում»-ն է, որը Եվրոպայում գործող հայկական կազմակերպությունների միացյալ գործողությունների արդյունքում կարող է իր ներդրումն ունենալ պահանջատիրական փաթեթի ձևավորման գործում: Երկրորդ և ամենամեծ կազմակերպությունների միությունը կարող է լինել ԱՄՆ-ում գործող բոլոր հայկական կազմակերպությունները, որոնք միավորվելով, ամենակարևոր ուժերից մեկը պետք է հանդիսանան և իրենց շուրջը համախմբելով աշխարհի մնացած երկրների և Եվրոպայի հայկական կազմակերպություններին՝ ստեղծեն մեկ ազդեցիկ և հզոր կազմակերպչական ուժ Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականության պատմեշը քանդելու և հատուցում իրականացնելու համար: Կազմակերպչական քայլերի արդյունքում ստեղծված «ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱ-

ԴԱՐՁԻ ՀԱՄԱԵԽԱՐՀԱՅԻՆ ՄԻԱՑՅԱԼ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ»-ը (այսուհետ ՀՀՎՀՄՀ), օգտագործելով իրենց երկրների ազդեցիկ կազմակերպությունների, կուսակցությունների, ինչպես նաև կառավարությունների աջակցությունը ավելի արդյունավետ կդարձնի իր պահանջատիրական փաթեթի ձևավորումը և հատուցումը իրականացնելու գործընթացը, իսկ հետագայում նաև իր՝ «ՀՀՎՀՄՀ»-ի կողմից ստեղծած «Հատուցման ֆոնդի» միջոցով, կիրականացնի հատուցման բաշխումը ցեղասպանության զոհերին և նրանց ժառանգներին: Միյուրքի կողմից ներկայացվող պահանջները ավելի ազդեցիկ կլինեն, որովհետև լինելով այդ երկրների ներկայացուցիչներ՝ նրանք կօգտագործեն այդ երկրների կողմից՝ Թուրքիայի ազդեցությունը և հզորությունը տարածաշրջանում նվազեցնելու ցանկությունը: Իհարկե, ինչպես նշեցի, պետք է հզորացնել այդ կազմակերպությունները, միավորելով դրանք, ստեղծել ավելի գործունակ ուժ, ներգրավելով տարբեր երկրների պետական և հասարակական կազմակերպությունների ազդեցիկ հայ գործիչներին և դեմքերին: Հասկանալով գործընթացի բարդությունները, անհրաժեշտ կլինի այդ աշխատանքներում ընդգրկել տարբեր երկրների հայի հասարակական, գիտական, քաղաքական դեմքերի, հայտնի իրավագետների, ցեղասպանության հարցերի մասնագետների և նրանց օգնությամբ համակարգված գործողություններ իրականացնել, տեղեկացնելով այդ կատարված աշխատանքների մասին, հատկապես արտասահմանյան հանրությանը՝ մամուլում, միջազգային տարբեր ֆորումներում պարբերաբար զեկույցների, ինչպես նաև հրապարակումների միջոցով՝ օգտագործելով նաև դիվանագիտական ուղիները: Պետք է ձևավորել բոլոր երեք հանձնաժողովների աշխատանքները համակարգող խորհուրդ՝ հանձնաժողովների ղեկավարներից ՀՀ նախագահի կամ վարչապետի գլխավորությամբ: Պարզ է, որ հանձնաժողովները իրենց մասով կաշխա-

տեն արխիվային փաստաթղթերի հետ՝ միմյանց փոխանցելով անհրաժեշտ ինֆորմացիան, իսկ ավելի ճիշտ կլինի բոլոր տվյալները փոխանցել նոր ստեղծված «ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱԴԱՐՁԻ ՏՎՅԱԼՆԵՐԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՄԱՆ, ՄՇԱԿՄԱՆ ՄԻԱՄՆԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ» (ՀՎՏՀՄՄԿ), (կամ Հատուցման տվյալների միասնական բազա - ՀՏԲ) որտեղ կկենտրոնացվի, կմշակվի և կհամակարգվի ունեցած արխիվային փաստաթղթերը և ստացված տվյալները: «ՀՎՏՀՄՄԿ»-ը կարող է ստեղծվել Յեղասպանության թանգարանի արխիվի բազայի վրա և պետք է հազեցված լինի ամենաժամանակակից էլեկտրոնային հաշվողական համակարգերով: Յուրաքանչյուր ամսվա վերջին միավորելով արդեն մշակված ինֆորմացիան՝ տվյալ պահի դրությամբ, հանձնաժողովները կարող են հրապարակել հատուցման չափերը՝ ըստ տարատեսակների, մինչև վերջնական տվյալների ձևավորումը: Արդյունքում արդեն ձևավորված հատուցման վերջնական տվյալների փաթեթը, ըստ տարատեսակների, կոնկրետ հաշվարկներով, իրավական և պատմական հիմնավորումներով արդեն ներկայացնել թուրքական կառավարությանը:

Բոլոր հաշվարկները ՀՎՏՀՄՄԿ -ի կողմից միավորելուց, համակարգելուց և հաստատելուց հետո, ուղարկել ՄԱԿ-ի համապատասխան հանձնաժողովին: (Հնարավոր է նաև ՀՀ-ում, ԱՄՆ-ում, Եվրոպայում հրապարակելուց բացի, դիվանագիտական ուղիներով ուղարկել բոլոր երկրներ): Համոզված պետք է ասեն, որ նյութական փոխհատուցմանը զուգընթաց պետք է անընդհատ պնդել նաև 1920թ. նոյեմբերի 22-ի Սովետների՝ Թուրքիայի հետ կնքած պայմանագրի նկատմամբ Վիլսոնի հանրահայտ արբիտրաժային որոշման կատարումը, ըստ որի Հայաստանի Հանրապետության կազմի մեջ պետք է մտնի համարյա ամբողջ Էրզրումի վիլայեթությունը, Վանի և Բիթլիսի երկու երրորդը, Տրապիզոնի վիլայեթության մեծ մասը և Տրա-

պիզոն նավահանգիստը: Այսպիսով՝ Հայաստանը կունենա երկու հազար Սև ծով: Հայաստանին վերադարձվող տարածքը կկազմի համարյա 100 հազար քառակուսի կիլոմետր, և ամբողջ Հայաստանը կունենա 160 հազար կիլոմետր քառակուսի տարածք: Իսկ ինչ մնում է հայկական մնացած տարածքներին, որոնք պետք է հանձնվեին Հայաստանին, այդ տարածքների հարցը պետք է լուծել միջազգային իրավունքների սահմաններում, առանց դրանք Հայաստանին անմիջապես միացնելու պահանջի (Արա Պապյանի ասուլիսից):

Անհրաժեշտ կլինի ներկայացվող փաթեթներում ընդգրկել հատուցման տարբեր ուղղություններ: Հատուցում պետք է պահանջել ոչ միայն ունեցվածքի կորստի համար, այլ նաև կյանքից զրկելու (հատուցել զոհերի ժառանգներին), վնասի համար, որ հասցվել է առողջությանը, ազատության կորստի, ինչպես նաև մասնագիտական ու տնտեսական զարգացմանը խոչընդոտելու համար:

Որպես ցեղասպանության զոհեր հանդես են գալիս ոչ միայն նրանք, ովքեր զոհվել են ցեղասպանության տարիներին, այլ նաև՝

- ովքեր բռնի տեղահանվել են իրենց բնակավայրերից, ամբողջությամբ թողնելով իրենց ունեցվածքը,
- բռնի աշխատել են քուրքական իշխանությունների համար,
- ենթարկվել են բարոյական և այլ զրկանքների ու հետապնդումների,
- զրկված են եղել կրթություն ստանալու, մասնագիտական ունակությունները զարգացնելու հնարավորությունից և այլն:

Ավելի արդյունավետ կլինի հատուցման գործընթացը կազմակերպել, ստեղծելով միջազգային խորհրդակցական հեղինակավոր կազմակերպություն, ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱ-

ԴԱՐՁԻ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԱԿՑԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎ (ՀՎՄԽՀ), որի աշխատանքներին կմասնակցեն պետական հատուկ հանձնաժողովի ներկայացուցիչները, միջազգային իրավունքի և ցեղասպանության հայտնի մասնագետներ, ամբողջ գործընթացը միջազգային իրավունքի նորմերին և սկզբունքներին համապատասխան իրականացնելու համար:

ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՖՈՆԴԵՐԻ ՍՏԵՂԾՈՒՄ

Հատուցման ֆոնդերը պետք է ստեղծվեն, ղեկավարվեն և վերահսկվեն անմիջապես հատուցման հանձնաժողովների կողմից: Զանի որ հանձնաժողովները աշխատելու են տարբեր ուղղություններով, ապա պահանջատիրական փաթեթը ներկայացնելուց հետո, հետագայում հատուցում իրականացնելու համար պետք է ունենան իրենց կողմից ստեղծված և վերահսկվող հատուցման ֆոնդը: Հատուցման ֆոնդերի ստեղծումը պետք է կազմակերպել հետևյալ կերպ՝ անհրաժեշտ է ստեղծել երեք ֆոնդ, որոնցից առաջինը՝

«ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՖՈՆԴ»-ը (ՀՀՀՖ-1), ցեղասպանության արդյունքում ունեցած կորուստների համար, Հայաստանի Հանրապետությանը՝ որպես պահանջատեր, որտեղ ստացված ֆինանսական միջոցները կտրամադրվեն ցեղասպանության զոհերի և նրանց ժառանգների փոխհատուցմանը, ինչպես նաև Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության զարգացմանը:

Երկրորդ ֆոնդը «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՀԱՏՈՒՑՄԱՆ ՖՈՆԴ»-ն է (ՀՀՀՖ-2), որը ստացված ֆինանսական միջոցներով կիրականացնի հատուցում՝ ցեղասպանության զոհերին կամ նրանց ժառանգներին, կենդանի մնացած զոհերին՝ միանվագ վճարների և նրանց սոցիալական և առողջական վիճակը բարելավելու համար պարբերաբար վճարների

տեսքով, կամ ժառանգներին՝ միանվագ վճարների տեսքով, որպես փոխհատուցում: Ստեղծված հատուցման ֆոնդերը ՀՀՀՖ-1 և ՀՀՀՖ-2 պետք է իրենց տրամադրության տակ ունենան բոլոր անհրաժեշտ փաստաթղթերը ու ցուցակները՝ հաստատված հատուցման հանձնաժողովների կողմից:

Երրորդ ֆոնդը՝ «ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ՖՈՆԴ»-ը (ՀԵՀՖ) պետք է զբաղվի հայկական եկեղեցական ունեցվածքի վերադարձի և տնօրինման հարցերով:

Գործընթացը, ինչպես նշեցի, կարող է շատ երկար տևել, քանի որ պահանջվում է մանրակրկիտ և քրտնաջան աշխատանք: Թուրքիան բացառելով ցեղասպանության փաստը՝ միևնույն է պետք է վերջ ի վերջո ընդունի այն՝ թոթափելու համար երիտթուրքական հանցավոր պատմական ժառանգությունը: Իսկ հայկական կողմը, իհարկե, պետք է հետևողական լինի, քանի որ չի կարելի թողնել, որպեսզի թուրքերը դառնան իրենց զոհերի (ունեցվածքի) ժառանգության տերերը, իհարկե բացառելով թուրքական կողմից խնդրի պատմաբարոյական հատուցման հարցը՝ թափված հայկական արյան համար, որը ընդմիջտ կմնա անհատուցելի՝ չհատուցված:

«ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ՖՈՆԴ»-ը պետք է ստացված ֆինանսական միջոցները ուղի մակ տարբեր երկրներում ուսումնական և մշակութային ծրագրերի իրականացմանը, օգնելու համար հայկական համայնքներին, նրանց սոցիալական խնդիրների լուծման, կրթական օջախների զարգացման, թերթերի ու գրքերի հրատարակման գործում, նպաստել տվյալ երկրում ապրող հայերի առավել ներգրավմանը տվյալ երկրի տնտեսական և հասարակական կյանքում:

Ինչպես «ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ՖՈՆԴ»-ը, այնպես էլ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ՖՈՆԴ»-ը պետք է զբաղվեն մակ թուրքերի կող-

մից բռնագրավված ունեցվածքի՝ շենք-շինությունների, հողերի, կալվածքների և այլ ունեցվածքի վերադարձի և դրանց հետագա տնօրինման խնդիրներով, որոնց շահագործումից, վարձակալությունից կամ վաճառքից ստացված միջոցները պետք է ուղղվեն Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության, սփյուռքի հայ համայնքների զարգացման խնդիրներին, չնոռանալով մակ Թուրքիայում ապրող հայ բնակչությանը, ամեն կերպ նպաստել նրանց ապրելակերպի բարելավմանը:

Հասկանալի է, որ հայկական եկեղեցական ունեցվածքի հարցերով կզբաղվի «ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՅՈՒ ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ՖՈՆԴ»-ը և հայկական պատրիարքարանը, որը ամբողջապես տնօրինելու է հայ եկեղեցու ունեցվածքի վերադարձի և հետագա օգտագործման գործընթացը:

Հայկական երեք ֆոնդերը համատեղ պետք է զբաղվեն մակ Թուրքիայում ցեղասպանության տարիներին ապրող հայերի թուրքական և արտասահմանյան բանկերում և ապահովագրական ընկերություններում ունեցած ավանդների հայտնաբերման խնդիրներով, իսկ ստանալուց հետո դրանք վերադարձնելու ավանդատերերին կամ նրանց ժառանգներին: Վերջիններիս բացակայության (ավանդատուի և նրա ժառանգի մահվան) դեպքում այդ գումարները ուղղել Հայաստանի Հանրապետության կամ հայկական սփյուռքի կարիքներին:

Բոլոր երեք ֆոնդերը առավել արդյունավետ աշխատելու համար պետք է համագործակցեն միմյանց հետ, հավանաբար ունենալով երեք ֆոնդերի ղեկավարման համատեղ խորհուրդ, որը կկոորդինացնի և ավելի նպատակային կդարձնի ֆոնդերի կողմից իրականացվող բոլոր աշխատանքները: Պետք է համագործակցել Հայաստանի Հանրապետության և այլ երկրների համապատասխան մասնավոր և պետական արխիվային ֆոնդերի հետ, ըստ որի արդյունքում ստացված ցուցակներում ընդգրկված զոհերի և տուժողների թիվը, ամենայն հավանա-

կանությամբ, անընդհատ կարող է փոփոխվել, ավելանալ: Կատարվող աշխատանքների ընթացքում ի հայտ կգան բազմաթիվ նոր փաստեր, փաստաթղթեր, նոր անուններ և անհրաժեշտ կլինի անընդհատ ճշտելու եղած ցուցակներն ու տվյալները: Ենթադրում են, որ հիմնական պահանջատիրական փաթեթը թուրքական կառավարությանը ներկայացնելուց հետո էլ, հանձնաժողովները դեռ կշարունակեն իրենց աշխատանքները, քանի որ ամբողջ աշխարհով մեկ սփռված հայերի, տարբեր միջազգային կազմակերպությունների և անհատների մոտ գտնվող ցեղասպանությանը վերաբերող փաստաթղթերը բազմաթիվ են և նրանց հավաքագրումը հեշտ չի լինի: Կատարված լրացուցիչ աշխատանքների արդյունքում անհրաժեշտ կլինի նոր, լրացուցիչ պահանջատիրական փաստաթուղթ մշակել և ներկայացնել թուրքական կողմին:

Հատուցման հանձնաժողովները համատեղ, ֆոնդերի միջոցով պետք է կատարեն ներդրումներ՝ օգնելու համար Թուրքիայում ապրող հայերին, իրականացնելով տարբեր ծրագրեր մեր հայրենակիցների վիճակը հնարավորինս բարելավելու համար, քանի որ Թուրքերից բարեփոխումներ ակնկալելն անիմաստ է: Հատուցման երեք ֆոնդերի ստեղծումը հիմնավորում են այն փաստով, որ, իմ կարծիքով շատ դժվար կլինի կազմակերպել ինչպես միասնական հանձնաժողովի, այնպես էլ միասնական ֆոնդի աշխատանքները: Գործ ունենալով օրիգինալ փաստաթղթերի հետ, առանձին հանձնաժողովները և նրանց ֆոնդերը կաշխատեն գերազանցապես իրենց հետաքրքրող հարցերի շրջանակներում, բացառելով պահանջների կրկնությունը հատուցման վերջնական փաթեթում: Այս դեպքում մտեմացված չի լինի նաև հայկական սփյուռքի մեկդարյա պայքարը և նրա դերը Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության ճանաչման, ցեղասպանության համաշխարհային ճանաչման և Թուրքիային հատուցում պարտադրելու

ջանքերը իրականություն դարձնելու գործում: Ինքնությունը գործընթացը կբարձրացնի նաև սփյուռքի ազդեցությունը ամբողջ աշխարհում, որը իր հերթին կոզնի Հայաստանի Հանրապետությանը ուժեղացնելու իր ազդեցությունը և դերը միջազգային հարաբերություններում: Ինչ վերաբերում է Հայ եկեղեցու ունեցվածքի հատուցմանը, ապա այս հարցը ամբողջապես և առավելապես գտնվում է եկեղեցու իրավասության շրջանակներում, այս պատճառով առանձին հանձնաժողով և ֆոնդ ունենալու անհրաժեշտությունը բխում է ինքնըստինքյան:

Սակայն իմ մտահոգությունը պետք է հայտնեն այն մասին, որ թուրքական կողմից հատուցում սպասելը դեռևս անհրաժեշտ է: Հասկանում են նաև, որ հատուցման համար անհրաժեշտ կոնկրետ փաստեր, հիմնավոր փաստաթղթեր հավաքագրելը, որոնք ընդունելի կլինեն թուրքական կողմի համար, շատ դժվար է: Նրանք ամեն կերպ կխանգարեն գործընթացին և կասկածի տակ կդնեն ցանկացած ներկայացվող փաստաթուղթ: Կարծում են պետք է գտնել այնպիսի ինքնատիպ լուծում, որը կստիպի թուրքական կողմին փոխշահավետ պայմաններով հատուցում իրականացնել: Օրինակ՝ քանի որ ամբողջական և հավաստի հիմնավորումներով փաստեր հնարավոր չէ ներկայացնել 100 տոկոսանոց ճշգրտությամբ, ապա առաջարկում են ինքնատիպ լուծում: Այն պահանջները, որոնք ամրագրված են սեփականությունը հաստատող հավաստի կոնկրետ փաստաթղթերով, ներկայացնել առանձին փաթեթով: Մնացածի համար որպես հիմք, որոշիչ, կատարվող հաշվարկների համար ընդունել ցեղասպանության՝ աշխարհում արդեն ընդունված զոհերի թիվը՝ 1 500 000-ը, կատարել հաշվարկ՝ ներգրավելով այդ աշխատանքներում նույնիսկ թուրք մասնագետներին, և որոշել հայկական նահանգներում 1915 թվականին յուրաքանչյուր հային բաժին ընկնող միջի-

նացված սեփականության, ունեցվածքի չափը, վերածել այն արժույթի, որի նկատմամբ կիրառելով արժույթի փոխարժեքի փոփոխության գործակիցը անցած 100 տարվա ընթացքում, ստանալ հատուցման համար պահանջվող վերջնական միջինացված գումարը, որը բազմապատկելով 1 500 000-ով կստացվի հատուցման ամբողջական թիվը: Այս վերջնական թիվն էլ չնայած չի լինի 100 տոկոս ճշգրիտ, բայց որպես ավելի արդի, ինքնատիպ որոշում, փոխհամաձայնեցված հաշվարկների արդյունք, կարող է ընդունվել թուրքերի կողմից: Սա իհարկե չի վերաբերում կոնկրետ հիմնավոր փաստաթղթերով հաստատված մասնավոր, ինչպես նաև եկեղեցական ունեցվածքին:

Հատուցման հաշվարկի համար որպես հիմք կարող է ծառայել նաև այլ որոշիչ:

ՄԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԸ

Վլադիմիր Հարությունյան	ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոբանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր:
Գևորգ Կիրակոսյան	ՀՀ ազգային ժողովի աշխատակազմի քաժնի վարիչ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ:
Արթուր Թամազյան	ՀՀ ազգային ժողովի աշխատակազմի վարչության պետ, տնտեսագիտության թեկնածու:
Անահիտ Աստոյան	Մատենադարանի արխիվային քաժնի ավագ գիտաշխատող:
Աննա Մակարյան	ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոբանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող:
Թաթուլ Մանասերյան	«Այլընտրանք» հետազոտական կենտրոնի տնօրեն, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր:
Թամարա Հարությունյան	ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոբանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, տնտեսագիտության թեկնածու:
Արման Զեյնոբյան	ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոբանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, տնտեսագիտության թեկնածու:
Արմեն Բաղդասարյան	ՀՀ վարչապետի աշխատակազմի փորձագետ, տնտեսագիտության թեկնածու:
Մերգեյ Լազարյան	ՀՀ ԳԱԱ Մ. Քոբանյանի անվան տնտեսագիտության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող:

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ
ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ ՅԵՂԱՄՂԱՆՈՒԹՅԱՆ ԸՆԹԱՅԲՈՒՄ
ԵՎ ԴՐԱՆՅ ՀԱՏՈՒՅՄԱՆ ՀԻՄՆԱՍՆԴԻՐՆԵՐԸ**

Գիտական հոդվածների ժողովածու – 2015

Հրատ. խմբագիր՝

Էջադրումն ու ձևավորումը՝

Ա. Հովակիմյան

Մ. Համբարձումյանի

Հրատ. պատվեր № 641

Չափսը՝ 60×84 ^{1/16}, 11.5 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 150:

ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչության տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան 24: